

સંપાદકોના બે બોલ

શ્રી. રાયચુરાની સેવાઓ ગુજરાતને બાંધીતી છે. તેમણે અનેકને સાહિત્યમાં રસ લેતા કર્યા છે. 'શારદા'ને તેમણે અનેક ઘરોમાં પહોંચાડ્યું છે. 'શારદા'ને રજત મહોત્સવ ઊજવવા મુંબઈએ જે યોજના કરી હતી તેમાં એ રજત મહોત્સવના સ્મરણ નિમિત્તે એક ગ્રંથ પ્રગટ કરવો એમ પણ નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું અને એ સંપાદનની જવાબદારી અમારા પર મૂકવામાં આવી હતી, જે અમે સહર્ષ સ્વીકારી હતી.

આ નિમિત્તે 'શારદા'નો એક ખાસ અંક તરત જ પ્રગટ થયો. એ જોઈને અમને જરા એમ વિચાર થયો કે હવે જૂઠો સ્મારક ગ્રંથ ન તૈયાર કરીએ તો ? પરંતુ અમે કલ્પેલું સ્મારક ગ્રંથનું સ્વરૂપ એ અંકથી નિરાશું હતું. એટલે અમારા વિચારને મૂત્ત કરવાનો નિષ્પત્તિ ચાલુ રાખ્યો. અને એ મૂત્ત પરિણામ તે આ અભિનંદન ગ્રંથ.

અમે જે સાહિત્યકારોને પોતાની કૃતિઓ આ ગ્રંથ માટે પ્રેરણા આપવા વિનંતિ કરી તેમણે અમને સહકાર આપ્યો છે તે માટે તે સહુના અમે આભારી છીએ.

વળી 'શારદા'નો ખાસ અંક પ્રગટ થઈ ગયા પછી મુંબઈમાં અભિનંદન સમારંભ યોજાયો હતો. એટલે એ સમારંભનો અહેવાલ પણ આ ગ્રંથમાં સામેલ કરવાનું અમને ઉચિત લાગ્યું છે.

ગુજરાતમાં માસિકોનું જીવન કેવું હોય છે તે સાહિત્યકારો અને સાહિત્ય-રસિકોથી અબજુથું નથી. સાહિત્યપ્રેમી

અલાવવાનું કાર્ય ઠેકઠુ ઢુધંટ છે એ પણ અનેકનો અનુભવ છે. તેવે વખતે ' શારદા ' પચ્ચીસ વર્ષનું જીવન પૂરું કરે એ ખરેખર અભિનંદનને લાયક પ્રસંગ છે. અને એ પ્રસંગ ઉપસ્થિત કરવામાં શ્રી. રાયચુરાનું સૌજન્ય, સહભાવ, લોકપ્રિયતા અને સાહિત્યસેવા વગેરે ગુણો મુખ્ય કારણ છે. એટલે આ પ્રસંગે એ અભિનંદનના સાચા અધિકારી બને છે. તેઓ વિશેષ સાહિત્ય-સેવા સાધી ' શારદા 'ને અને એમનાં અન્ય પત્રોને પ્રગતિને પંથે દોરે એવી શુભેચ્છા દર્શાવી અમે વિરમીએ છીએ.

રમણલાલ વ. દેસાઈ
 બાનુશંકર બા. વ્યાસ
 યજ્ઞેશ હ. શુક્લ

પરંપરા

ગાંધીનો દીકરો ગાંધીવક્ટુ કરે ને વૈદ્યનો દીકરો વૈદ્ય થાય, શાસ્ત્રીનો દીકરો શાસ્ત્રી ને પંડિતનો દીકરો પંડિત થાય તે પ્રથા જૂની છે, પરંતુ એની અસર હાલના નવા યુગમાં પણ ઉતરી આવી છે, ને તે એટલે નવા યુગમાં નવા હસ્તિમાં આવેલા ધંધાને પણ લાગુ પડી ગઈ છે.

સદ્ગત ઇચ્છારાગ દેસાઈએ (શુજરાતી) સ્વ. ભાઈ મણિલાલને પોતાના અઠવાડીક પેપરના તંત્રીપદના ફોત માટે લેવાર કયો, ભાઈ મણિલાલને તો શું, પણ આખા કુટુંબને, પુત્રોને પ્રતીત્રોને. આજે ભાઈ નટવરલાલ ને એમના ભાઈ-ભત્રીજાઓ પણ એજ દિશામાં કામ કરી રહ્યા છે. મરનાર જહાંગીર મર્ઝબાન (જામે જમશેદવાળા) ને સંબંધે પણ એમ જ થયું છે. આજે અઢી મર્ઝબાન એ કામ સંભાળીને બેઠા છે.

દી. બા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી ખીજ એવા ઘણા દાખલા સૂરત, ભરૂચ, અમદાવાદમાંથી મળી આવશે. સદ્ગત બળવંતરાય કાકેર (મનજીધુ) એમનું કામ ભાઈ ઇંદ્રવદને સંભાળીને ઉપાડી

લીધું છે ભાઈ જોકુળદાસ રાયચુરા પણ એજ પ્રધાને આધીન થઈ ગયા હાગે છે. “શારદા”ના વાચકોને ખબર હશે કે એક તંત્રીના કામને માટે દરેક રીતે પોતાના ચીરછવી કૃષ્ણરાજને છેક નાનપણથી તૈયાર કરી રહ્યા છે. એના બાળપણમાં એને પોતાની જોડે દરેક જાહેર કાર્યમાં સાથે રાખી ચારે તરફ શું થાય છે તે જોઈ લઈ ધ્યાનમાં રાખવાની ટેવ પાડી એના દષ્ટિ વિશાળ બનાવી, પછી ઉંમરમાં વધતો ગયો તેમ તેમ એ ભાઈને તંત્રીપણાની લાયકાત માટે તૈયાર કરતા ગયા અને આજે પોતાની હયાતીમાંજ પોતાનો જોડીઓ બનાવી પોતાનાજ Levee-પર લઈ આવ્યા છે. પોતાની હયાતીમાં આ બનાવ જોવાની હથિરે તક આપી, એટલો તેનો આભાર.

—કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી

શ્રી. કૃષ્ણરાજ ગા. રાયચુરા

શુભેચ્છા

“ગુજરાતમાં લોકસાહિત્યનો પ્રચાર કરવાનું ઉપયોગી કાર્ય શ્રી. રાયચુરાએ પોતાના ‘શારદા’ માસિકદ્વારા ઘણાં વર્ષોથી ગરૂ કરી ચાલુ રાખ્યું છે. ગુજરાતી પુસ્તકોમાં આ પ્રકારનું સાહિત્ય જુજ જેવું હતું. શ્રી રાયચુરાએ સૌરાષ્ટ્રની વાતો પણ પુસ્તકોરૂપે પ્રગટ કરી છે. આવા સાહિત્યનો તેમનો કુદરતી શોખ હોવાથી ગુજરાતને એનો લાભ મળ્યો છે તેઓ આવી સેવા કરવાનું કાર્ય દીર્ઘ કાળ સુધી કરે એવી આજણે શુભાશા રાખીશું. સૌરાષ્ટ્ર બહાર પણ જૂની દંતકથાઓ વાર્તાઓ વગેરે છેજ. પણ તેનો મોટો ભાગ અજાણમાં પડ્યો રહ્યો છે. ભાઈ રાયચુરા ગુજરાતવાસી થયા છે તો જૂના તળ ગુજરાતના કાંઈક લોકગીતો-વાર્તાઓની શોધખોળ કરે એ તેમને વિનંતિ છે.

લિ. વિદ્યાભેન ર. નીલકંઠના જયહિન્દ

‘શારદા’ રૈખ્ય મહોત્સવ સમિતિ

પ્રમુખ :

શ્રી. લીલાવતી મુનશી

હિપ પ્રમુખ :

શ્રી નાનજીભાઈ કાલીદાસ મહેતા

” કૃષ્ણરાજ જોમ, ડી. કાકરસી

” રતીલાલ મૂળજી ગાંધી

” ખુશાલદાસ કુરજી પારેખ

” ભાઈદાસ ધારસીભાઈ જુતા

” રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ

” ભાનુશંકર બી. વ્યાસ

મંત્રીઓ :

શ્રી જયંતિલાલ કાશીદાસ ઠક્કર

” પુરુષોત્તમ કે. બદિયાણી

” દામોદરદાસ ભાઈદાસ જુતા

” દુલાભાઈ ભાયાભાઈ કાગ

” મેડલા મેઘાણુંદ ગઢવી

સભ્યો :

મુખ્ય

શ્રી. બાણુભાઈ મનજી સંઘવી

” નાગરદાસ રણછોડદાસ સંઘવી

” વિજય મરચેટ

” ગંગાજીવેન પટેલ

” વિલામજેન કૃષ્ણલાલ મુનશી

” રમેહલીલા જયંતિલાલ ઠક્કર

કુ. શ્રી. નરેન્દ્રસિંહજી મહીડા

શ્રી. યજ્ઞેશ હ. શુક્લ

” પ્રાણુલાલ ત્રંબકલાલ સંઘવી

” ધેલાભાઈ સુંદરજી

” લાલજી નાગજી ગણુત્રા

” નાનાભાઈ નારણદાસ ચાહવાળા

” જમનાદાસ નારાયણજી અદિયા

શ્રી જગુભાઈ દુર્લભદાસ દોશી

- „ છેલ્લશંકર વ્યાસ
 „ ચરણદાસ ગેધણ મથરાદામ
 „ વસંતરામ જમીનતરામ વડીલ, સોલીસીટર
 „ ભગવાનદાસ પૂજભાઈ તન્ના
 „ કુંવરજી વસનજી કરમરી
 „ કલ્યાણજી કરમરી
 „ જમનાદાસ નારાયણજી અદોઆ
 „ ચૂનીલાલ કૃષ્ણલાલ સાપતા
 „ દેવકરજી નેણુમી મોનજી
 „ હરિલાલ ભગવાનજી ટ્રેસવાલા
 „ બાણુભાઈ મનજી સંઘવી

અમદાવાદ

શ્રી. વાડીલાલ લલ્લુભાઈ મહેતા

„ શ્રી કુરેશી

„ ધૂમકેતુ

ભાવનગર

- શ્રી. ધનસ્યામ ગોપાલજી ઠક્કર
 „ ત્રિજીતરાય યશવંતપ્રસાદ દેસાઈ
 „ મગનલાલ સ્યામજી ત્રિવેદી

રાજકોટ

શ્રી. ત્રિજીવન ગૌરીશંકર વ્યાસ

„ હસમુખલાલ મ. કાળ

પોરબંદર

- „ વિક્રમદાસ બાણુજી ઘીવાળા
 „ મંચેરશાહ હીરજીભાઈ વાડીયા
 „ દિવસિંહજી એમ. જાલા
 „ માલદેવભાઈ રાણા

ભાવનગર

શ્રી. કરસનદાસ દેવચંદ રાવડા

„ મગનલાલ રૂપશીભાઈ વડીલ

„ મકંત શ્રી મયાપ્રસાદજી

ગોરખી

શ્રી. પરશુરામભાઈ ગણપુલે

લ ઠી

ના. શ્રી લાડી દાઠોર સાહેબ

વડિયા

ના. શ્રી વડિયા દરબાર સાહેબ

કરંચી

શ્રી. જમશેદ નસરવાનજી મહેતા

હલકતા

શ્રી. અજીતકુમાર હરખચંદ શાહ

ઝરીયા

દિ. બા. દેવજી દયાળ ઠક્કર

વડોદરા

શ્રી. છોટાભાઈ ઝ. સુતરિયા

„ મગનભાઈ શંકરભાઈ પટેલ

„ ગોહરઅલી હકીમજી

„ ગંગાશંકર બી. પંડયા

„ જગજીવનદાસ દયાળજી મોદી

„ ભવાનીશંકર મિ. શાસ્ત્રી

„ રવિશંકર નરોત્તમદાસ પાઠક

„ રમણિક શ્રીપતરાય દેસાઈ

ભુનાગઢ

શ્રી. ચંજીપ્રસાદ હરપ્રસાદ દેસાઈ

„ માધવજી જી. પદિયાર

ચોરવાડ

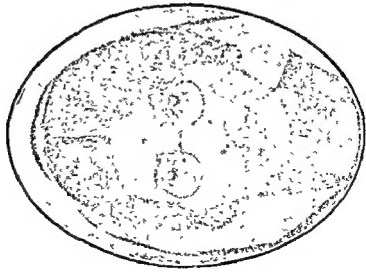
શ્રી. જીવનલાલ મોતીચંદ શાહ

બગસરા

શ્રી પીંગળશી મેઘાણુદ ગઢવી

શ્રી દેવયાલાલ માણેલાલ મેનશી
પ્રમુખ : 'શારદા' રોપ્ય મહિત્સાવ

શ્રી લીલાવતી મેનશી
પ્રમુખ : રોપ્ય મહિત્સાવ સમિતિ

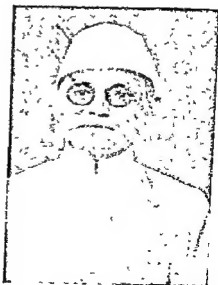
શારદા રૌચ્ય મહોત્સવ સમિતિના ઉપપ્રમુખો :

શ્રી નાનજીભાઈ કાલીદાસ મહેતા

શ્રી કૃષ્ણરાજભાઈ ઝોમ. ડી. કાકરસી

શ્રી રતીલાલ મુળજીભાઈ ગાંધી

શ્રી ભાગદાસ ધારસીભાઈ ભુતા

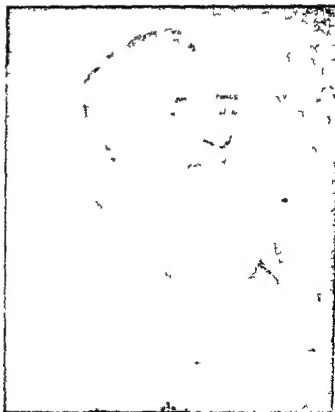

શ્રી ખુશાલદાસ ફરહાદાસ પારેખ

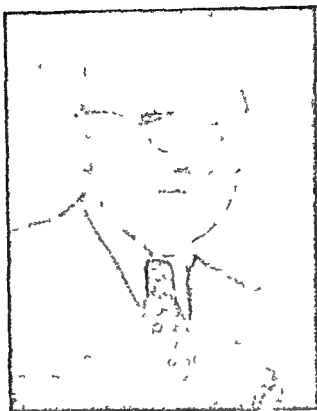
સમિતિના ઉપપ્રમુખો :

શ્રી. રમણુલાલ વ. દેસાઈ

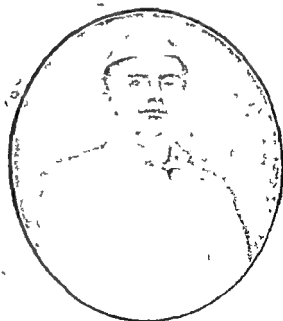
શ્રી. માનુશંકર બા. વ્યાસ

શ્રી. જય તિલાલ કે. દસર

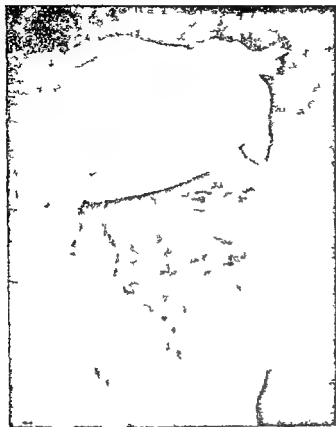

શ્રી. પુરુષોત્તમ કે. બટિયાણી

શ્રી. દામોદરદાસ લાખદાસ ભુત્તા

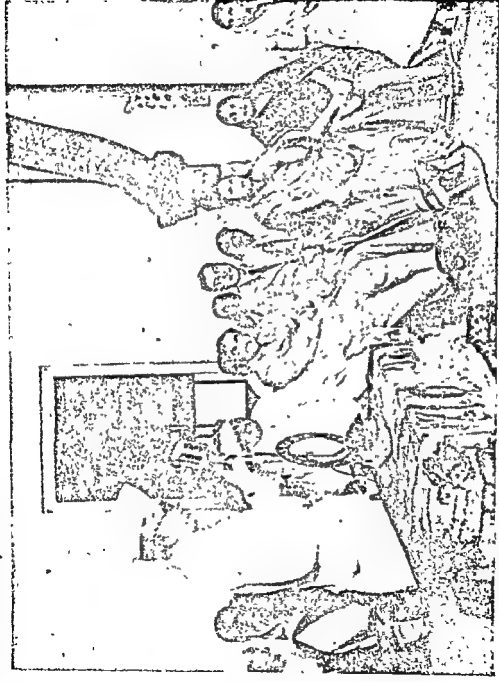
સમિતિના ઉત્સાહી મંત્રીઓ

શ્રી દલાસાઈ ભાયાલાલ દાગ

શ્રી ગેરુલા મેઘાળદ ગાવી

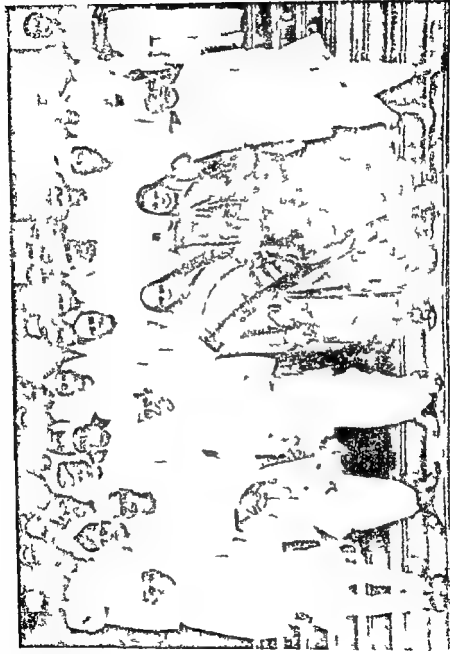
સુંદરબાઈ હોલમાં તા. ૧૬ જુલાઈ ૧૯૪૮ ને દિવસે ઉજવાયેલ શારદા દોપ મહોત્સવને પ્રેરણાસ્થાનેથી શ્રી. સુનશી ઉત્સવની મંગલ શરૂઆત કરે છે.

શારદા પૌત્ર મહોત્સવ અભિનંદન ગ્રંથ :

શારદા પૌત્ર મહોત્સવ પ્રસંગે સુન્દરગાઈ હોલમાં ઝોકન થયેલ ચંદ્રકારી સભ્યનો અને
સભ્યરીઝોનો માનવંત સમૂહ

: શારદા રોય મહોત્સવ :

ગુદરબાઈ હોવાના મુજબદાર આગળ શ્રી. સુનંદી દ પત્ની સાથે
શ્રી. રાયચુરા દ પત્ની અને સમિતિના આગેવાનો

વિભાગ ૧ લો

અભિનંદન : આશીર્વાદ : અંગત

અ નુ ક્ર મ

- અભિનંદન : શ્રી. રમણુલાલ વસંતલાલ દેસાઈ એમ. એ. ૧
 લાઈ રાયચુરા-ચેડો પરિચય : શ્રી. ધૂમકેતુ ૭
 શારદા રજત મહોત્સવ સમારંભ : ૯
 આશીર્વાદ : શ્રી. ચંદુપ્રસાદ હરપ્રસાદ દેસાઈ (પ્રભાસ)
 બી. એ. એલએલ. બી. ૧૯
 શ્રી. ગોકુલદાસ રાયચુરા : શ્રી. યોગીન્દ્ર જ. ત્રિપાઠી એમ. એ. ૨૧
 એ છે આપણી દીવાદાંડી : શ્રી. હકમીયંદ દે. જસાણી ૨૩
 મુ. શ્રી. રાયચુરાલાલ-મારો એક અનુભવ : શ્રી. રમણીક
 શ્રીપતરાય દેસાઈ ૨૬
 શારદા-લોકસાહિત્યનો ખજાનો : શ્રી. ચંદુલાલ કુલજીભાઈ વ્યાસ ૨૮
 શ્રી. રાયચુરા અને હું : શ્રી. મસ્તકીર ૩૦
 Mr. Gokuldas D. Raichura and Sharda
 Pro. S. S. Joshi M. A. ૩૩
 સાહિત્યનો જોગી જીવો જ સદા : શ્રી. મનુભાઈ ત્રિવેદી
 બી. એ. એલએલ. બી. ૩૬
 માનાંજલિ : શ્રી. મંગાચંકર જલદેવચંકર પંડ્યા બી. એ. (આનંદ)
 લંડન, એમ. એ. (અલ્ફાબાઈ) રજીષ્ટર, મહારાજ સયાજીરાવ
 મુનિવર્સિટી એફ બરોડા, ૩૭
 શ્રી. ગોકુલદાસ રાયચુરા વ શારદા માસિક : પ્રો. સદાશિવ
 વિનાયક દેશપાંડે એમ. એ. ૩૯
 લોકસાહિત્યનો જયજયકાર શ્રી. યજ્ઞેશ શુક્લ ૪૧
 ' શારદા ' રૌપ્ય મહોત્સવ (વિહંગાવલોકન) : શ્રી. માનસંકર ૪૪
 કરુણાશંકર પંડિત
 ' શારદા ' ના લાઈફ એમ્બરો : - ૪૭
 શારદાના પચીસ વર્ષના સંખ્યાખંધ લેખકોના નામો ૫૦
 અભિનંદનના અધિકારીઓ શ્રી. ગો. દા. રાયચુરા ૫૪

અભિનંદન

લેખક : શ્રી. રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ એમ. એ.

શ્રી. ગોકુલદાસ રાયચુરાને પહેલવહેલા જેવા ભાવનગર સાહિત્ય પરિષદમાં—
ઈ. સ. ૧૯૨૩-૨૪ ની સાલ હશે.

ત્યારે મારે સાહિત્યમાં પ્રવેશ નહીં; છતાં શોખ ખરો. એટલે વડોદરા રાજ્યના પરિષદ પ્રતિનિધિ તરીકે મને ભાવનગર મોકલ્યો હતો. સદગન શ્રી. કમળાશંકરભાઈ ધણુ કરીને પ્રમુખ હતા.

મારે કોઈ લેખ વાંચવાનો નહતો, વ્યાખ્યાન આપવાનું ન હતું; માત્ર માનવંત પ્રતિનિધિ તરીકે સાહિત્યપરિષદનાં શ્રોતા તથા કૃષ્ટા યનવાનું હતું. એ ભાગ શાંતિપૂર્વક સારી રીતે બજાવ્યો. છતાં એમાંથી એક અદ્ભૂત અનુભવ લેઈ હું આવ્યો. એ અનુભવ એટલે શ્રી. રાયચુરા તથા સદગન શ્રી. મેઘાણીએ મળી પરિષદના રાત્રીસમારંભોમાં વર્ષાવેલી લોક-ગીતની રસજ્ઞતા. એ અનુભવ આજ આટલે વર્ષે પણ હું વિસરી શક્યો નથી.

સાહિત્ય કેનું ? લોકોનું ? કે લોકોત્તર વિદ્વાનોનું ? પ્રશ્ન હજી પૂરો ઉઠ્યો નથી. છતાં સાહિત્યમાં લોકલક્ષ સ્વીકારાતો થયો છે—સગભગ સ્પષ્ટ રીતે સ્વીકારાતો થયો છે એમાં નરણ સંકા નહીં. જનતા જીવન, પ્રજાપ્રાણ જેમાં ધ્યક્ષનાં ન હોય એ સાહિત્ય સાચું સાહિત્ય કહેવાય કે કેમ એના પ્રશ્નો પણ ગાંધી-યુગે ઉભા કર્યા છે. વિદ્વાનોની અધોળા બલે તેમની જુદી ન્યાત ઉત્પન્ન કરે, પરંતુ પ્રગતે સાહિત્યનો અધિકાર છે અને પ્રજા નહીં સ્વીકારે એ સાહિત્ય કોઈ મંદિરને માનવંત ખૂણે જ પડી રહેશે એટલું તો હવે સ્પષ્ટ સમગતું થઈ ગયું છે.

એ સ્પષ્ટતા થવામાં, એ પ્રજા સાહિત્યના હક્કનો સ્વીકાર કરાવવામાં શ્રી. રાયચુરાનો ધણો મોટો ફાળો છે. વર્તમાન સાહિત્યમાં લોકજીવનના સાહિત્યે પોતાની માદો નક્કી કરી લીધી છે: એ મારીના એ સમર્થ આચાર્યો : એક શ્રી. ગોકુલદાસ રાયચુરા અને બીજા શ્રી. મેઘાણી. ગાંધીયુગ-પ્રજાપ્રગતે સાહિત્યમાં પ્રવેશ કરાવનાર આપણા એ એ સમર્થ દરવાન. લોક-

સાહિત્યનાં દ્વાર એમણે સદૃ મારે ખુલ્લાં કરી આપ્યાં.

અને તે લઢી ઝઘડીને નહીં; વાદવિતંડાઓ ઉભાં કરીને નહીં; સાહિત્ય કે સમાજના વાતાવરણને ડોહાળી નાખીને નહીં. આચાર્યો પોતાના સિધ્ધાંતોને સમજતા, સમજાવતા અને આચારમાં મૂકતા. મારે તેમના સંપ્રદાયો જીવંત જાળ્યા. એજ રીતે આ જાને લોકસાહિત્યના આચાર્યોએ લોકસાહિત્યનાં પ્રેરણા ઝરણું પાન કર્યું, અન્યને પાન કરાવ્યું અને જ્યાં જ્યાં તેઓ ફર્યા હયા ત્યાં ત્યાં એ ઝરણુના પ્રવાહને સાથે સાથે લેધ ગયા-ભગીરથની ગંગા માફક. આજ ગુજરાત લોકસાહિત્યને આવકારે છે, પૂરે છે, જીવનમાં ઉતારે છે, તેના અભ્યાસ કરે છે અને લોકસાહિત્ય ઉપર મહા નિર્ગંધો લખી કદાચ ડોક્ટરેટ પણ મેળવે છે. આ પરિસ્થિતિ જિભી કરનાર કોણ ?

રણજીતરામ, કે.કે. અંશે; મેઘાણી અને રાયચુરા પૂર્ણ અંશે. આ ત્રણ નામ વગર લોકસાહિત્યની વર્તમાન પ્રતિષ્ઠા તેને પ્રાપ્ત થઈ ન હોત.

આ સેવા ઓછી છે ? એક નૂતન પ્રવાહ ઓળખવો, ઓળખાવવો અને તેના વહનને અટકાવનારાં તત્વો દૂર કરી તેને છાંળ ભરી રેક્ષાવવો ! આ સેવા ઘણી ભારે ગણાય, અન્ય પ્રાંતો કરતાં આપણે લોકસાહિત્યમાં વહેલા જાણ્યા એ યશ આ ત્રિપુટીને ફાળે જાય છે.

: ૨ :

ત્યારે શ્રી. રાયચુરાનો મને અંગત પરિચય જરાય નહીં. પરંતુ એમણે ઉપજાવેલી છાપ કદી ભૂંસાઈ નહીં. ગુજરાતને ગૌરવ અપાવે એવું એમનું પ્રશસ્ત શરીર, શુદ્ધ અવાજ, મીઠાશભરી હસકે, ભાવને અનુરૂપ અભિનય શક્તિ અને સદાય સ્મિતસોહંતુ તેમનું મુખ આજ હજી એવાં અને એવાં જ જળવાઈ રહ્યાં છે.

ક્ષાંતવ્ય જ ગણાય. પણ નહીં! એમની વાતચીત શ્રી. મંજુલાક્ષના આખા કુટુંબને તેમ જ મને ઉદ્દેશીને થતી હોય એવી સરળ, સ્વાભાવિક, મર્મીળ, મઝા આવે એવી, સમગ્રવ્ય એવી તદ્દન અહં વચરની હતી. તેમની વાતચીતમાં જેટલો મને રસ પડ્યો એટલેજ સર્વ કુટુંબીજનોને પડ્યો એમ હું જોઈ શક્યો.

વાતચીતમાં અત્યંત સરળતા અને સ્વાભાવિકતાપૂર્વક તેઓ પોતાના પ્રાંતિક આદેશને પણ સિદ્ધ કરતા જતા હતા. લોકવાર્તા, લોક ક્રુહા, લોકગીતના નાનકડા સુચેત્ય દુકડા વાતચીતમાં સરળપણે પ્રવેશ પામી વાતચીતને વધારે જીવંત, વધારે રસમય અને વધારે જળકદાર બનાવતાં હતાં. શ્રી. રાયચુરાની વાતચીત આજ પણ એક સુધડ ગૃહસ્થાધનો નમૂનો છે. પોતાને અગર પોતાની વાતને આગળ કરવાની જેમાં જરાય ધુન નહીં એવી તેમની વાતોશૈલી વિવેકભરી સડુંનું માન સચવાય એવી કાળજીભરી, વિરોધ જરાય ઉશ્કેરે નહીં એવી, કઠી કઠી મર્મીળ અને હાસ્યપ્રેરક અને સદાય તેમના સ્મિત અંદૂશ તળે રમતી તેમની વાતચીત વારંવાર ભાગ લેવાનું મન ચાપ એવી છે. એમની વાતચીતમાં ડંખ નહી, વેર નહી, નિંદા નહીં, હજી સુધી શ્રી. રાયચુરાના વાર્તાલાપમાં કોઈનું પણ ધસાતું બોલાયું હોય એનો મને ભાસ પણ થયો નથી. શ્રી. મંજુલાક્ષને ઘેર સ્થાપીત થયેલો મારો પરિચય અતિગાઢ નહીં છતાં વધતોજ ચાલ્યો છે, અને વધારે આશ્ચર્યજનક તો એજ છે કે પ્રથમ પરિચયમાં પડેલી છાપ હજી કાયમ છે.

સફુને ગમે એવી વાણી આપણે કેટલા સાચવી રાખીએ છીએ ?

સામાન્ય જનતાને આજીએ રાખીએ. સાહિત્યકારો વાણીને સાચવી વાપરે છે ખરા ? ગૃહસ્થાધીન સુધડ વાતચીતનો નમૂનો જોવો હોય તો શ્રી. રાયચુરા સાથે અડધો કલાક બેસવાની તક મેળવવી.

એનો અર્થ એમ નહીં કે જોરદાર વાણી વાપરતાં તેમને નથી આવડતું. લોકસાહિત્યના રટણમાં તેઓ સર્વથા ધરવાણીના સંસર્ગમાં જ રહે છે, અને લોકસાહિત્યના નમૂના રજૂ કરતી વખતે તેઓ અસરકારક વાણી વાપરી વિવિધ રસનો અનુભવ શ્રોતાઓને કરાવી શકે છે. લોકસાહિત્યને ગુજરાત મુંબાઈ ભરમાં લોકપ્રિય બનાવ્યું શ્રી. રાયચુરાની વાણીએ—અને શ્રી. રાયચુરાએ શોધેલી વાણીએ. સાહિત્ય રંજન પણ બની શકે ત્યારે તે લોકકંઠે ઝડપથી ઉતરે છે, શ્રી. રાયચુરાને પગલે ચાલી લોકસાહિત્યના નમૂના રજૂ કરવાની આવડત ખીલવતા કેટકેટલા સંસ્કારી ભાઈઓ તૈયાર થતા જાય છે. એ ઉપરથી તેમની સફળ અસર સમજાઈ જશે.

લોકસાહિત્યના પરિચયે તેમની વાણીને, તેમની વ્યાખ્યાન શૈલીને, તેમની અસર ઉપ-જનવવાની કલાને બહુ સુંદર મરોડ આપ્યો છે. અન્યનાં ઘણાં નિરસ વ્યાખ્યાનો તેમને લીધે ઉભા થયેલા ઘણા મુશ્કેલ પ્રસંગો શ્રી. રાયચુરાની વાણીએ સફળતામાં ફેરવી નાંખ્યા છે.

મુંબાઈના છેલ્લા સાહિત્ય પરિષદ સંમેલનના સાહિત્ય વિભાગના પ્રમુખ તરીકે મારે મારે વ્યાખ્યાન કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો. પ્રમુખે વિદ્વાતો દર્શાવવી જ જોઈએ ! અને તે લીખીત વ્યાખ્યાન વગર દર્શાવાય પણ કેમ ? મેં વ્યાખ્યાન અને વીજળી, વરસાદ,

તાનાઓં તુની પડ્યા એટલેથી ન અટકતા દીવા જાણ ગયા. લાલિત ગ્રીકર્મ' ૧૬ થી ગયા અને હું પણ ગાંધી વ્યાખ્યાન અટકાવી રેગી ગયા બરાબેના મનેન માટે શુ કવુ ' અધારમા પશુ દોરે એરી વ્યક્તિની જોવ ચલ. તાલકાળ શ્રી ગાયતુરા જડી આપ્યા તેમજે અને ગદવી, શ્રી મેઝભાએ અધારમા પણ પોતાના નોમ્માદિત્યના નમનાઓની જડી વીવીગ માડી શ્રોતાઓ અધારને જૂની ગયા, રસમાની બચકગલાને જૂની ગયા અને મને યને યનના માયા પ્રમુખ તરીકે શ્રી. ગાયતુરા જ ગ્યાપીત ગયાયા, નામ તેમજુ બન ન નખાન

આના તો દેક પ્રસંગો આપ્યા હશે જ્યારે શ્રી રાયચુગની વાળીએ સજાને શાન પાડી હશે, મજાને હસાવી હશે, મજાને હિતેછન કરી હશે, મજાને દાંડી હશે. આની વ્યાખ્યાનશક્તિ મં; થાન વખ્તાઓમા રાય, શ્રી. ગાયતુરાએ મગમ આદિત્યકાં છે, નો સાદિત્યના ઉમ્મા અધ્યાપી છે, તેમજ પ્રચારક છે આરે માથે તેઓ એક સરમ રનતા પગ છે એમનુ રનન એટલે મધી નમ્તુન

૩ •

આદર્શ પાળી જીવન ગાળુ એ મર્વથા પ્રત્યમનીય છે તેમજે માદિત્યન નનમમર્પણ છનાં પગ પર આપજો ત્યા મુ. ઓગી નર્મદ, દનપત, ગોવર્ધનગમ, હીરાનાન પાગેય મગ્યા માદિત્ય મેનાને જ વરેયા પુરો આપજો ત્યા જવરને જ મળી આવે માદિત્યને જીવન અર્પણ રનામા બારે નેખમ ગડેનુ છે, અને નેખમના પ્રમાણમા આપજો તેમના માકમને પૂજી પશુ છીએ માદિત્યમા અમનગી કે દીવાનગીગીનો મત્તા ચમકા નથી, રાજકીય નેતાગીરીની તાળીઓ ને પુષ્પહારના દગના નથી, વ્યાપારીના મુખમ પાત નથી, એમા વધારેમા વધારે કોઈ કિંગાર વાયક હન્યાદર માગે, હનદાર મગે લોય તે મોધામા મોધા-કરમાયના ન હોય તો તે માદિત્યકારનુ બાગ્ય ' અને મુખમા મતત વ્યવહાર ચલાવવાની ચિતા' આપારમા તેમજ હોમગન લીગના રાજનીય આકાશમા મગેનુ ગ્યાન કોડી, નાપાર અને રાજકારણને ખમેડી, સાદિત્યને જીવન વ્યવસાય જનાવશે એ માદમ જેમુ તેનુ ન કહેનાય શ્રી ગાયતુરાએ પાપાર ચાનુ રાખ્યો હોત તો આજના સુદની કતન ઉપર નક્ષાધિપતિ મનેના હજગે વ્યાપારીઓમા એક તો નિદાન તેઓ મન્યા કોત અને કાગ, યગનો તથા ટેવીદોનની મગવડ ભોગવના હોત ગાજકીય બારણો ચાનુ રાખ્યા કોત કે એકાદ વખત કેદમા જઈ આ યા હોત તો આજના કોઈ પ. પ્રધાનની ખુશી ઉપર તેઓ મેરશી ચક્રમા હોત આજનો પ્રધાની ધમક અને પ્રધાની અણુઆવડતમા દીપી નીકળવાની તાકાત તેમનામા નથી એમ કોઈ પણ ન જ માને છતા મત્તા અને મપત્તિની ખાનરીબગી દીગા છોડી તેઓ માદિત્યને જીવન અર્પણ કરી મુ. અચોક્કસ ક્ષેત્રમા પડ્યા એ સાદમ તેમને નર્મદે શરૂ કરેની માદિત્યના બેખધારીઓની હારમા જરૂર મૂકી દે છે

એ મેવા તેમજે એકધારી પચીસ વર્ષ મુધી કરી છે પચીસ વર્ષથી મતત અખક સાથુ આવતું મામિક 'શારદા' એ શ્રી ગાયતુરાની આજિત એધાણુ છે, માદિત્ય શોભાની સાફી છે મગ્યા દારા ચાનતુ 'શુદ્ધિ પ્રકાશ' કે શ્રી જીવનને ગાં કરતા શ્રી રાયચુગની તાલમરી નીચે ચાનતુ 'સાગ્રા' કે શ્રી. ચાપરીબાઈના જતનથી ચાનતુ 'નન્યેતન'

એ બે જ માસિકો એવાં છે કે જેમના વીચે જીવન પાછળ તંત્રીનો યોગ, બાવના અને દુરદર્શીપણ દેખાઈ આવે છે.

‘શારદા’ ની સાથમાં ‘આનંદ’ અને ‘કનૈયા’ નામનાં સામયીકો ઉપજાવી શ્રી રાયચુરાએ પોતાની જવાબદારી વધારી છે, સેવાનું ક્ષેત્ર વિસ્તૃત કર્યું છે અને પોતે બ્યક્તિ મટી એક મંદિરા બની રહ્યા છે. આગામી ઉપરાંત પુસ્તકો લખવાં, એકધારે માસીકનું તંત્ર ચલાવી તેને વ્યાપક બનાવવું, સાહિત્યપ્રવૃત્તિઓમાં અંગત ભાગ લઈ તેમને પોષવી, લોકસાહિત્યનું આચાર્યશ્યાન સ્થાપવું અને જાળવી રાખવું અને ગુજરાતની જનતાને હિતવપ્રિય બનાવી તેના આનંદ પ્રસંગો વધારવા અને જનતાની આનંદ શક્તિમાં વૃદ્ધિ કરવી-આટલાં મેવાપ્રવૃત્તિ બે નોંધપાત્ર ન હોય તો દુનિયામાં નોંધપાત્ર શું છે એ શોધવું જ રહ્યું! ભાઈ રાયચુરાએ ગુજરાતી સાહિત્યની જરૂર સારી અને ભારે સેવા કરી છે.

‘શારદા’ હજી સાહિત્ય પીરસે છે, સઘનતા રહિત સાહિત્યને ખીંચે છે. વિદ્વાનોની નજર ન દરે એવી વસ્તુ આપે છે! નહીં?

જનજન્ય સાહિત્ય, સઘન વિદ્વાતાનુસાર સાહિત્ય, વિદ્વાનોની નજર તમે રચાવું સાહિત્ય આપતાં કેટલાં માસિકો આપજો ત્યાં છે? અને તેમાંથી કેટલાંયે પોતાની પચીસી પૂરી કરી? અને બીજી બે પચીસીઓ સુધી જીવંત રહેવાની ખાતરી આપી?

: ૬ :

લોકબોધ અને વિદ્વલોક સાહિત્યની ચર્ચામાં ન ઉતરતાં આપજો એટલું કહીએ શારદા સારા પ્રમાણમાં વંચાય છે. જનતાની રૂપ મમજ સાહિત્ય આપવામાં ભારે કળા રહેલી છે.

શ્રી રાયચુરાને સાક્ષરત્વમાં મળતા સ્થાનની કક્ષાનો ઉચો જીવ નથી. એ સ્થાન અને એ કક્ષા બહુ જ અસ્થિર તરંગે છે. કેટકેટલા સાહિત્યકારોના વર્ગ અને કક્ષા બદલાયાં? શ્રી રાયચુરા એક સાક્ષર છે; સાથે સાથે તેઓ એક સરસ તંત્રી પણ છે. તેમણે કેટકેટલા લેખકોને આગળ ક્યો હશે? કેટકેટલા લેખકોની શક્તિ વિકસાવી હશે? કેટકેટલા નવા લેખકો મળ્યા હશે? કેટકેટલા જુના રેડીયાળ બની ગયેલા લેખકોની કલમમાં જોર પ્રેર્યું હશે? આ બધા શું સાહિત્ય મેળા નથી?

અને છતાં શ્રી રાયચુરાનો વાડો નથી એ એક તેમની ભારે સિદ્ધિ છે. માસિક અંગે તેઓ વાડો ઉપજાવવાની શક્તિ જરૂર ધરાવે છે, છતાં સાહિત્યકારોના સર્વ વર્ગને પ્રિય થઈ પડેલા શ્રી રાયચુરાએ શિષ્ય સંપ્રદાય ઉભો કર્યો જ નથી. તેમની સાથે કદી કદી કાન કરવાના પ્રસંગો મને આવ્યા છે. આગેવાની ઝુંટવી લેવા તેઓ કદી આતુર બન્યા નથી. મલાઈ કે મહાવ માગવામાં આવે તે સરસનાથી તેઓ જરૂર આપે. તેમની મલાઈ કે મહાવ ન લેવાય તો તેમાં જરાય દુઃખ ન લગાડે એટલું જ નહીં પણ એ વસ્તુ ન લાવતાં જરૂર પડે પાછા સક્રિય માથે પણ આપવાને તૈયાર જ હોય.

મને પણ તેમજો નિયમીત લખતો બનાવ્યો છે. લગભગ ૧૯૪૭ની સાલથી શારદાનાં જે ત્રણ પાન મારે રોકનાનાં હોય જ. જે મીઠાશથી, જે સદાનુશુતિથી તેઓ લખાવવાનો આગ્રહ કરે છે એ ખરેખર અજોય જ ગણાય. શ્રી. રાધચુરાને ના પાડી શકાય જ નહીં. હું નહોતો લખતો ત્યારે અને હું નહીં લખું ત્યારે પણ શારદા તો આવતું હતું અને આવશે જ. છતાં મારાં જે મુસ્તકો તો તેમને જ આભારી છે એમ મારે કશું કરવું જ નેહએ.

‘શારદા’ને વધારે પટે એવી ઉમતા હું મારાં લખાણોમાં ઘણીવાર વાપરું છું. આત્મનિરીક્ષણ નામની લેખમાળામાં મારી કલમે વાગે એવી ઉમતા ધારણ કરી હતી. હિંદના સઘળાં પ્રતિકો સામે મારી એ જોડાદ હતી. તેમાં રાત્રીઓ પણ આવી ગયા હતા. એ લખતી વખતે હું શ્રી. વરોદરા નરસિંહો પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી હતો, અને કોન્ટ્રોલર ઓફ ધી હાઉસહોલ્ડ હતો. એ લેખ પ્રગટ કરનાં અનેક રાત્રીઓના મિત્ર શ્રી. રાધચુરાને બહુ વિચાર આવે એ સમજી શકાય એમ હતું. ઉપરાંત એમને કાવ્યની કોઇ કોઇ સખ્ત કલમે પણ વાદ આવેલી. છતાં મને એક પણ શબ્દ પાછો ખેંચી લેવાનું તેમજો મને કશું નહીં અને જોવો હતો તેવોજ લેખ તેમજો છાપી દીધા. અમારા દીવાન સાહેબે એ લેખ અંગે મારો જવાબ પણ માગ્યો હતો એવી દરક ટીકા એ લેખમાં હતી. હળવું, મોળું, સાહિત્ય આપનાર પત્રે મને તે સ્થાન ન જ આપ્યું હોત.

‘શારદા’એ પોતાની પગીશી પૂરી કરી. શ્રી. રાધચુરાની એ સક્રિય સેવા છળી. શ્રી. રાધચુરાનું જીવન અને સાહિત્ય આમ અભિનંદનને પાત્ર છે. શ્રી. રાધચુરાને અભિનંદન આપવામાં આપણે કશું વધારે કરતા નથી. ‘સાહિત્યના, લોકસાહિત્યના એક સૌમ્ય, શરમાળ શાન્ત અને સાત્વિક સેવક શ્રી. રાધચુરા સતજીવી બને, અને એમની સાહિત્યસેવા, શારદા, આનંદ અને કનૈયો એમના કરતાં પણ વધારે લાંબુ જીવન જીવે એ બાવના, એ શુભેચ્છા અભિનંદન રૂપ જ છે !

બાઇ રાધચુરાને નહીં તો બીજા કોને અભિનંદન આપણે આપીશું !

આ નાનકડો ગ્રંથ અમારી પૂરી લાગણી વ્યક્ત કરતો નથી. છતાં લાગણીનો આછો પડધો પાડતો આ ગ્રંથ અભિનંદન સહ શ્રી રાધચુરાના હસ્તમાં મુદ્રી શુભરાતનાં સાહિત્ય શોખ પોતાને કૃતાર્થ થયો માને છે.

ભાઈ રાયચુરા-થોડો પરિચય

લેખક : શ્રી. ધુમકેતુ

ભાઈ રાયચુરાને જીવનની એક અલુભાવ ચીજ મળી છે. બહુ થોડા માણસ પાસે એ હોય છે. પણ કુદરતી બક્ષીસ ગણેા તો બક્ષીસ અને પ્રયત્ન વડે એમણે પ્રાપ્ત કરેલી ગણેા તો તેમ-પણ ભાઈ રાયચુરા પાસે સ્વભાવની ખુશતુમા ગુલાબી ઋતુ યોવીસે ઘડી હાજર હોય છે. એમની પાસે થોડો વખત ચોરવાડમાં રહેવાનો મને લાભ મળ્યો, ત્યારે મને એ વાતની નવાઈ લાગી હતી. જ્યારે જુઓ ત્યારે એમની પાસે જીવનનો આનંદ કટોરો છલકાતો જ હોય ! જાણે કેમ જાણે એમને માટે યદ્યને જ ચોકરાણીએ પોતાનો ચહેરો ક્યાંક મં નાડી દીધો હોય !

પણ આ આનંદનું કારણ જેટલું એમના સ્વભાવમાં રહ્યું છે, તેટલું જ એમની જીવનદૃષ્ટિમાં પણ રહ્યું છે. એ જીવનદૃષ્ટિ કેઈ જગ્યાએ ઝોડ એવા માગતી જ નથી. જેમાં દોષોનો દગલો હોય ત્યાં પણ ભાઈ રાયચુરા, ગુણ કંઈ તરફ હોય એનાં ખાંખાંખોળાં કરતા હોય ! આ જીવનદૃષ્ટિને લીધે એમનો ખુસદ અવાજ આટલી અવસ્થાએ પણ જીવનની તાજગી ખતાવે છે !

રાયચુરાભાઈ પાસે એક ત્રીજી વસ્તુ પણ છે. વિવેક. એ વિવેક એટલે સામાન્ય ઔપચારિક શિષ્ટતા નહિ પણ તુલનાત્મક વ્યવહાર જાળવવાની શક્તિ. એમની એ વિવેકશક્તિને લીધે અને પોતાના લોકસાહિત્ય તરફના જીવનપ્રેમને લીધે એમણે ‘શારદા’ નો રીધ્યમહોત્સવ સિધ્ધ કરી ખતાવ્યો એમ કહી શકાય. એ એમને માટે એક વખત આનંદવિનોદમાં વાપરેલું વાક્ય આજ યાદ આવે છે. ‘રાયચુરાભાઈ પાસે રણકો આપે એવા સિકકાઓનો પાર નથી !’ રણકો આપતા સિકકા એટલે ‘જે જે’ કરીને લાગી જાય એવા બોદામિત્રો નહિ,

પણ સામેથી હસતે મોંએ આવીને વાત સાંભળે તેવા મિત્રો. અને ખરેખર જ્યારે હું એમની સાથે ગીરનાં જંગલ જોવા નીકળ્યો ત્યારે તો મને નવાઈ જ લાગી. રબારી, વેપારી, ઠેન્ડાકંટર, મજુર, સાધુ, ચારણ—તમામ સાથે ભાઈ રાયચુરાને મેત્રી. અને તે ‘જે જે’ મેત્રી નહિ. દરેક જણ મળે તે એમ ઇચ્છે કે આજનો દિવસ હવે રાયચુરાબાઈની મંડળી આંહી જ ધામા નાખે.

એમણે લોકસાહિત્યને પોતાનું જીવનધન ધનાવ્યું છે. પણ જ્યારે એમણે એક વખત મને વાતવાતમાં કહ્યું કે: ‘મારી અંતિમ ઇચ્છા તો રામકથા કહેતાં કહેતાં લોકસમુદાયમાં ફરવાની છે!’ ત્યારે મને એમની એ વસ્તુમાં જરાક નાટકીય ભાવ જણાયો હતો. પણ હમણાં મેં ‘લોક રામાયણ’ લખ્યું, અને એ માટે થઈને તુલસીકૃત, વાલ્મીકી વગેરે રામાયણો જોવાં પડ્યાં—ત્યારે જેમ જેમ એ વાંચતો ગયો તેમ તેમ જે આસન ઉપર બેસીને એ લખી રહ્યો હતો, એ આસન ઉપરથી હવે ઉડું જ નહિ, અને આ આસન ઉપર જો કોઈ હરિને લાલ, માત્ર રોટલો ને દાળ આપતો રહે, તો એક એવી ‘રામકથા’ લખી નાખવાનું મન થવા માંડ્યું કે જે ગુજરાતને ઘેરઘેર વંચાતી થાય—એવા ભાવ હમણાં જ્યારે દિલમાં ઉભરાવા માંડ્યા, ત્યારે મને લાગ્યું કે રાયચુરાને તો ઈશ્વરે કંઈ આપ્યો છે, લોકમાં ફરીને રામકથા ફરવાની પ્રમળ ઇચ્છા એમને ધાય એમા નવાઈ નથી, અને તે વખતે-એમણે કહેલાં વાક્યમાં, કોઈ નાટકીય ભાવ રહ્યો નથી એ પણ ત્યારે સહજ જ સમજાઈ ગયું !

ભાઈ રાયચુરાએ, પેલા ચીની શ્રીફસૈ મનમકંટને આપેલો ઉપદેશ જીવનમાં જાણે ઉતાર્યો જણાય છે. એમની આંખ કોઈનું ખુરું જોવા માગતી નથી. કાન, કોઈની નિંદા સાંભળવા માગતા નથી. જીભ, કોઈની નિંદા ખેલવા માગતી નથી. એમનું જીવનસૂત્ર એમણે એક જ રાખ્યું છે. “પ્રયત્ન કરનાર તમામને યશ મળે. અને સૌ આગળ વધે. દરેક શુભવસ્તુને હમેશાં ગુજરાતમાં સ્થાન મળતું જ રહે.” પછીતો દરેક પોતાની શક્તિ અને મર્યાદા પ્રમાણે થોડું કે વધારે કામ કરે. એની કોઈ જ તકરાર નથી. પણ શુભહેતુથી કામ કરે એટલે બસ. પ્રિય ભાઈ રાયચુરાની આ જીવન ફિલ્સુફી એમને શતાયુ આપે અને ‘શારદા’નો સુવર્ણમહોત્સવ પણ એમને હાથે જ ઉજવવાનો સમય આવે !

શારદા રજત મહોત્સવ સમારંભ

ગુજરાતની ધરતીમાંથી એક લોકોક્તિ પ્રચલિત થઈ છે : “ વરમાદને અને વહુને જશ નહિ. ” આ લોકોક્તિનું રૂપાંતર કરી આજે કહી શકાય કે : “ વરસાદ, વહુ અને ચાનટુત્તિને જશ નહિ. ” ગુજરાતની વેપારપરસ્ત મનોદશાની, ગુજરાત એક તરફથી સ્તુતિ કરે છે, ત્યારે બીજી તરફથી તેની પેટભર નિંદા પણ કરે છે અને વારંવાર ટોકાર કરે છે કે ગુજરાત ગુણુગ નથી, ગુજરાત એના સરસ્વતીમેવકોની કંઈ કરી શકતું નથી !

આ કથન અંશતઃ સત્ય હોય તો ચે તેને એક સનાતન સૂત્ર રૂપે ગ્રાપક કરવામાં ગુજરાતનો આત્મદોહ રહેલો છે. આ પ્રમેયની પ્રુષ્ટિ રૂપે, ગુજરાતની ગુણુગતાના દષ્ટાંત રૂપે અને ગુજરાતની બેકદરદાનીના અપવાદ રૂપે ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં જે થોડા ધણા નોંધપાત્ર પ્રમંગો જન્મા છે તેમાંના એક પ્રસંગ તે ગુજરાતના લોકમાસિક “ શારદા ” નો રૌપ્ય મહોત્સવ. ગુજરાતની અને ખાસ કરીને મુંબઈની ગુજરાતી જનતાએ એ પ્રસંગે જે ઉત્સાહ, જે ગૌરવ અને જે કદરદાનીથી “ શારદા ” ના સુપ્રસિદ્ધ સંપાદક શ્રી ગોકુલદાસ રાયચુરાનું મુંબઈમાં બહુમાન કંયુ, તે ગુજરાતની ગુણુગતાનું તાદરશ પ્રમાણ છે; અને શ્રી રાયચુરાએ પોતે પણ આ પ્રસંગે આજ અનુભવ વ્યક્ત કરી, ગુજરાતની કૃતચતા સ્વમુખે સ્વીકારી એ, એ પ્રસંગની યગરિતા છે.

ગુજરાતની ગુણુગતા વ્યક્ત કરતો આ મંગળ પ્રસંગ મુંબઈમાં તા. ૧૬ મી જુલાઈ, ૧૯૪૯ ને શનિવારે ઉજવાયો. સંજ્ઞાનું આગમન સદા ઉદ્દાસપ્રેરક હોય છે. તેમાં ચે તે દિવસે મુંબઈમાં સામાન્ય રીતે લોધમાર વરસાદના અપવાદ રૂપે “ ઝરમર ઝરમર ” વરમાદ વરસ્યો ત્યારે “ ઝરમર ઝરમર વરસે મેહ ” માનારા કવિવર ન્હાનાલાલનું રમરણ પણ પ્રમંગોચિત બની જતું હતું.

ગુજરાતના આ “ ટાગોર ” ની મીડી ને આદરણીય યાદ પછી ગુજરાતની “ અસ્મિતા ” નું રમરણ પણ સહજ હતું, કેમ કે આ શુભ સમારંભને અધ્યક્ષરથાને, ગુજરાતની છાની ગળ ગળ દૂંચે એ રીતે ગુજરાતની, ગૌરવલીલા લલકારનારા, શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી ગિરાળ્યા હતા. ગુજરાત એક અને અવિભક્ત રહે એની યાગ સર્વ પ્રથમ એમણે પોકારી હતી.

શ્રી. રાયચુરાનું બહુમાન કરનારી, “ શારદા રૌપ્ય મહોત્સવ સમિતિ ” ના પ્રમુખ તરીકે શ્રી. લીલાવતી મુનશી વરાયાં હતાં એ પણ આ પ્રસંગની એક વિશેષતા હતી.

નિયત સમયે મુનશી દંપતી પધાર્યાં. તરવીરકારોએ કેમેરાની કળ દાખી તેમની તરવીર ઝડપી અને કાર્ય કરોએ તેમનો સત્કાર કર્યો. વિશાળ ને ગૌરવશીલ “મુંદરબાઇ બવન” ના મંચ પર શ્રી મુનશી બિરાજ્યા. તેમની સાથે નામદાર વડીલા દરબાર સાહેબ, શ્રી ગોકુલદાસ રાયચુરા, સૌ. યશોદાબહેન રાયચુરા, શ્રી કૃષ્ણરાજ રાયચુરા, કુમારી સવિતાબહેન નાનજીભાઈ મહેતા, દીવાન બહાદુર કૃષ્ણલાલ ઝવેરી, શ્રી પુરુષોત્તમભાઈ બદીયાણી, સૌરાષ્ટ્રના લોકસાહિત્યના પ્રખર આરાધક કવિ દુલાભાઈ ઠાગ, શ્રી મેરૂબા ગઢવી, શ્રી કૃષ્ણરાજભાઈ હાકરશી, શ્રી રતિલાલભાઈ ગાંધી, શ્રી નગીનદાસભાઈ મારતર, ન્યાયમૂર્તિ શ્રી ભગવતી, સમિતિના પ્રમુખ શ્રી લીલાવતી મુનશી, ઉપપ્રમુખો શ્રી બાઈદાસભાઈ જુતા, શ્રી પુશાલદાસભાઈ પારેખ, સમિતિના મંત્રીઓ શ્રી ન્યાતીલાલભાઈ દેકર, અને શ્રી બાનુશંકરભાઈ વ્યાસ તથા વિખ્યાન-ક્રિકેટખેલાડી શ્રી વિજય મરચન્ટ પણ બેઠા હતા.

ગઢવી શ્રી મેરૂબા

શ્રી મેરૂબાએ જીલ્લદ નાદે ‘ શારદા રતવન ’ ગાઇ ઉત્સવનું મ મળાયરણ કર્યું. વિશાળ બવનની મેદની મુગ્ધ બાવે મેરૂબાને સાંભળી રહી. સમારંભની શાંતિ પ્રસંગને શોભાવતી હતી.

શ્રીમતી લીલાવતી મુનશી

તે પછી સમિતિના પ્રમુખ શ્રી લીલાવતી મુનશીએ પ્રસંગોચિત સત્કાર કરી નીચે પ્રમાણે બાવણ કર્યું :—

પ્રમુખ સાહેબ, બાઈઓ અને બહેનો,

“ શારદા રૌપ્ય મહોત્સવ સમિતિ ” તરફથી પ્રમુખ માહેમ, આપને અને આપમો આવેલા નરનારીઓને આ પ્રસંગે આવકાર આપતાં મને આનંદ થાય છે. વર્ષોના દિવસ, દુકા મમય, દુકા નોટીસ અને છતાં આપે દુકાં મન નથી રાખ્યાં. આપનું આગમન એ સૌ ગુજરાતી જનતાનો ‘ શારદા ’ તરફનો અને ખરેખર તો ‘ શારદા ’ પાછળ જે વિરલ વ્યક્તિ કામ કરી રહી છે તેના તરફનો સદ્ભાવ દેખાડી આપે છે. ‘ શારદા ’ એટલે ગોકુલદાસ રાયચુરા અને રાયચુરા એટલે ‘ શારદા ’ એ તો એવી નિર્વિવાદ વાત થઇ ગઇ છે કે એક મનુષ્ય છે અને બીજી માસિક છે એ વાત આપણે લગભગ જૂઠી જઠ્ઠાએ છીએ; અથવા એ મનુષ્યનું પ્રતિબિંબ જ એ માસિકમાં છે એ વાત આપણા મનમાં તરી રહે છે.

‘ શારદા ’ માસિક આજે પચીસ સાલથી ગુજરાતી જનતાની એકધારી મેવા કરી રહ્યું છે. સૌરાષ્ટ્રનું જૂનું સાહિત્ય નવા સ્વરૂપમાં ચિરંજીવ કરવામાં ‘ શારદા ’ નો અને તે દ્વારા રાયચુરાનો ફાળો કંઈ જેવો તેવો નથી. કાઠિયાવાડના જુના સાહિત્યનું પુનરુત્થન કરવામાં જે એ નામો તરી આવે છે તેમાં એક મેઘાણી ને બીજા બાઈ રાયચુરા. કારીઓની

બૂમિ એટલે સૌ ય'ની - સ્વ માનની બૂમિ. એ સૌ ય', પ્રોત ને સ્વમાન થોડો વખત સુપ્રત દશામાં પડી રહ્યાં હતાં. તેને જગાડનાર આ એ વીર સાહિત્યકારો. એમણે કાઠિયાવાડને ખૂણે ખૂણે જઈ જૂનું સાહિત્ય ભેગું કર્યું. કુસાબાઈ અને મેરબા જેવાં ઢાંકેલાં રતોને પ્રકાશમાં આપ્યાં અને લોકોને એમનો અને કાઠિયાવાડી ગ્રામજીવનનો પરિચય કરાવ્યો. અને અનેક રાજ્યોના ટુકડાઓમાં છિન્ન વિછિન્ન થયેલા ભાગોમાં એકતાની બાવના આણી. આજે રાજ્યોની બહારની એકતા આટલી ઝડપથી સિદ્ધ થઈ તેનું કારણ પણ આ સાહિત્યકારોએ પેદા કરેલી આબોહવાને લીધે, સૌરાષ્ટ્રની એકતાને ઘડનાર ઘડવૈયાઓમાં આ બંને સાહિત્યકારોના ફાળો કંઈ નાનો-સૂનો નથી.

ભાઈ રાયચુરાની ઓળખાણુ તો મને વર્ષો-જુની છે. 'ગુજરાત' માસિક અને સંસદ પરિષદની આસપાસ જે થોડા ગ્રંથ ઉપગ્રંથો એકઠા થએલા હતા તેમાં અમારા બંનેનું સ્થાન હતું અને એ સંબંધ એવો સુંદર બંધાયો કે મહિનાઓ અને વર્ષો સુધી અમે મળીએ કે ન મળીએ પણ બપોરે મળીએ ત્યારે એ સંબંધ એટલો જ તાજો અને સંપૂર્ણ રહ્યો.

ભાઈ રાયચુરાના સ્વભાવની મીઠાશનો અનુભવ તો એમની સાથે પરિચયમાં આવનારા દરેકને હશે જ. એમની પાસેથી એક કડવો બોલ કે એક ઘુસ્સાનું વેણ કદીએ કોઈએ સાંભળ્યું હશે કે કેમ એની મને શંકા છે. સદાયે પ્રસન્ન મન અને એ મનની આરામી જેનું પ્રસન્ન મુખ એ ભાઈ રાયચુરાના સ્વભાવનાં, તરત જણાઈ આવે એવાં મુખ્ય લક્ષણો છે.

કાઠિયાવાડના કંદુરય સાહિત્યને જ બહાર આણવા પ્રતો નહીં, પણ ગુજરાતી સાહિત્ય સમયની એવા કરવાનો ભેખ, ભાઈ રાયચુરાએ લીધો છે. પૈસા કમાવાની પરવા એમણે કરી કદી નથી. નહીં તો એ વાત એમને માટે અધરી ન હતી. સરસ્વતીના આવા એક ઉપાસકનું સન્માન કરવા આપણે સૌ આજે આ રૌપ્ય મહોત્સવ દ્વારા એકઠાં થયાં છીએ. શારદાની સુવર્ણ અને હીરક જ્યોતિઓ ઉજવાય અને તેમાં ભાઈ રાયચુરા આપણી વચ્ચે હોય એટલું લાંબુ આયુષ્ય એમને હું ઇચ્છું છું. અને ગુર્જરીની સેવા કરવાના એમના મનોરથ એ ફાલેલા ફૂલેલા જુએ, ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રની એકતાનાં ચણતર થયાં શરૂ થયાં છે તેની પૂરેપૂરી હમારતની બળ્યતા પણ એ તીરખી રહે અને એ વર્ષનું પુરું આણુ ભોગવી પોતાનાં ગીતો એ સદાએ ગુજરાતને અને આપણને સંબળાવતા રહે એટલી આપ મૌની વતી અને એક બહેન તરીકે મારી વતી પણ શુભેચ્છા આ રથજેથી દર્શાવું છું.

વખત થોડો, બોલનારા ઘણા, એટલે આપનો વધારે સમય હું લેતા નથી માંગતી. ફરી "રૌપ્ય મહોત્સવ સમિતિ" વતી આપ સૌનો અને પ્રમુખ મહાશય આપનો પણ, હું આ રથજેથી આભાર માનવાની રજા લઉં છું.

શ્રી. જયન્તીલાલ ઠક્કર

શ્રીમતી લીલાવતી મુનશીના બાપજીમાં સહૃદયતા, સંક્ષિપ્તતા અને મદદબાવના બરી પડી હતી. એમનું બાપજી પૂરું થયા પછી "શારદા રૌપ્ય મહોત્સવ સમિતિ" ના ઉત્સાહી અને પરિશ્રમજેવી મંત્રી શ્રી જયન્તીલાલ ઠક્કરે સમિતિની ઉપરેખા દોરતો જેવાય જનના મમત્ર

નીચે પ્રમાણે રજૂ કર્યાં .—

પ્રમુખ સાહેબ, સન્નારીઓ તથા મજ્જનો,

આજે આપણે ગુજરાતના જાણીતા સાહિત્યકાર શ્રી. ગોકુળદાસ દાસજીદાસ રામચુગના ત નીપટે પ્રકટ થતા " શારદા " માસિકનો રૌપ્ય મહોત્સવ ઉજવવાને બેગા મળ્યા છીએ. આ રૌપ્ય મહોત્સવ નિમિત્તે આ મંભાગે કેવી રીતે ઉજવવાનો પ્રસંગ બન્યો એ વિશે " શારદા રૌપ્ય મહોત્સવ સમિતિ " તરફથી જે શબ્દો આપની મમત્સરજી કરે તેો અગ્રધાને નહિ ગણ્યા.

શ્રી. રામચુગભાઈની સાહિત્યસેવા તો સમસ્ત મહાગુજરાતમાં જાણીતી છે. વડો પદનો મુળમુખ વેપાર ખેડયો અને ત્યારમાઠ એમને સાહિત્યસેવાની વગતી વાગી અને સાહિત્ય સેવા નિમિત્તે એમણે બેળ ધારણ કરી સાહિત્ય ક્ષેત્રમાં ઝંપલાવ્યું.

સાહિત્યક્ષેત્રમાં આવ્યા બાદ એમણે ગુજરાતની જનતાને ચરણે અનેક પુસ્તકો ધર્યાં છે. અને આજે એમનું એકેએક પુસ્તક ગુજરાતી જનતામાં લોકપ્રિય થઈ પડ્યું છે. એમના પુસ્તકો દ્વારા એમણે ગુજરાતી જનતાને ઉચ્ચ દેશાનું, શિષ્ટ અને મરકારી સાહિત્ય આપ્યું છે એ નિર્વિવાદ વસ્તુ છે. શ્રી રામચુગભાઈ તરફથી મળતું સાહિત્ય એટલે પિતા-પુત્રી સાથે ખેરીને વિના સ કેએ વાંચી શકે એવું સાહિત્ય, એવી હદ માન્યતા પ્રત્યેક ગુજરાતી કુટુંબમાં કે. રામચુગભાઈની સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિ ફક્ત પુસ્તકોના પ્રકાશનથી નથી બટકી. એમના તરફથી સને ૧૯૨૪ ના વર્ષમાં " શારદા " નામનું ગુજરાતી માસિક શરૂ કરવામાં આવ્યું. " શારદા " ના પ્રકાશનને પચ્ચીસ વર્ષ પૂરા થાય છે. આ પચ્ચીસ વર્ષો દરમિયાન " શારદા " એ અને એ માસિક દ્વારા એના લોકપ્રિય ત ની શ્રી રામચુગભાઈએ ગુજરાતી જનતાને શિષ્ટ અને મરકારપુર્ણ સામગ્રી આપી ગુજરાતી સાહિત્યની અનોખી સેવા બજાવી છે. દર માસે પદરમી તારીખે પચ્ચીસ વર્ષ સુધી નિયમિત એકધાતું કોઈ માસિક ગુજરાતમાં અજન્મિત સુધી પ્રકટ થયું હોય તો તે " શારદા " એક જ છે. શારદાની આ અખડિત નિયમિતતા એને એક અને અન્યેક માસિક તરીકે ઓળખાવી રહ્યું છે

" શારદા " ની પચ્ચીસ વર્ષોની હાથસોમાં જે સાહિત્ય પીરસવામાં આવ્યું છે, તે એટલું સમૃદ્ધ છે કે સાથે ગુજરાત એ મમૃદ્ધિને પોતાની જાણી ગૌરવ વે છે " શારદા " દ્વારા એમના તંત્રી રામચુગભાઈએ ગુજરાતની સુંદર મમૃદ્ધિ મમુ લેખસાહિત્યનું સ ગોવન કરીને ગુજરાતને એ સાહિત્યનો સારામાં સારો પરિચય કરાવ્યો છે.

" શારદા " અને " શારદા " દ્વારા શ્રી રામચુગભાઈએ ગુજરાતી સાહિત્યની પચ્ચીસ વર્ષો સુધી આ રીતે બજાવેલી સેવાઓની કદર રૂપે " શારદા " ના અનેક વાચકો, મિત્રો અને પ્રસસકોને એનો રૌપ્ય મહોત્સવ ઉજવાવ એ રીતની ઉમેદ થઈ આ વિચાર જેમ જેમ મિત્રોમાં ફેલાતો ગયો તેમ તેમ એ મહેતી બાવના તીવ્ર થતા લાગી. ત્યારમાઠ આ વિચારને મૂર્ત રજૂ કરવા આપવા " શારદા " ના મિત્રોની અને પ્રસસકોની એક અવિધિસરની મળા મોનાવસામાં આવી હતી. બધા મિત્રોને એમ વાગ્યું કે " શારદા " એ ગુજરાતી સાહિત્યની સુંદર સેવાઓ બજાવી હોવાથી, ગુજરાતને ગૌરવ અપાવે એવી રીતે રૌપ્ય મહોત્સવ ઉજવવો. આ નિમિત્તે એક રૌપ્ય મહોત્સવ સમિતિ નીમવામાં આવી હતી આજના આપણા પ્રમુખ શ્રી મુનશીજી

કે જેઓ મારા તો વડીલ છે, જેઓ એક મર્મર્થ સાહિત્યકાર છે, અને જેઓની પ્રવૃત્તિઓ અને જ્ઞાતિ ચોમેર જાણીતી છે તેમને મધ્ય બાધઓના વિચાર વિરે વાત કરી ત્યારે એઓએ પશુ પોતાના આ વિચારને આશીર્વાદ આપ્યા અને પોતાની અનેક રોકાણો દોરા છતાં, આ સમારંભનું પ્રમુખપદ સ્વીકારવા સમર્થિ આપી શ્રી લીલામહેન મુનશી કે જેઓની સાહિત્ય મેદા અને બીજી અનેકવિધ પ્રવૃત્તિ ગુજરાત તથા મારાથે હિંદમાં જાણીતી છે, તેમને આ સમિતિના પ્રમુખ થવાને માટે અમે નિમિત્ત કરી ત્યારે તેઓએ મહર્ષ અમારી નિમિત્તો આવીકાઈ કયો

સમિતિના ઉપપ્રમુખો તરીકે અમને ગાંધારન ગેહશ્રી નાનજીભાઈ કાળીદાસ મહેતા, શ્રી કૃષ્ણરાજ દાકરશી, શ્રી રતિનાથ મુળજી ગાંધી, શ્રી ખુશાનદાસ પારેખ, શ્રી બાલદાસ જૂના જેવા મહારથી તથા ગુજરાતના જાણીતા સાહિત્યકારો શ્રી રમણનાથ વસંતનાથ દેસાઈ તથા શ્રી બાનુશકર વ્યાસ જેવાઓનો અમને મુંડ સાથ અને સહકાર મળ્યો દરક દેવના પ્રતિનિધિ રૂપ ગુજરાતના આગેવાન બાધમહેનો આ સમિતિના સભ્યો છે આ ઉપરાંત આ સમિતિને સારાથે ગુજરાત અને ગુજરાતી જનતામાથી મુદર આવકાઈ મળ્યો હતો. આના ઉત્સવ નિમિત્તે કોઈપણ જાતનું ઉપરાણું પા કાઠો ન કરાવતા એવી કોઈ યોજના થવી જોઈએ કે જે ગુજરાતના માસિકોને મુદર ધકાડપ નિવરે, જે ગુજરાતી સાહિત્યનું ગૌરવ વધારે અને જે દ્વારા “શારદા” નું જીવન અતિ વામુ જનારી સકાપ એમ દરેક મિત્રને અને ખાસ કરીને શ્રી રામચુરાભાઈના જીવનમાં અને એમની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં જેઓ અતિ ઉડા રમ લે છે તે શ્રી શેઠ નાનજીભાઈ કાળીદાસ મહેતાને હાર્દય થઈ આ માટે એક અતિ મુદર અને વ્યવહાર યોજના કરવામાં આવી હતી

આ યોજના એની હતી કે હિંદમાંથી “શારદા” ના મિત્રો પાસેથી રૂા નજીસો અા પરદેશના મિત્રો પાસેથી રૂા પાચસો વધ “શારદા” ના આજીવન સભ્ય (વાઈફ મેમ્બર) નોધરા આ યોજના હેઠળ દરેક સભ્યને આખા જીવનખર રામચુરાભાઈ તરફથી પ્રગટ થતા બે મામિકો “શારદા” અને બાનમાસિક “કનૈયો” તથા અદરાડિક “આનંદ” તથા વારવાર પ્રગટ થતા બેટ પુત્રકો મળના કરે આ વ્યવહાર યોજના મીને સાગી ગીતે ગમી અત બધાજ મિત્રોએ એને મદદ જ મારો આવકાર આપ્યો આ યોજનાને શ્રી શેઠ નાનજીભાઈના આશીર્વાદ મળ્યા અને એનું મથુતર સમિતિના સ્તંભસમાં બે ઉપપ્રમુખો શ્રી ખુશાનદાસ પારેખ તથા શ્રી બાલદાસ જૂનાને હાથે થયું. આ નજો બાધઓના સતત પ્રસાસને લઈને, અમને જલ્યાવતા આનંદ થાય છે કે, દુક વખતમાં દોહસો જેટલા આજીવન સભ્યો નોધવામાં આ પા છે અને હજી એ કામ ચાલુ છે અમને આના છે કે ગુજરાતના મર્થ બાધ મેનો તરફથી આ યોજનામાં પોતાનો સહકાર આપવામાં આવવો

દોહસો સભ્યો તરફથી આજીવન સભ્ય તરીકેના લવાજમના રૂા ૪૫૦૦૦ મળ્યા છ એ ખરેખર ગુજરાતને ગૌરવ લેવા જેવું અને બીજા માસિકને ધકાડપ છે આજીવન સભ્યો નોધવાથી સમિતિએ શ્રી રામચુરાભાઈ ઉદર અને “શારદા”ના સુવાન તત્ત્વો શ્રી કૃષ્ણરાજ રામચુરા ઉપર મોગી જવાજાની નામી છે સમિતિને આશા છે કે હજીવન પાથી એ પિત દુત

પોતાની જાળાગદગી માગી રીતે પીછાનગે અને " શારદા " ને વધુ ને વધુ મમ્મદ મનાવશે

સમિતિ તરફથી બીજી યોજના એક અભિનંદન ત્રય પ્રકટ કરવાની યર્ચ છે, એ અભિનંદન ત્રય ત્રણ અને મ આનન આપણા જાળીતા સાહિત્યકારો શ્રી રંગભૂતાન વચ્ચે તનાન દેસાઈ, શ્રી બાનુશ કર નામ અને શ્રી યજ્ઞેશ શુક્લને મોપવામાં આવ્યું છે આ ત્રય એગણ્ટ મામમાં પ્રકટ થશે

ત્રીજી યોજના આજના સમાર બની છે અમારા આમ તથાને માન આપી આ ઉત્સવ ઉજવવામાં અને ગુજરાતનું ગૌરવ વધારવામાં આપે સાથ આપ્યો છે એ માટે આપ સૌને મિતિ વતી આભાર માનું છું બાઈ રાયચુરાબાને મટે ગુજરાતી જગતમાં એટલું બધું મમત્વ છે અને એમને માટે જોયે ય એટલો જલ્દી પ્રેમ અને મહાભાવ છે કે અમને સધળે યજ્ઞેશ મધોએ યોજનાઓમાં અને આ ઉત્સવ ઉજવવામાં સારો સહકાર મળ્યો છે " શારદા " ના નુ યર્ચના તથા જહારગામના મધાએ પત્રકાર જહુઓએ અને ખાસ કરીને " વાંતાતરમ્ " ના તત્રી શ્રી યજ્ઞેશ શુક્લે આ ઉજવણીમાં અમને જાજ મારો સહકાર આપ્યો છે આ રીતે આ ઉત્સવની સુદર મકળતાનું મુખ્ય કારણ અમારા પ્રયાસો કરતા ગુજરાતી જનતાને, રાયચુરાબાઈ પ્રાપ્તેનો પ્રેમ અને મમત્વ છે, એમ કહું તો અતિશયોક્તિ ન ગણાવ પ્રનુ એમને ગુજરાતી સાહિત્યની વધુ ને વધુ મેવા કરવાની શક્તિ આપે એજ અમે હમ્મીએ છીએ

અભિનંદનના મંદેશા

આ આનંદકારી પ્રમગને પ્રો મહાક મનાવતા અનેક મદેશાઓ પશુ મળ્યા હતા એ મધા સદેશાઓમાં " શારદા " પ્રાપ્તેની ગુજરાતની ભક્તિ અને મમતા તથા શ્રી રાયચુરા પ્રાપ્તેનો સહભાવ અપષ્ટ માનુષ પડતા હતા રાજ મહારાજાઓ, શ્રીમતો વેપારીઓ, રાષ્ટ્ર મેવકો સાહિત્યકારો અને પ્રશસકો મહિત જે થોકમધ શુભેચ્છાઓ આવી હતી તેમાંથી થોડીનો નિર્દેશ કરી લખ્યો

પોરમદરથી શેઠ ના ઇબાઈ કાનીદાસ મહેતા તારમાં વખે છે કે, " તમિયત સારી ન હોવાની આવી ચકતો નથી મારી નિર્મળ શુભેચ્છાઓ મીકારજો. " શારદા " ને મ પૂર્ણ મદગતા ઇચ્છું છું "

પોરમદરના મહારાણા સાહેબ શ્રી નટરસિંહજી તારમાં જણાવે છે કે, " મગળ પ્રમગે મર્વોત્તમ શુભેચ્છા સ્વીકારશે જલતે હાજર નથી છતાં મારી બાનના તમારી માથે છે, "

દરવારથી ગોપાળદાસ અબઈદાસ દેસાઈ લખે છે કે, " આ રૌપ્ય મહોત્સવ ખરી રીતે તો તમે કરેલી સાહિત્ય સેવાનો રૌપ્ય મહોત્સવ છે સૌગંધના જુના અને નવા સાહિત્યકારોને અને કનાકારોને પ્રકાશમાં લાવવામાં તમારો કાજો મોગ છે " શારદા " નો હીરમ મહોત્સવ ઉજવવા તમે બાવ્વશાળી બનો "

નુણાવાડના મહારાણા સાહેબ શ્રી વીરભઈસિંહજી તાર કરી જણાવે છે કે " જલતે આવામાં મગળ આવત પરંતુ પૂર્વ રોકાણને લખને મની ચકધુ નથી " શારદા " ગુજરાતનું

ગ્રહ છે અને " શારદા " માં એટલે કે રાધયુરમાં ગુજરાતને ગૌરવ લેવાનો અધિકાર છે. "

નીચેના મહાજનો તરફથી પણ " શારદા " ને અભિનંદન આપતા અને " શારદા " નો " હીરક " મહોત્સવ ઉજવવાની અભિલાષા રાખતા સંદેશ મળ્યા છે :—

- ૧ શેઠ પ્રાણુલાલ દેવકરણુ નાનજી, મુંબઈ
- ૨ વડોદરાના જૂતપૂર્વ પ્રધાન શ્રી જોટાલાલ સુતરીયા
- ૩ પોરબંદરના આર્થ કન્યા શુરકુલની બ્રહ્મચારિણીઓ અને અધ્યાપિકાઓ
- ૪ શ્રી પશવંત પંડયા, દિલ્હી
- ૫ શ્રી અવધૂત
- ૬ લાડી ઠાકોર સાહેબ શ્રી. પ્રહલાદસિંહજી
- ૭ ,, મહંત મયાપ્રસાદ, જામનગર
- ૮ ,, મણિલાલ કે. પારેખ, વડોદરા
- ૯ ,, મહેન્દ્રકુમાર દેસાઈ, વડોદરા
- ૧૦ ,, અમદાવાદના " સંદેશ " દૈનિકના તંત્રી શ્રી નંદલાલ બોડીવાળા
- ૧૧ ,, શંકરદાન કવિ, લીંબડી
- ૧૨ ,, લોહાણા બોર્ડિંગ, વડોદરા
- ૧૩ ,, મગનલાલ રૂપશીભાઈ વઢીય, જામનગર
- ૧૪ ,, બવાનીશંકર શાસ્ત્રી, વડોદરા
- ૧૫ ,, વિઘ્નતરાય, બાવનગર
- ૧૬ ,, મોહનલાલ ભગદેવ, પોરબંદર
- ૧૭ ,, રમણિકભાઈ ને થી મિત્રી, વડોદરા
- ૧૮ વડોદરા કોલેજના અગ્રેજ સાહિત્યના પ્રાધ્યાપક શ્રી એસ. એસ. જોશી
- ૧૯ શ્રી પંચાણુભાઈ, જામનગર
- ૨૦ ,, મંગેશ, શ્રી વિદ્યાગૃહને તે શ્રી બરતરામ, જૂનાગઢ
- ૨૧ શ્રી જમશેદ મહેતા, કરાંચી
- ૨૨ ' સ્ત્રીજીવન 'ના તંત્રી શ્રી મનુભાઈ જોષાણી, અમદાવાદ
- ૨૩ વડોદરા કોલેજના પ્રાધ્યાપક શ્રી ગોવિંદલાલ બદ
- ૨૪ " બાલજીવન " ના તંત્રી શ્રી રમણલાલ શાહ
- ૨૫ સૌ. મંથુભાઈ પટવર્ધન અને શ્રી ના. મ. પટવર્ધન
- ૨૬ વડોદરા જીલ્લા કોંગ્રેસ મિત્રિના મંત્રી શ્રી ચીમનભાઈ હ. અમીન
- ૨૭ શ્રી નાનાલાલ જે. ખોસે
- ૨૮ ,, એચ. પી. સંઘવી
- ૨૯ પુસ્તક પ્રકાશક શ્રી એન. એમ. હકકરની કંપની, મુંબઈ
- ૩૦ શ્રી જલદવજી મોદી, બાવનગર
- ૩૧ ,, લાલચંદ નંદલાલ શાહ વડોદરા
- ૩૨ ,, પ્રાણુલાલ બક્ષી, વડોદરા
- ૩૩ ,, યયુભાઈ અમૃતલાલ મહેતા
- ૩૪ ,, ઇલાહીમ ઇસ્માઈલ, વડોદરા
- ૩૫ ,, જગજીવનદાસ મોડી, વડોદરા
- ૩૬ ડૉ. દેવેન્દ્રને શ્રી જયોદરાના બહેન મજમુદાર વડોદરા
- ૩૭ શ્રી મૂળજીભાઈ શાહ, વડોદરા
- ૩૮ ,, ચંદુલાલ ફૂલજીભાઈ વ્યાસ
- ૩૯ " પુસ્તકાલય " સહાયક સહકારી મંડળના મંત્રી શ્રી વાલજીભાઈ અમીન અને માસિકના તંત્રી શ્રી મણિલાલ વ્યાસ
- ૪૦ " આરામ " અખબારવાળા શ્રી આચાર્ય
- ૪૧ " સત્ સંદેશ " ના તંત્રી શ્રી મંગળજી શાસ્ત્રી
- ૪૨ શ્રી એમ. જે. પઢીઆર, જૂનાગઢ
- ૪૩ ,, નટવરલાલ શેઠ, વડોદરા
- ૪૪ ,, માલદેવ રાણા, પોરબંદર
- ૪૫ ,, ઝોગજીવલાલ ર. શાહ, સાકંબાકર
- ૪૬ ,, રાધયુરા ગોહન જ્યુબિલિ પ્રિન્ટીંગ વર્ક્સનો સ્ટાફ

સદેતાઓ ગુજરાત ને ગુજરાત મહાર દિન અને હાનરો માઇન દૂર આવેતા એકાગ્રેવ
પીઆમા રહેના એક ગુજરાતી જડેન નગરથી પાપુ મળ્યા છે ઉપના મંગ્યાઓમાર્થી મહત્વના
રાની સભાના ના માદ અભિનદનના ભાણો રાગ થયા

દિ. બા. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી

મુઠ્ઠી પ્રયમ આ પા જ્ઞાનદર્શ, અનુભવદર્શ ને આયુદ્ધ દીવાન મહાદુર કૃષ્ણલાલ
મોહનનાન ઝવેરી તેમણે આશિર્વાચન ઉચ્ચાગતા કહ્યું કે “ રાયચુરા લુહાળા મળી, દુના કામ
અને ગદવી ગેઢલા સાથે ઓનપોત થઈ ગયા છે અને ઝોરી કોમ છે કે “ ગાગદા ” નો સુવર્ણ
મકોત્તમ ઉજવાન ત્યાગે ૫ જીવો ગેઢો કોઉ ”

શ્રી ભાનુશકર વ્યાસ

તે પત્રી શ્રી માદરાયણે (શ્રી ભાનુશકર વ્યાસે) વર્ષ આખરે દિવાળી વેળા થતી
“ શારદા પુન ” ને ‘ લક્ષ્મીપુન ’ રૂપે લેખાતી, આજના પ્રમગને માયા અર્થમા
“ શારદા પુન ” રૂપે વર્ણવ્યો હતો અને પ્રાસંગિક મહત્તાની ખૂણી મમગની હતી શ્રી
ગતિનાન મળજી ગાંધીએ ‘ શારદા ’ માસિકને ગુજરાતની એક મમર્થ મરથાનુ મિત્ર
આપ્યું અને ઝોની મેવાને અજનિ અર્પી.

કુ સવિતાળહેન

શ્રી નાનજીભાઈ કાળીદાસ મકોતાના વિદુષી પુત્રી અને પોરગદરની આર્પકન્યા
નિશ્ચાનના આચાર્ય શ્રીમતી સવિતાળહેને પોતાના પિતા તરફથી અને પોતાના તરફથી શ્રી
રાયચુરાને અભિનદન આપ્યા એમની વાણીમા સરકારિતા, મૃદુતા અને ઓજસ્વિતા હતી
તેમણે કહ્યું કે “ શ્રી રાયચુરાએ અણુત લેખાતા લોકસાહિત્યને ગુજરાતભરયા નાણીતુ કર્યું
ઁ સાહિત્યમા ન્યારે સવેદન મધુરતા ધારણ કરે છે ત્યારે મકિત રૂપે પ્રકાશ થાન ઁ આવી
શકિત અનુપદુપ છદ મમા દાર્દયાવાડના દોષમા છે ”

શેઠ સૂરજ વલ્લભદાસ

શેઠ સૂરજ વલ્લભદાસે પ્રસંગોચિત બોલી આશીર્વાદ આપ્યા. મદડાવાળા શ્રી
શિવભાઈએ શ્રી રાયચુરા સાથેના પ્રસંગોતુ જોડીની નજાનમા વર્ણન કર્યું શ્રી
ખુશાનગમ પાગળ મુક મર્થકર્તા હોઈ એમણે દુકમા જ શુભચાઓ વાકત કરી

કવિશ્રી દુલાભાઈ કાગ

કવિશ્રી દુલાભાઈ કાગે મીઠી વાણીમા, “ શારદા ” ના રોપ મકોત્તમને અનુરૂપ રચેતું
એક ખાસ માર લનકાર્યું અને સાથે સાથે વિશદ સમીક્ષા પણ કરી તેમણે કહ્યું કે
નિવિધતામા એકતાની ખૂણી છે, જનનની તે રોળા છે. શ્રી મેરલા મદલીએ “ કૃપા ”
નું એક સુદર કાવ્ય નાદશિક અને જીવદ સૂરે ગાઈ આનદ રેનાયો

શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર દવે

પછી બોલવા આવ્યા આપણા એક ને અનન્ય હાસ્યકાર શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવે. શ્રી રાયચુરાતી સુપ્રસિધ્ધિનો નિર્દેશ કરતાં તેમણે કહ્યું કે, રાયચુરા કાંઈ એછા બહુતા છે કે તેમનો પરિચય આપવાનો રહે? હું એમના કરતાં ઉંમરે નાનો છું, છતાં બાળજી છું તેથી એમને આશીર્વાદ આપું છું. આપણે ત્યાં મનુષ્યનું સરેરાશ આયુષ્ય ૨૨-૨૫ વર્ષનું હોય છે, પણ જો ગુજરાતમાં માસિકોનું આયુષ્ય કાઢ્યું હોય તો સરેરાશ આયુષ્ય સાડા ત્રણથી ચાર મહિના કરતાં વધારે નહિ થાય ! ગુજરાતી સામયિકો જન્મે છે પણ વધારે ને મરે છે પણ વધારે ! એમાં બાકમરણનું પ્રમાણ મોટું છે. આવી વિપરિત પરિસ્થિતિમાં “શારદા” જેવું માસિક ૨૫ વર્ષ સુધી એકધાકે ચાલે એ કાંઈ જેવી તેવી વાત નથી.

શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી

પ્રમુખસ્થાનેથી શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીએ વ્યાખ્યાન આપતાં કહ્યું કે, માગે ને રાયચુરાતો સંબંધ જુનો છે. ૧૯૨૨માં સાહિત્ય સંસદ રથપાછ ત્યારથી માંડીને આજ સુધીનું તેમણે વિહંગાવલોકન કર્યું. “ગુજરાત એક સાંસ્કારિક બક્ષિ”ની તેઓએ એક પરિક્રમા કરી અને કરાવી. તેમણે કહ્યું કે— શ્રી રાયચુરાએ “ગુજરાતજી રાધા” પર પહેલી કવિતા લખી હતી ને ત્યારથી એ કવિતા લખતા થયા. તે વેળા જે “રોમેન્ટીક” સંપ્રદાય ચાલુ થયો તેમાં શ્રી રાયચુરા હતા. જુના સાહિત્યની સમૃદ્ધિને નવા સાહિત્યમાં લઈ આવવાનું એ સંપ્રદાયનું લક્ષણ હોય છે.

ગુજરાતીઓ લીંછુના રસ જેવા છે. લીંછુના રસની માફક એ બધે સમરસ થઈ જાય છે. એ એમનો ગુણ છે છતાં એવો અર્થ ન કરતાં, કેટલાક ગુજરાતીને પોત્થો ગણે છે. પણ હવે તો ગુજરાતમાં સક્રિય આવી છે. ૫૨૫૩ વર્ષ પૂર્વે “જીવનનો ઉદ્ધવાસ” કેળવવાનાં જે મૂળ નંબામાં હતાં તે આજે જળ્યાં છે. “પાટણની પ્રભુતા” અને “ગુજરાતનો નાથ” દ્વારા ગુજરાતના ઇતિહાસની ભૂમિકા તૈયાર થઈ. ન્હોનાલાલનાં ગર્ભિ કાવ્યો આવ્યાં અને લોકસાહિત્યને શ્રી મેઘાણીએ પુસ્તકો દ્વારા અને શ્રી. રાયચુરાએ “શારદા” માસિક દ્વારા લોક સમક્ષ રજુ કરી શૌર્ય પ્રકટાવ્યું. આમ હવે બધી રીતે ગુજરાતમાં પ્રાણ આવ્યો છે અને ગુજરાતને શક્તિ-સમૃદ્ધિ લાખી છે.

મેઘાણી-રાયચુરાએ લોક-સાહિત્યને ગુજરાતમાં પ્રસિદ્ધિ અપાવી છે. મને લાગે છે કે રાજસ્થાનના લોકસાહિત્યમાં જે શક્તિ છે તે બીજામાં નથી. હું રાયચુરાને કહું છું કે ઉદેપુર ને બિકાનેર જઈ ત્યાં આપણા લોકસાહિત્યને પ્રસિદ્ધિ અપાવો અને ત્યાંના હિંદી લોકસાહિત્ય અને ગુજરાતના લોકસાહિત્યનો સમન્વય કરાવો. લોકસાહિત્યના બેખધારી તરીકે એટલું અર્પણ કરો. એમ કરતાં-કરતાં એ લાંબુ જીવે એવા મારા આશીર્વાદ છે.

શ્રી ગોકુલદાસ રાયચુરા

તે પછી સમિતિ તરફથી શ્રી મુનશીએ શ્રી રાયચુરાને ૪૫ હજારની રકમ તથા કુલકાર અર્પણ કર્યો. આ રકમ સ્વીકારતાં શ્રી રાયચુરાએ નમ્ર બાવે કહ્યું કે—આ “શારદા” નો

રોપ્ય મહોત્સવ નથી, પણ ગુજરાતના સામયિક પ્રત્યેની જાગૃતની પ્રીતિનો ઉત્સવ છે. સદ્ગત ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીએ ધંધો મુશી સાહિત્યમેવા કરવા માંડી તેથી મને વિચાર આવ્યો. ને હું ગેરજાનરમાંથી નિવૃત્ત થઈ લોકસાહિત્યમાં પડ્યો. શ્રી વિદ્યદામ દાકરનીના કુટુંબમાં મને માહિત્યના સંસ્કાર મળ્યા તેથી આજે હું તેમનું ઋણ સ્વીકારું છું.

ગાંધીજીની “શારદા” પ્રતિ કેવી પ્રીતિ હતી તેનો ઉદ્દેશ કરતાં શ્રી રામચુરાએ કહ્યું કે મેં એમને ખાતરી આપી હતી કે “શારદા કાઠિયાવાડના પિડિત વર્ગમાં સાહિત્ય પ્રચાર કરવાનો મેવા છે. ત્યારથી “શારદા” પર ગાંધીજીની અમી નજર રહી હતી. એટલે “શારદા” નો યશ મને નહિ, પરંતુ આવા ધુરંધરોને અને લોકસાહિત્યને ફાળે જાય છે.

બધા કહે છે કે ગુજરાત ગ્રેકર છે. પણ મારો અનુભવ એવો નથી. મુંબઈ નગરી પૂર્ણિમા ને અમાવાસ્યા ઉભય રૂપધારી છે. અહીં સતો પણ છે અને માનવતાને લગ્નવે એવા પણ છે. ગુજરાતના વેપારીઓ તરફથી ગુજરાતી સાહિત્યના એક માસિકના કાર્યમાં આટલો મહત્કાર મળે એ પ્રસંગ હું ગુજરાતી મામાયિકોનો નવયુગ લેખું છું. ગુજરાત જરૂર કલ્પદાન ગ્રંથ છે એની આ પ્રતીતિ છે.

શ્રી મુનશીએ રાજસ્થાન અને ગુજરાતના લોકસાહિત્યનો સમન્વય કરવાની મૂચના કરી છે. પણ મારો આખરનો સંકલ્પ એ છે કે તુલસીદાસના રામાયણની લોક કવિતા ગાતો ગાતો હું સૌરાષ્ટ્રને ગામડેગામડે રખડું અને એનો પ્રચાર કર. હું એ કાર્યની શક્તિ માટે શ્રી મુનશી પાસે ને મહુ પાસે આશીર્વાદ ઝંખું છું. શ્રી રામચુરાએ મહુની મમતા માટે આભાર માન્યો હતો.

પારિતોષિકો

ત્યારબાદ શ્રી રામચુરાને બીજી નાની-મોટી ભેટ અપાઈ. રોપ્ય મહોત્સવ પ્રસંગે, શ્રી દારકાદાસ હરિદાસ વખારીઆ તરફથી ૧૯૪૮ ના વર્ષની ધનાગ્રી યોજનામાં રૂ. ૧૦૦૦ ની જે રકમ મળી હતી તેમાંથી, ચાર ધનાગ્રી (૧) શ્રી દુધા કામ, (૨) શ્રી રમણદાસ વસંતદાસ દેસાઈ, (૩) શ્રી શંભુપ્રસાદ દેસાઈ અને (૪) શ્રી વસંત મેહતા અપાયાની જાહેરાત થઈ.

આભાર દર્શન

શ્રી જમનાદાસ નારાયણજી અઢીઆએ પ્રમુખશ્રીનો આભાર માનતાં શ્રી મુનશીની કાર્ય શક્તિ અને છુદ્દિનેપુણ્યની પ્રશંસા કરી. શ્રી બાઈદાસબાઈ જુતાએ તેમને અનુમોદન આપ્યું.

છેલ્લે શ્રી મેરૂબા મદવીએ ફરી પોતાના મોહક, પ્રભાવશાળી અને પહોડી સાહે, ગાતાં અનુકરણ પણ ન થઈ શકે ને જીભ લોવા વળી જાય એવી એક પ્રાસાદિક “પ્રાર્થના” ગાઈ, શ્રોતાદેવનાં દિય ડોધાવ્યાં ને સર્વે, આ પ્રસંગ સંગોપાંગ ને યથેષ્ટરૂપે પાર પડ્યો તેની ચર્ચા ને વાતો કરનાં આનંદભેર વિખરાયાં. મુંબઈના વેપારીઓ, સાહિત્યકારો, લેખકો, અધ્યાપકો, બહુશ્રુત અમરજીઓ ને પત્રકારોના વિવિધ પ્રતિનિધિરૂપ આ સમારંભ જોડેલો શાંતિથી તેટલોજ ઉમંગ અને ગાંભીર્યથી સંપૂર્ણ થયો. એ સંસ્મરણ પણ “શારદા” નાં સંભારણ સાથે એકરૂપ થઈ જશે એ એ સંતોષપ્રદ છે.

આ રી વાં દ

લેખક : શ્રી. શંભુપ્રસાદ હરપ્રસાદ દેસાઈ (પ્રભાસ) બી. એ. એન.એલ બી

‘એ કાણ છે ?’

ચોરવાડના રોયને ટ્રેન ઉભી ત્યાં એટરોમ ઉપર ખાંડના વસ્ત્રોમાં હસતા મુખે કોઈની સાથે વાત કરતા એક ગૃહસ્થ ઉપર મારી નજર પડી ને મેં મારા મિત્રને પૂછ્યું.

‘ન ઝોળખ્યા ? ઝોકુલદાસ રાયચુરા, હમણાં ‘શારદા’ માસિક શરૂ થયું તે.’

એ સમયમાં જુનાગઢમાં તોપ બંદુકવાળા માણસોથી રાજ્ય અને પ્રજા જેટલા ન ડરતા

એટલા ખાતીવાળાથી ડરતાં અને સાહિત્ય તેમજ વર્તમાનપત્રો સાથે પ્રજાને બંધુસંપર્ક પછી હતા નહિ ત્યારે ખાદીનાં વસ્ત્રો પહેરી ‘શારદા’ માસિક ચોરવાડમાં શરૂ કરે તેવા સાહિત્યકારને જોઈ મને તરતજ મળવાનું મન થયું અને તે પછી અમારા જ કમ્પાર્ટમેન્ટમાં આવ્યા.

શ્રી. શંભુપ્રસાદ હરપ્રસાદ દેસાઈ

તે દિવસે હું તો હજી કોલેજમાં પ્રવેશ મેળવવાના પ્રયત્નમાં હતો. મેટ્રીકની પરીક્ષા પછી પામ કરી ન હતી. પછી સાહિત્યનો શોખ મમળે વગર મમળે સાઈકે નરસું પછી કોઈક સખવાની ધમશ. એટલે મને એક સાહિત્યકાર અને તંત્રી સાથે ઝોળખાણ થઈ તે જાણી અતિ હર્ષ થયો. અભિમાન થયું. મને તે પ્રસંગે કોઈક સખવાની ટ્રેરણા થઈ પછી હજી એવો લેખક નહોતો કે મારી કોઈ કૃતિ કેન માનિકપત્રમાં પ્રસિદ્ધ થાન. વિશેષમાં

અમદાવાદના એક પત્રકારે મારી નવનિકા પાઠી મોઝી આપેની અને તેનાથી ઉતરતી જ્ઞાની અન્ય લખકની કૃતિઓને પ્રકાશિત કરેની એટલે માઝ પત્ર ભાગી ગયુ અને મને થયુ કે કા તો નખના મોઝ્ય નથી અને કા તો તરીઓ વાડા પાડી અમક જ લેખકોને આગળ લાવના મારે કે એટલે લખનાનું જ નાથ કર્યું હતુ અને એ કારણે બહુ માન ગયયુરાભાઈ સાથે મારે ઓળખાણ છે એટલા વિચારથી જ વિરમી ગયો

એ વાતન વર્ષ થઈ ગયુ. કોનેજમાથી વેકેશન પડતા પ્રમાણ જતો હતો અમદાવાદની છઠ્ઠા મારો સપ્તમ પધારવાની હશે તેમ રાયચુરાભાઈ દ્રેનમા વીરમગાથી જ મારે થયા પડીના વીચ કનાકેઆ કેની વાતો મે કરી કેટલી વાતો તેમણે મને નબળાની તેનો હિમાન ન હતો ચોરના આયુ ત્યારે તેમણે મને એવું ક્યું કે 'જાન ન મો—તમે નખનો તો ખરેખર કાવગો.'

મને આ શબ્દોએ પ્રેતસાહન આપ્યુ અને મે તરત જ 'ગરના ગીરનારની ગોખ ડ જાગીયા' એ કાન્ય મોકલ્યુ. મને આશા જ હતી નહિ કે માફ કા પ 'શારદા' મા પ્રસિધ્ધ થાય. કારણ 'શારદા' મા પણ નાજા હશે ને ! પણ કાન્ય પ્રસિધ્ધ થયુ અને અક મારે તે પહેલા તેમના અભિનંદન પણ મળ્યા

અને પડીથી 'શારદા'નો મનુષ્ય શરૂ થયો અખનામ પડી રાજ્યમગ લીધી ગમે ત્યા હોઈ, ગમે તે કામ કરતો હોઈ, સાફ લખુ કે ન લખુ પણ 'શારદા'નું પોસ્ટમાન નવન કે કાન્ય મોકલવા માટે દર માએ જોટયુ નિયમિત શારદા નીકળે કે તેટલું જ નિયમિત થાય જ

મારા વસત અને શાર્દુલને ઓડી અર્ચરી અને કુમિનામા કા થો નખાવનાર, વાતાઓને હાથના ઉડા ભાગોમાથી મેચી નાવી કામગી ઉપર ઉતરાવનાર ને અમારી માહિત્યની જ્યોત અખડ રાખનાર શારદા'ને આજ રપ વર્ષ પુરા થાય છે 'શારદા' રાયચુરાભાઈની માનિમીનું નથી. અમારી માહિતીનું છે 'શારદા' શ્રીમતોનું કે સાહિત્યકારોનું જ નથી, રાજ્ય મહેનોથી તેસડાઓ સુધી હોશે હોશે વચાતુ મમત્ર જનતાનું અમિક છે તેમા લખના પહેલા લેખકે મે નસતુઓના વિચાર રાખવો પડે છે એક તો એ કે 'પિના પુત્રી સાથે ભેગીને વાચી શકે' અને બીનું એ કે 'મહા વિક્રાન્તોજ સમજી શકે તેવી કિનબ્દ અને અધરી ભાના નહિ પણ સામાન્ય જનતા પણ વાચી શકે તેવી ભાષા' શારદાનું વિશિષ્ટ તત્વ પણ તે જ કે તેનો પ્રચાર અને સત્કાર પણ તેનું જ પરિણામ છે

મારા જેવા અનેક લેખકોને પ્રેતસાહન આપી નવિન નવિન કૃતિઓ સાહિત્યરસિક જનતા સમક્ષ રજુ કરવાની તક આપી આગળ લાવનાર, ગુર્જર ગિરામા નોકમાહિત્યનું મ્યાન ઉચું નાવનાર અને મેકલા જેવા રત્નોને ખાણુમાથી લાવી તેની કીમત વધારનાર 'શારદા' ન્યારે રપ વર્ષ પુરા કરે ત્યારે તે ઉપકારનું કહ્યું તેને અભિનંદન આપવાથી અદા થાય તેમ નથી પણ તેને 'શત' છવે શરદ' નો અત મરણપૂર્વકનો આશીર્વાદ આપી નિગમુ છુ

શ્રી ગોકુલદાસ રાયચુરા

લેખક : શ્રી. યોગીન્દ્ર જગન્નાથ ત્રિપાઠી, એમ. એ.

ગુજરાતી સાહિત્યના અને સંસ્કૃતિના જીવન પ્રતિક સમા શ્રી. ગોકુલદાસ રાયચુરા મને તો લાગે છે. સદૈવ નિદોષ હાસ્ય અને હેતાળ આપ એમના હૃદયની નિર્મળતા અને ઉન્નત્યક્તિ દર્શાવે છે. એમના પરિચયમાં એકવાર પણ આવનાર એમના અજ્ઞાન વ્યક્તિત્વને કરી પણ વિસરી શકે એમ નથી. ગુર્જરીનાં એવાં અણુમોક્ષ રત્નો સદાય પૂજનીય છે. સદાય વંદનીય છે. સદાય અભિનંદનીય છે, એમને જોતાં જ ગીતાકારનું 'પેલું' મહામણું વચન યાદ આવે છે.

यद्यपिभूतिमत्सत्त्वं श्रीमद्वृजितमेव य।

तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽंश संभवम् ॥ શ્રી. મ. ૧૦૫૧૥

શુદ્ધ, શિષ્ટ અને પ્રાણુવાન ગુજરાતી સાહિત્યના સર્જનમાં વિશિષ્ટ ફાળો આપનાર તરીકે શ્રી ગોકુલદાસ રાયચુરાને આપણે વિસરી શકીએ એમ નથી. છેલ્લાં પચીસ વર્ષથી એમણે "શારદા" ના તંત્રીપદે રહીને ગુજરાતને અને ગુજરાતની જનતાને શુદ્ધ, શિષ્ટ અને પ્રાણુવાન સાહિત્ય આપ્યા જ ક્યું છે અને એમની એ સેવા ગુજરાતી સાહિત્યના સર્જનના ઇતિહાસલેખક બૂલી શકે તેમ નથી. શ્રી રાયચુરાને ગુજરાતી સાહિત્યકાર તરીકેનો યશ અનેકવિધ છે. લોકસાહિત્યના અભ્યાસી અને સર્જક તરીકે, લોકગીતોના સંગ્રાહક અને સંપાદક તરીકે, લોકવાર્તાના સંગ્રાહક અને સર્જક તરીકે અને હુકાઓના સફલ ગાયક તરીકે, લોકભાષાના તેમ જ લોકસમાજના વાતાવરણના પ્રતિબિંબક અને સર્જક તરીકે આમ આપણા ગુર્જરસાહિત્યમાં સ્વ. મેઘાણીની લોકસાહિત્યના સંરક્ષણની અને પુર્નજીવનની, એના સમુદ્ધારની પરંપરા જો કાઢ સાચવી શક્યું હોય તો તે માટે આપણને શ્રી ગોકુલદાસ રાયચુરા સિવાય બીજું નામ ભાષે જ જડી શકે.

આપણા પીઠ સાક્ષરોમાં સ્વ આનંદચંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ, સ્વ. નરસિંહરાવ દીવેટીઆ અને સ્વ. કેશવલાલ હર્ષદરાય મુવ આત્યા મયા અને યોગ સમય પૂર્વે આપણે જ્ઞાનાન્નાસ, મેઘાણી અને લલિતજીની કવિ ત્રિપુટી ગુમારી-અને હવે રણામદા સાક્ષરદંડમાં કહો કે કવિજગતમાં કહો પણ સાહિત્યના આપણા પીઠ સર્જકોમાં તેમ જ રસાનુભવીઓમાં શ્રી ગોકુલદાસ રાયચુરા એમના શુદ્ધ સરળ અને નિર્દોષ વ્યક્તિત્વ

માટે રુ વ અને મિષ્ટ માહિત્યના આગ્રાદ તેમજ મર્તક તરીકે અને લોન્સાહિત્યના મગ્રાહ અને પ્રણેતા તરીકે, તેમ જ પ્રત્યેક મામની પદગી તારીખે નિયમિત પ્રસિદ્ધ થતા " ગારદા " ના તત્ત્વો તરીકે, પત્રધર તરીકે, એમજે મનન પચીમ વર્ષ મુધી કરેલી માહિત્યમેવા માટે વિશિષ્ટ ગ્રાન ધરાવે ૬ એમની આ અતેકવિવ માદિત પ્રવૃત્તિ અને સાહિત્યમેના માટે મહાયુગગત એમને મતકાગે એમા એજે પોતાની રિંશખ ગર્વસિધ્ધિની નોધ લેવા મિવાય કધજ વિગેર મ્યુ નથી

શારદોપાસનાનુ પોતાનુ ધ્યેય શ્રી રાયચુરા પોતાના સ મ્પાનુમાર પૂર્ણ ગીતે મિધ્ય કરી શક્યા છે એ હકીકત જોટવી શ્રી રાયચુરાને પોતાને માટે ગૌરવભગી છે, તેટલી જ ગુજરાતને માટે પણ અણુમની અને ગૌરવભગી છે કારણ કે એમના એ અખની કનમિદ્ધિમા જ ગુજરાતને અમૂલ્ય અને પ્રાણુવાન સાહિત્ય પ્રાપ્ત થયુ છે, જે ગુજરાત માટે એા ગ યગની વાત નથી ગુજરાત પોતાના આ પીદ સાક્ષરને એમણે મેલી માહિત્યોપામના માટે સ્તકારે એ ગુજરાતને માટે, એના સાક્ષરો માટે અને સાહિત્યગમિકો માટે સર્વથા યોગ્ય જ છે પ્રતિક્ષે મૃત્યુને શરણે જતા અને સરિતાના મરી જતા જનની માકક મૃત્યુના કાનગ્રાધમા વન થઈ જતા આ ક્ષણુભ ગુરુ સ સારમા-શણુમ ગુરુ જીવનમા જેમ કેવન આત્મતત્વ જ અમગ છે તેવી રીતે આત્માના આવિર્ભાવ મમુ શુદ્ધ અને પ્રાણુવાન સાહિત્ય પણ આત્માના જોટલુ જ અમર છે ત્રિકાનગાધિત છે, કારણ કે એ આત્માની કના છે આત્મામાથી ઉદભવ પામેનુ છે અને આત્મજીવન સાથે સખધ ધરાવે છે આવા શુદ્ધ અને પ્રાણુવાન સાહિત્યના મર્જક તરીકે આપણે શ્રી રાયચુરાને અભિનદન આપીએ એ યોગ્ય જ છે ગુજરાતની માહિત્યમા યે શુદ્ધ શિષ્ટ અને પ્રાણુવાન, ઉજ્જવન માહિત્યના સર્જનની તવારીખમા એમનુ ગ્રાન નિર્ણીત થઈ ચૂક્યુ છે અને એ રીતે એમનુ નામ ચિરમરણીય છે

પરમ કૃપાનુ પરમાત્મા શ્રી રાયચુરા દ્વારા આપણને વધુ ને વધુ પ્રમાણુમા આવુ ગદ્ધ સાહિત્ય આપ્યા જ કરે અને શ્રી રાયચુરા પોતાની સર્વ સારિત્તિક મનોકામનાઓ પ્રભુ કૃપાથી પૂર્ણ કરે એવી શુભેચ્છા સાથે એમને એમના યશસ્વી જીતકામ માટે અભિનદન આપી વધુ યગન્વી ભવિષ્યકાનની મદ્દબાનના માથે અભિનદનાન હોર્મિમા વિગમુ છુ

એ છે આપણી દીવાદાંડી

લેખક : શ્રી. હંફમીચંદ દે. જસાણી

સને ૧૯૨૪-૨૫ સુધી તો આપણને કોઇ ચારણ એવા નહોતા મળ્યા જેને શિષ્ટ સમાજ પામે આપણે રજૂ કરી શકીએ. ચારણોની મહાન શક્તિ, સરસ્વતીદેવીને એમના પરનો હાથ અને બધું આહિત્ય કંઈક, સાથે બોલવાની કુદરતી છતાં વગેરે તેના મૂળ સ્વરૂપમાં જેવા સાંભળવાની ભૂખ મુંબઈ-અમદાવાદને લાગેલી.

‘ ચારદા ’ ના તંત્રી ભાઈ રાયચુરા અને સૌરાષ્ટ્રના તંત્રી સ્વ. મેઘાણીભાઈએ કોઇ કોઇ વખત સમાજમાં ડોકીયાં કરી લોકગીતો અને કુહાઓ પ્રત્યે હરહંમેશ આધુનીક ગીતોમાં રચીપચી રહેલ આ યુગના સમાજને અલૌકિક સાહિત્યનો નાદ લગાડેલો.

એ અરસામાં હું માણાવદર મારા એક રેનેડીને ત્યાં લગ્ન પ્રસંગે ગયેલ. ત્યાં મને મેઘાણીદેભાઈનો પહેલો પરિચય થયેલો. આખી રાત દાવરા આવ્યો. કવિ મેઘાણીદેભાઈના મુખેથી એક પછી શબ્દ એવો ન નીકળ્યો જેની સામે શિષ્ટ સમાજને વાંચો હોય. ચારણો મનના મજાસુત, ૬૯ ચારિત્ર્યવાન છતાં એમની જીભે કોઇ નહિ ને કોઇ એવો શબ્દ આવી જાય જે શિષ્ટ સમાજ વચ્ચે બોલી ન શકાય. મને મેઘાણીદે આમાં અપવાદરૂપ લાગ્યા.

મારો અને ભાઈ રાયચુરાનો સંબંધ તો કવિ સમ્રાટ સ્વ. નાનાલાલે જાણી આપેલો. કાહિયાવાડ અને ગુજરાતના એવા કેટલાયના સંબંધોની સાંકળ શેષવા નિકળશે તો ત્યાં કવિ નાનાભાઈનું નામ તમેને મળશે. ભાઈ રાયચુરાભાઈ તે વખતે ચોરવાડ રહેતા. ત્યાં મે એમને પત્ર લખ્યો જે આવું એક રત્ન આપણને હાથ લાગેલ છે.

ભાઈ રાયચુરા બહુ ચોક્કસ માણસ. એક ચીજની પોતે ખાતરી ન કરે ત્યાં સુધી બીજા પાસે એ બાજતમાં પોતાનો અભિપ્રાય કદી આપે નહિ. આ કારણે એમના અભિપ્રાયની આજે ઘણી કિંમત ગણાય છે. એમણે મારી પામે એ બાજત જાતે જાણવાની માંગણી કરી. તેઓ નક્કી કરેલ દિવસે રાજકોટ આવ્યા. મેં પછી કવિ મેઘાણીદેભાઈને રાજકોટ બોનાવી રાખેલા. મારે ત્યાં બંને બેગા થયા ત્યારે કવિનું સિંહચૂખ જોઈ ભાઈ રાયચુરા ખુશ થઇ ગયા. મોટું મોટું, મોટા થોભીયા, ઉંચી મજાસુત કાયા અને એ વખતે કવિની ઉંમર માત્ર ૬૮ વર્ષ.

ગાળાના અવાજ પાંચ છ હમરની મેદનીને માછક વગર ખરાબર પહોંચાડી શકે તેવો શુભ્રંદ. તેજ રાતના દાવરાની ગોઠવણ કરી. અમે એ જ હાજર. હું અને બાઈ રાયચુરા. આખી રાત જમાવી. કવિ મેઘાણુંદે એક વાર્તા પાઠ કરાક કરી. જે સાંભળી બાઈ રાયચુરાબાઈ ખુશખુશ થઈ ગયા. ‘મારી ઘણા વખતની ઇચ્છા આજે ફળે છે. મુંબઈ જેવા મુઘરેલા અને નવરંગી શહેરને લોકસાહિત્યના ચટકાં તો પિરસ્યાં પૂણ એમને તો એમાં નિતરવું છે. ખૂબ ખૂબ માંગ છે, દયાણુ પણ એટલું જ છે. ઘણા ચારણો મિત્રો છે પણ એમાંથી કોઈને આ સમાજ પામે મૂકવાની હિમત ચાત્રની ન હતી. વાળીના જ્ઞેશમાં કંઈક શબ્દો એવા આવતા જે શિષ્ટવર્ગ વચ્ચે જોડાય નહીં. આજે બાઈ મેઘાણુંદે હાથ લાગ્યા છે. જુઓ એ ડોસાને હું કેવો રજુ કરું છું.’

તુરત જ એમના કોટાચાક રાજકોટમાં લેવાયા. જ્યોત્સો ખનાવ્યા. અને “શારદા” ના અંકમાં મેઘાણુંદેબાઈની સવિસ્તર હકીકત મૂકી મીઠી. હજુ એ માસ નહિ થયા હોય ત્યાં રાયચુરાબાઈ કવિ મેઘાણુંદેને લઈ મુંબઈ આવી પહોંચ્યા. પરાઓની પ્રવ્રનને એમનો લાભ આપતાં આપતાં સર પુરસોત્તમદાસના પ્રમુખપણા નીચે એ ત્રીર કવિને ટાઉનહોલમાં રજુ કર્યાં.

આ પ્રસંગ આજે ‘શારદા’ દ્વારા રાયચુરાબાઈએ આટલા વર્ષો થયાં કરેલી મેવાનું એકજ પાનું છે જેને પરિણામે આજે આપણને ભક્તકવિ કાગ અને મેરબા સાંપડ્યા છે.

બાઈ મેઘાણીબાઈને મુંબઈમાં રહેવાનું થવાથી અને અવારનવાર આવવાજવાનું ખૂબ થવાથી પ્રવ્રનને એ સારો લાભ આપી શક્યા. બાઈ રાયચુરા પોતાની રીતે કામ કરનાર સ્વભાવના રહ્યા. ખીજને આગળ કરી પોતે આનંદમાં રહેવું એ એમનો મૂળથી સ્વભાવ રહ્યો એટલે એમણે આવા મહાન ચારણોને આપણા પરિચયમાં લાવી પોતે માત્ર કડી તરીકે રહ્યા. સ્વ. નાનબાઈએ એમને આવી કડી બનવાનું બહુ શીખવાડેલ અને ન બુઝતો હોઈ તો રાયચુરાબાઈએ કવિ પાસેથી ધણું મેળવ્યું છે એમ આ પણ એક મંત્ર ધુંટી લીધો છે.

ચોરવાડ એ એમનું પ્રિય ધામ છે. જેમ સ્વ. અમૃતલાલ મુંદરજી પદીવારે ચોરવાડનું નામ પ્રસિદ્ધ કર્યું એમ રાયચુરાબાઈએ પદીવાર બાવાના અવસાન બાદ ચોરવાડને સચેત બનાવ્યું.

૧૯૨૧ ના રાયચુરાબાઈ અને હમણાં આ સાલમાં મુસાફરીમાં અચાનક મળેલા રાયચુરાબાઈ વચ્ચે રહેજ એમના વાગમાં ફેરફાર શિવાય કશું મને નવીન ન દેખાયું.

દિવસમાં ત્રણ રંગ કરનાર આજના આપણા કુવડોએ બાઈ રાયચુરા પામેથી એ શીખવું અપ્રત્યક્ષ છે. આજે ૨૮-૨૯ વર્ષ થયાં પોતામાં કશો ફેરફાર ન પડવા દેવો તે એક મહાન સંપત્તિ નિશાની છે.

રાયચુરાબાઈના હૃદયનો શોધ કરવા નિકળનારને પોતાની મહેનત માથે પડ્યા શિવાય કશું લાભે તેમ નથી.

જે મહાનુભાવો આપસઆપસના ઝઘડામાં હોય, એ કાર્યકરો આપસઆપસના ઝઘડામાં

હોય તે બંનેના મિત્ર તરીકે શોધ કરશે તો દુરત જણાઈ આવશે કે રાધયુરાભાષને મળે સાથે સારા સંબંધ છે.

‘શારદા’ જેવું માસિક એકજ ધારું વર્ષો થયાં યુજરાતી સમાજ પાસે રજુ કરી તેમણે મહાન સેવા અનવી છે. ૨૧. પઢીપાર કહેતા હતા કે જીવનની સફળતા સાચી મેળવવી હોય તો એકજ કામને વળગી રહે. બાપ રાધયુરા આ એકજ કામને વળગી રહ્યા અને એમણે જીવનની સફળતા મેળવી.

એક બે વખત મેં એમને સારાં નાટકો લખવા વિનંતી કરી હતી. એમણે એકજ જવાબ આપ્યો કે જ્યાં સુધી તમે અને હું, તમારાં પત્ની અને મારાં પત્ની, તમારા બાળકો અને મારાં બાળકો પોતે તખ્તા પર ઉતરી ન બજવે ત્યાં સુધી ગમે તેવાં સારાં નાટકો લખાશે તો પણ તેની છાપ સમાજ પાસે પડવાની નથી. નાટકની લાખા કરતા બજવનાર પર એનો મોટો આધાર છે.” આ કથન પાછળ એક સત્ય છુપાયું છે, જે એ કે એમને હસ્તે એવું કદી લખવા નહોતા માગતા કે જેથી સમાજને કશું તુકશાન થાય. અપ્રિયમાં અપ્રિય રાજવી હોય પણ એમણે સાત કામ કયું હોય તો એ સારા કામની પ્રસંગા કરતાં જરાપણુ ડપી નથી.

૨૧. કવિ વિહારી જે હાલના સૌરાષ્ટ્ર સરકારના ધાસ ખરીદ ખાતાના અમલદાર ક્રીયુત ચંદુલાલ પટેલના પિતાશ્રી થાય, તેમની સાથેની વાતચીતમાં મેં એમને એક વખત પ્રશ્ન કર્યો કે ‘હાલના કાઠિયાવાડના કવિઓ અને લેખકોમાં આપને કોણુ ગમ્યા છે ?’ એમણે તરત જ જવાબ આપ્યો કે “એકધારે જીવન જીવી રહેલ કવિ અને સાહિત્યકાર બાપ રાધયુરા મને સૌથી વધારે ગમ્યા છે.”

આજે ‘શારદા’ નો ઉત્સવ નથી. ‘શારદા’ અને રાધયુરાભાષને જુદાં પાડી શકાય તેમ નથી. ‘શારદા’ એટલે રાધયુરા અને રાધયુરા એટલે ‘શારદા’. એ જ્યોતમાંથી પ્રગટ થયેલ અખંડ ‘આનંદ’.

એક વર્ગની એ ફરીયાદ છે કે “રાધયુરાભાષએ આપણુ જોષએ એટલું સાહિત્ય આપણને આપ્યું નથી.” જહુ વિચારી વિચારીને સમાજ પાસે સાહિત્ય પીરસનારા બધા વર્ગને તપાસે. તેઓ પાનાઓની સંખ્યા કે ચોપડીઓના થોડકામાં માનતા નથી. તેઓ એની શુદ્ધતામાં માને છે. રાધયુરાભાષ અમર નથી. શારદા અમર નથી. પણ શારદા પાછળ રાધયુરાભાષનો એકધારો બેખ તો જરૂર અમર રહેશે.

જીવનને અનેક ક્ષેત્રોમાં વહેતું મુકેલા માનવી સામે બાપ રાધયુરાભાષ દીવાદાંડીની માફક સદા ઉભા છે. દરેક ક્ષેત્રોમાં માથું મારનારા નેટલા સમાજને ઉપયોગી થયા છે તેના કરતાં મારા નમ્રમત પ્રમાણે બાપ રાધયુરા સમાજને ઘણા ઉપયોગી થયા છે. એ એમના જેવાની દીવાદાંડી આજ અહીંથી તહીં ગોથા ખાઈ રહેલ યુવાનને મોઢનઈ અને પ્રેરણાદાઈ બનો એવી મારી પ્રજા પ્રત્યે પ્રાર્થના છે.

મુ. શ્રી. રાયચુરાભાઈ....મહારે એક અનુભવ

લેખક : શ્રી રમણિક શિવતરાય દેસાઈ

‘શારદા’ માસિકના ગ્રાહકોને વાર્ષિક લેટ પુસ્તક આપવાનું શરૂ કર્યું ત્યારે મુ. શ્રી. રાયચુરાભાઈ વડોદરામાં સ્થાયી રહેતા નહોતા.

વર્ષમાં બે ચાર વખત વડોદરે આવે અને ‘હુડાણા મિત્ર’ પ્રેસમાં મુકામ કરે. આવે ત્યારે ચાર દિવસ જ રહેતા—તે વખત હરમ્યાન લેટનું પુસ્તક તથા ‘શારદા’ નો ચાલુ અંક તૈયાર કરીને પરત જતા.

લેટનું પુસ્તક તૈયાર કરવામાં મં એમની સાથે કામ કરેલું તે વખતનો આ અનુભવ છે.

સવારે આઠેક વાગે અમો તૈયાર થઈને કામે બેસતા. એએશ્રી મોંઢેથી બોલતા જાય અને હું એ લખી લેતો. એમ કરતાં પાંચ સાત પાન લખાયાં હોય ત્યાં તો પ્રેસમાંથી માણસ આવેઃ ‘છાપવાની મેટર આપો.’

એટલે અમારું ચાલુ કામ બંધ કરીને માણસને ‘મેટર’ આપીને એને વિદાય કરે અને ‘હાં ! રમણિકભાઈ ! આપણે ક્યાં સુધી આવ્યા ? છેલ્લું વાંચો તો !’

અને હું લખેલું છેલ્લું વાક્ય વાંચું એટલે આગળ લખાવવા માંડે.

વળી દશ બાર પાનાં લખાય ત્યાં તો ‘પોસ્ટ’ આવે એટલે પાછું કામ બંધ.

‘પોસ્ટ’ વંચાઈ જાય પછી પાછું કામ શરૂ થાય. વળી પાંચ સાત પાનાં લખાઈ રહ્યાં હોય ત્યાં તો ‘ભાઈ ! ન્હાવા ચાલો.’

ન્હાઈને પાછા આવે અને પાછું ‘હાં ! આપણે ક્યાં છીએ ?’ તે પ્રશ્ન કરે અને હું લખેલું છેલ્લું વાક્ય વાંચું એટલે આગળ લખાવવાનું શરૂ થાય.

એ ચાલતું હોય ત્યાં કોઈ એમને મળવા આવે-તેની સાથે પાંચ સાત મીનીટ વાત કરે-વળી લખાવે-વળી પ્રેસમાંથી 'પ્રુફે' સુધારવાનાં આવે તે સુધારી આપે-વળી લખાવે-ને પછી જમવા જાય.

એમ સાધારણ રીતે અમોએ આઠ વાગે કામ શરૂ કર્યું હોય ત્યારથી તે બાર વાગે એ જમવા જાય તે દરમિયાન પાંચ સાત વખત લખાવવાનું કામ બંધ થાય.

બેટલાં પાનાં લખાયાં હોય એ સઘળાં ફરીથી વાંચી ગયા વગર જ પ્રેસમાં ક'પીઝ કરવા આપી દેવામાં આવતાં.

લખાણનું કામ આટઆટલી વખત વચમાં બંધ રાખવું પડે છતાંયે ત્રણ ચાર દિવસમાં પુસ્તક પૂરું થતું-પ્રુફ વંચાતાં અને છાપવાનું કામ પણ પૂરું થતું-પરંતુ વાંચનારને કોઈપણ ઠંકાણે એમ ન લાગે કે 'આ પુસ્તકમાં રસ લાગે છે-અથવા તો અસંબંધ લખાણ છે.'

કહેવાની મતલબ કે શું શું લખાવડું છે એ પીતાના મગજમાં બહુ ચોક્કસપણે નકકી કરી રાખેલું હોય અને લખાવતી વખતે એક પછી એક પ્રસંગ બરાબર લખાવે-અને છતાંયે કોઈ પણ મળવા આવે તેની સાથે-અથવા તો પ્રેસને અંગેના કામમાં પણ-બરાબર રીતે વ્યવસ્થા કરીને લખાણ ચાલુ કરે, તે વખતે મને માત્ર છેલ્લું વાક્ય પૂછે અને આગળ લખાવે.

એવી શક્તિ મુ. શ્રી. રાયચુરામાં છે.

શારદા-લોકસાહિત્યનો ખજાનો

લેખક : શ્રી. ચંદ્રલાલ ફુલજીભાઈ વ્યાસ

પ્રભુના દશ અવતારો પૈકી જે સૌરાષ્ટ્રે ચાર ચાર અવતારો આપ્યા, હિંદને મુક્તિ અને જગતને શાંતિ આપનાર યુગપુરુષ આપ્યા, વેદધર્મનો ઉપધારક આપ્યો, આખાએ હિન્દના હરિજન ને દેશના દાંલતોના સાચા બાપા આપ્યા, દેશને સાચા પત્રકારો આપ્યા, શાહ સોદાગરો, સંતો, ને વીર પુરુષો આપ્યા અને વીરાંગના આપી તે જ સૌરાષ્ટ્રે માતા 'શારદા' આપી શુજરાત ઉપર અનેક ઉપકારોમાં એક અણમૂલ વધારો કર્યો છે.

સાહિત્ય જ્યારે માત્ર ગણ્યા ગાંઠ્યા માણસોનું જ હતું, આમ વર્ગને તેનો કંઈજ લાભ મળતો ન હોતો, એવા પચીસ વર્ષ પહેલાના યુગમાં શારદાએ અવતાર લીધો.

સાહિત્ય માટે લગભગ ઉદાસિન, પાછપાછની કાળજી રાખનાર, પોતાના ધંધામાંજ રચ્યા પચ્યા રહેનાર, અલી ને અલીનાં છોકરાં માટેજ જીવનાર શુજરાતીઓ વચ્ચે પચીસ વર્ષની ઉત્તમવળ કારકીર્દી પૂરી કરે એ શારદા માટેજ નહિ પણ આખા પત્રકારિત્વ માટે તેમજ આખાએ શુજરાત માટે ઔરવનો વિષય છે. અને તે જોઈ શુજરાતી બાપા બાણનાર દરેકને આનંદ સાથે સંતોષ થાય એ સ્વાભાવિક છે.

શારદાએ સાચા સોરઠી સાહિત્યની અગમ્ય-અગોચર-અપ્રાપ્ય ખાણો ખૂણે ખૂણેથી, ખૂંપડે ખૂંપડે અને નેસડે નેસડેથી જોળી કાઢી તેમાંથી શુદ્ધ કાવ્યનસમ સાહિત્યનો ખજાનો જનતા સમક્ષ ધર્યો છે. તેમાં રહેલ શૈર્ષ, સાહસ, વીરતા ને ખાનદાનીના પાકોનું પ્રાણુવાન સાહિત્ય આપણી આગળ મૂકી શુજરાત અને શુજરાતી ભાષા બાણુતી પ્રગતી તેમજ શુજરાતી સાહિત્યની અણમોલ સેવા બજાવી છે. અને તે માટે શુજરાત 'શારદા'નું, તેના કુશળ અને સહેલથી તંત્રીનું સદાયે ત્રણી રહેશે.

સૌરાષ્ટ્રના વાવ ને ફૂવા, નદીઓ ને કુંગરા, પાળીયા ને ખાંભી એમ એકે એક જડ લાગતી પરંતુમાં કંઈ કંઈ કચનીઓ, સાહસ કથાઓ, પ્રેમ કથાઓ, શૈર્ષ કથાઓ, અમતકારો બરેલા પડેલા. શારદાએ તે શોધી રજૂ કરી નવન યુગનું ઘડતર કરવામાં મહામૂલો ફાળો

આપ્યો છે, આ શોધખોળ ન થઈ હોત તો જેમ લાખો ફૂલડાં જંગલમાં ખીલી કરમાઈ ધુળમાં રગદોળાઈ બળ છે તેમ આ કંઈક, મોડાં બેઠાં કરે તેવું અત્કારિક સાહિત્ય, મોટું બળે કર્યાં રગદોળાઈ અલોપ થઈ જત અને યુગરાત આજે તેના વિદોષો રહેત.

દુહા, લોકગીતો, ભજનો, જેના તરફ મોટા સાહિત્યકારો ઘૂલ્યા સેવતા તે દૂર કરી સમાજોમાં ને દાયરાઓમાં, શહેરોમાં ને ગામડાંમાં, સાહિત્ય પરિષદોમાં ને મહાસભામાં, રાજમહેલમાં ને શ્રૂંપડામાં, દુહા, લોકગીતો ને ભજનો રમતાં કરી જનતાને લોકસાહિત્યના અમૃત પાવાનું સાચું કામ કોઈ પણ જાતના વાદ કે વાડાથી અસ્થિત રહી ફક્ત સાહિત્યો પાસનાનું જ કામ, શારદાએ કર્યું છે.

જનમમાં કોઈ દિવસ જેણે કલમ પકડી નથી કે પકડી ન હોત તેવાઓને પણ 'શારદા' ના સૌજન્યે લખતા કર્યો છે. ફેટલાર્ક લેખકો તો એવાય હશે કે જેમને લખતાં થે નહિ આવડતું હશે, છતાં તેની પાસે અણમૂલ કંઈક સાહિત્યનો ભંડાર ભર્યો પડ્યો હશે. તેવાઓ પાસેથી પણ શારદાએ સાહિત્ય બહાર કઢાવ્યું છે.

પત્ર કાઢવું અને ગમે તેવા કપરા સંજોગોમાં પચીસ વર્ષ સુધી ચલાવવું અને તે પણ નિયમિત રીતે એ ફેટલું કાણુ કામ છે તે તો જેને રામબાણુ વાગ્યા હોય તે જાણે. આવું અખંડ ને એકધારે ચોક્કસાધથી ને નિયમિત રીતે પત્ર કાઢવાનું કામ પચીસ વર્ષથી શ્રી. રાયચુરાભાઈએ પોતાની ધીક્તી કમાણી ને વસવાટ છોડી સૌરાષ્ટ્રને સાગર કાંઠે બેસી, હાથમા લઈ પાર ઉતાર્યું તે જ અભિનંદનને પાત્ર છે,

એક પત્રથી આ કામ પૂરું ન થતું હોવાથી વિવિધ રસસામગ્રી આપવા સાહિત્યના જુનાં ને નવાં અનેક અંગોને પડોચી વળવા હમણાં 'શારદા' માસિક, 'આનંદ' અઠવાડિક, અને બાલમાસિકોમાં અનેરી ભાત પાડતું 'કુનૈયો' માસિક એમ ત્રણ પત્ર શરૂ કર્યો છે. આવા ગોવર્ધન ઉપાડવા સમ દુષ્કર કાર્યમાં પિતાને મદદ આપવા ભાઈશ્રી કૃષ્ણરાજે પોતાનો આત્મ અભ્યાસ છોડી કોલેજની ઉત્તરવળ કારકીર્દીનો ત્યાગ કરી ટેકો આપવા માંડ્યો છે એ આનંદની વાત છે. 'શારદા'ની આ ઉપાસનામાં અનેક સાક્ષરો, કવિઓ અને ચારણોનો સાથ છે. શ્રી. મેઘાણુદ મઘવી, શ્રી. મેઝા, શ્રી. કુલાભાઈ કાગ વગેરે સરસ્વતી પુત્રો વગર શારદા ઉપાસના આટલી સમૃદ્ધ બનવી મૂશ્કેલ હતી. એટલે શારદાના અભિનંદનનો ફાળો આ શારદાના પુત્રોને પણ મળે છે.

શિષ્ટ સાહિત્ય અને નિયમિતતા માટે શારદા અદિતિય ને અનોડ છે અને રહેશે. પુત્ર કે પુત્રીથી સંતાડવું પડે એવું કોઈ લખાણ લેખમાં તો શું પણ જાહેરાતમાં થે ન આવે તેની ત્રીવટ તેની શિષ્ટ ભાષા માટે હંમેશા જાગ્રત તંત્રીઓ અવશ્ય રાખે છે. તે માટે સારો લેખ કે હંમેશા પત્રકારને લક્ષ્યાવનારી જાહેરાતની કમાણી જવા દેવા તેઓ ખુશીથી તત્પર રહે છે.

શારદા પૂર્ણનું આ ભગીરથ કાર્ય કરવા 'શારદા' અને તેના પિતાપુત્રની કુરાળ તંત્રી જોડીને ઇશ્વર તંદુરસ્તી સાથે દીર્ઘાયુષ આપી યુગરાત પર ફૂંપા કરે !

શ્રી. રાયચુરા અને હું

(કેટલાંક સ્મરણો)

લેખક : શ્રી. મરતકુચીર

બાઈ રાયચુરા જોડે મને પ્રથમ પરિચય ક્યારે થયો તે બરાબર યાદ આવતું નથી. પણ એ હકીકત ચોક્કસ છે કે એકજ વખતના પરિચયથી અમે ગાઢ મિત્રો થઈ ગયા. સર વિઠ્ઠલદાસ દામોદરદાસ ઠાકરસીના કુટુંબ જોડે મારા પિતાને સારો સંબંધ હતો, તેમજ રાયચુરાના પિતા જોડે સંબંધ હતો. હું ને રાયચુરા કદાચ મહાદક્ષી-વિઠ્ઠલદાસ ઠાકરસીનાં માતૃશ્રી નાથીબાઈ આગળ પ્રથમ મળ્યા હોઈએ અથવા જુલેશ્વર કેથેડ્રલ રટ્ટીટમાં ડૉ. પોપટ પ્રભુરામના મકાનથી એ મકાન જેટલે છેટે, વૈધરાજ ત્રંબકલાલ જટાસંકરનું દવાખાનું હતું તેના વડીલ પુત્ર નરસિંહપ્રસાદને ત્યાં અમે મળ્યા હોઈએ.

નરસિંહપ્રસાદ ને મારા ઉપર ચુડાવાળા મારા એક મામા કેશવલાલ પોપટબાઈની જખરજરત અસર હતી. એમની ગ્રેસ્યાથી મુંબઈ આવી મેં ને નરસિંહપ્રસાદ સત્યશોધક મંડળ નામનું મંડળ કાઢ્યું હતું ત્રંબકલાલબાઈના દવાખાનાવાળા માળામાં ત્રીજો માળે એક જુદી રૂમ નરસિંહપ્રસાદની હતી, ત્યાં દર રવિવારે પાછલા પછેરે અમે, જેમાં મળતાં સાહિત્યની ચર્ચા કરતા. હું એ જમાનામાં તાજું બહાર પડેલું 'મન્દુકમાર' વાંચી સંભળાવતો અને રાયચુરા પણ પોતે કંઈ નવા રાસ કે ગરબા મીઠા અવાજે વાંચી સંભળાવતા.

હું, નરસિંહપ્રસાદ, અને રાયચુરા પુષ્કળ ધમાલીઆ હતા. અમારી નાની એક ઓરડીમાં બાપણો કરવાની પ્રેક્ટીસ કરતા. અમારો સમાલોભ સાવ ઓસરી ગયો હતો. ગોકુળદાસ તેજપાળ હાઈસ્કૂલના એક વાઇસ પ્રિન્સીપાલ અમારા ઓળખીતા હોવાથી દર રવિવારે અમે ત્યાં જ સભાઓ ભરતા અને કાળા બોર્ડ પર બહેરાત કરતા હોવાથી હાજરી પણ પુષ્કળ થતી.

અમારાં બેઉ મંડળો બહુ જ આગળ વધ્યાં હતાં. પણ પેલા પારસીઓ કહે છે તેમ,

“ અતિ હુંશિયારી મહા પાપમ્ ” એવી હુંશિયારી કરતાં અમે જાણીતા સાક્ષર શ્રી કૃષ્ણલાલ ઝવેરી કાકાનો સખત ઠપકો ખાધો હતો.

કૃષ્ણલાલ કાકાના પ્રમુખપણા નીચે સભા ભરી હતી. બૃહથી સમય ચાર વાગ્યાનો આપેલો ને કાકાને ત્રણ વાગ્યાનું કહેવડાવ્યું હતું. કૃષ્ણલાલ કાકાના ઠપકાથી બચવા માટે અમે ઘડીઆળના કાંટામાં હેરફેર કયો હતો. પણ કાકાએ પ્રાસ્તાવિક વિવેચનમાં અમારી ચાલખાજી ઉધાડી પાડી મને ઉધડો લીધો હતો. એક બે વિદ્વાનો સમાજવાદી હતા તેમણે અમારો બચાવ કરતાં કહ્યું કે, “ હોડરા લોક બહુ ઉત્સાહી હૈ જરા મલતી હો મધ્.” એટલે કાકા શાંત પડ્યા, અને એમનાં પણ ભવાં ચઢી જાય એવાં બાપણો અમે એક જણાએ કયાં.

એ વખતમાં સેંડહરટ રોડ પર ગોખલેજીના “ સર્વન્ટસ ઓફ ઈડિયા ” સોસાયટીનું મુખ્યમંત્રી શાખાનું મકાન તાબું બંધાયું હતું. તેમાં તે વખતે શ્રી. દેવધર ઠક્કર બાપા, એન. એમ. જોશી અને ચીતલીઆ કામ કરતા હતા. મુખ્યમંત્રી પ્રજનનું લક્ષ ખેંચવા માટે દેવધર અને જોશીએ “ સોશીઅલ સર્વીસ લીગ ” કાઢી હતી. તેના તરફથી હોળીના દિવસોમાં લોકો તોફાન ન કરે, જુગાર ન રમે એ માટે પ્રચારસભા ગોઠવવામાં આવતી અને એ જમાનામાં દરેક જાણીતા યુવાન વક્તા મુનશી, વિભાકર અને ચંદ્રશંકર પડ્યા આદિ દેવધર અને એન. એમ. જોશીને મદદ કરતા હતા. પણ એ મોટા વક્તાઓ, મુખ્યમંત્રી ભુલેશ્વર, કાલખાદેવી, કોટ, બીરગાંવ એવા ઉજળાયાત વર્ગમાં બાપણ કરવા તૈયાર થતા. બ્યારે બંગી વર્ગમાં ને મચાકપાખડીના ઢેલવાડામાં હું ને રાયચુરા સિવાય બીજા વક્તા તૈયાર થતા નહિ. એટલે અમે બે જણા દેવધર જોશી અને ઠક્કર બાપાના માનિતા થઇ પડ્યા હતા. અમારી દરેક સભામાં દેવધર અને ઠક્કર બાપા વખતોવખત હાજરી આપતા.

ઢેલવાડામાં કેમ બોલવું તેમી અમને પહેલાં ખખર પડતી નહિ એટલે અમે બધી વિદ્વાતા ઠાકવી હતા. પણ પછી ઠક્કર બાપાના એક બાઇ પાસેથી એ કળા અમે શીખી ગયા. તેના જવા થઇ એમના જીવન સાથે આત્મપ્રેત થઇ અમે વાત કરતા. અને એથી એની ગરીબો ઉપર ધણી સરસ અસર થતી. કાલખાદેવી કે નરનારાયણની સભામાં, ઉજળાયાતોની સભામાં અમે બાપણ કરવા કરતાં તાળીઓ પડાવવા માટે વધારે પ્રયત્ન કરતા. નરનારાયણના મંદિરમાં ગમેતેટલી વિદ્વાતા બતાવતાં કંઇ અસર ન થાય પણ ત્યાં-જાદવજી મહારાજનું નામ લેતાં જ તાળીઓ પડતી.

અમારી વક્તૃત્વ શક્તિ પર દેવધર અને જોશી ખૂબ ખુશ હતા અને અમારા તરફ ખાસ મમતા રાખતા. પાછળથી રાયચુરા એમના પ્રવચનમાં રાસ જોડતા અને હું હાસ્ય મેળવતો. એટલે અમારાં પ્રવચનો વધુ લોકપ્રિય થતાં. ચંદ્રશંકર અને વિભાકર આ અમારી સિદ્ધિ જોઇ ડકક થઇ જતા. રાયચુરા મને સર દિરોજશા મ્હેતા કહેતા.

રાયચુરાને ઘેર પણ હું અવારનવાર જતો. એ રાસ કે ગીત લલકાર્યા કરે, એટલે હું ખાજતો પણ એમને રાસ અને ગીત રચવામાં એટલી પ્રેક્ષીસ હતી કે સુન્દરાતી કવિઓમાં શ્રી. રાયચુરાએ જ સફુથી પહેલી મહાન તપસ્વી મોંઘીજીની આખી પ્રશસ્તિ ગાઇ હતી.

એ પછી તો રાવચુરાભાઈ મુંબઈના શેરબજારમાં ઘૂસ્યા તે જાહેરજીવનમાં આગળ વધવા માંડ્યા અને વિલેપાર્લેમાં અડી જમાવ્યો. પણ જાહેરમાં બોલવાનો કોઈ પ્રસંગ હોય ત્યારે એ મહત્વના પ્રસંગમાં મને આગવળ આપવાનું કદિ પણ ચૂકતા નહિ. આજની પાઠોની ગોકળાબાઈ હાથરકુલ જે જમાનામાં સ્ટેશનની સામે વનરાવનની ચાલમાં એ ઓરડામાં બેસતી હતી, એ વખતે જહારની વ્યક્તિ તરીકે મેં પણ બાપણ ક્યું હતું અને પ્રમુખસ્થાને પુનાવાળા ગ્રોકેસર ત્રિવેદી આવ્યા હતા. એ તો મારી રમૂજથી આફરીન થઈ ગયા હતા.

પછી તો હું પણ વિલેપારલેનો નિવાસી બન્યો. રાવચુરા અને તેમના મિત્ર ભાઈદાસભાઈ જુતાએ મને પહેલેથી અગ્રગણ્ય શહેરી તરીકે વધારી લીધો. પછી ‘શારદા’ માસિકમાં થોડા લેખો મેં લખ્યા હતા. એ પછી અમારી ઈશા બહસાઈ, શ્રી. રાવચુરા લોકસાહિત્ય તરફ વળ્યા અને હું પત્રકારિત્વમાં જોડાવો.

Mr. Gokuldas D. Raichura

AND

SHARDA

By, Prof. S. S. Joshi M A Baroda College, Baroda

Mr Raichura G D was born in 1890 and was educated at Bombay He joined a European firm - E D Sasson - as an Accountant He was, then, the only Gujarati officer on the staff of the firm He served there for 10 years

Leaving the firm Mr Raichura joined the Home Rule League in 1916 He came in close contact with M A Jinnah, K M Munshi and other statesmen A nationalist at heart a statesman in appearance, Mr Raichura kept up, for some time, his association with the H R League

Mr. Raichura was a member of the Theosophical Society founded by Dr Annie Besant He is very modest, God-fearing man kind to mankind He knows the spiritual meanings in his life Persuade him there is no God, no basic sense in life that he came from nowhere and has no aim and something vital has vanished from his soul He may exist, but not quite live In his attitude towards others, he is always consistent without even a smack of communal canker.

His association with Mahatma Gandhiji whom he joined in 1920 His spirit of nationalism found a fostering father under whose benign influence he grew His philosophy of life had undergone a material change He believed in the principal of simplicity in life-in thought, deed and dress unflinching faith in Truth Honesty and Non-violence- His is a compromising attitude promoting good of humanity as its ultimate aim. Absence of narrow vision, presence of broad common sense and a pure motive of social service to man and thence to God—this is the doctrine of his life

Among the few top-ranking writers in Gujarat, Mr. Raichura holds an honourable rank and status. He is a first rate novelist. His master pieces are. (a) Laksheshari (b) Snehpurna. His Rasmandir and Koochgito show the stamp of a true genius, possessed of rare poetic vision and vigour. His short stories — Raichurani Rasilee Vartao — are found in every literary household in Gujarat. His rerearch in Folklore which enjoys interprovincial reputation is a speciality of his — a literary activity that was so highly appreciated by BAPUJI.

As an orator, Mr Raichura holds a high reputation. He is a great platform speaker. His easy, natural, fluent delivery of speech, in a style bewitching his hearers, is classical—simple interesting and yet not wanting the atomic energy. He knows the art of entertaining and controlling his audience under circumstances when they get off their mental equilibrium, when a storm breaks, wild wind howls, electric current fails and consequently loud-speakers are dumb and spectators begin to speak loudly.

While continuing his active, indefatigable interest in 'SHARDA' Mr. Raichura has been training his son with the object of shouldering the heavy responsibility of keeping the sacred torch of 'Sharda' going ahead. Unpacking all the experiences of his life as a guide to his son, whom he would advise—

- 1 Be true to yourself and never see ill in others,
- 2 Give your ears to all, but do not hear ill of others,
- 3 Take each man's "censure" but should not speak ill of others

This is a pure practical worldly wisdom sung by the Sire to Son whom we wish unalloyed success. Let them sing the song of Love's glory and carry its sweet melody to all who talk and shout and make noisy platform sound.

May SHARDA live,

O ANAND, may you too live

May KANAIYO live

O RAICHURAS, may you two live.

Sharda

While at Rajkot Mr. Raichura published 'Sharda' in 1924, working singlehanded. From 1925 to the present day Sharda has been printed at Baroda. Up to 1941 it was printed in Lohana Press but in 1941, Mr.

Raichura had his own Press—Shri Raichura Golden Jubilee Printing works—This was when Mr. Raichura had finished the first half century of his life

' Sharda ' has a very wide circulation and publicity. It is being read with interest all over the globe save U S.

Its objects and aims are.

- i Literary and cultural — Research work in Folklore of Saurashtra by Mr. Raichura is its capital feature.
- ii Social—upliftment of oppressed classes—Rajputs, Rabaris, Kathis, Ahirs etc. Mahatma Gandhiji has very warmly praised this aspect of ' Sharda '
- iii It is not a political paper.

Literary contributors—Mahatma Gandhiji was foremost in this list. He was followed by prominent writers — Kakasaheb, K. M. Munshi, Ramanlal Vasantlal Desai, Dhumketu and others.

" Sharda " has been rendering great service to sports by publishing sporting news principally from the masterly pen of Mr. Vijay Merchant—India's test captain who has been sending his contributions for last fifteen years. Occasionally humbler contributions from the writer were also enthusiastically welcome.

સાહિત્યનો જોગી જીવે જ સદા

લેખક : શ્રી. મનુભાઈ ત્રિવેદી બી. એ. એલએલ. બી.

ઝીંઘે ચંદ્રવે ઓમ
 બીની છંટાણી લોમ રે
 સ્વાગતના ખોલ્યા હૈયે મોરલા.
 આંચો એવે ધીમે પાય
 શિષ્ટ સાહિત્યનો રાય રે
 દીનનો એ દીન તોયે છે ભલા.
 આંચો શારદનો ફૂલ
 આંચો યોગી અદ્ભુત રે
 ન્યાયો નયને ને અંતર કેળિયું.
 તેણે લીધો છે લેખ
 તેણે જગંચો અહાલેક રે
 શારદની કુંજે : હૈયું હેરિયું.
 દીઠાં નેણે ધર્મબાણ,
 દીઠાં વેણે રાનલાણ રે
 હૈયે હસતા મેં દીઠા રામને.
 તોડી દુનિયાની પ્રીત
 તોય બળવે જગરીત રે
 સ્થિતિએ પહોંચેલો ઉચ્ચ ધામને.
 તેણે ચિંતવિયું રૂપ
 તેની પૂજા અનુપ રે
 મૂર્તિમંત કીધી માતા શારદા.
 તેને લેઈ નૈનાં ધન્ય
 તે તો ધવાનો અમલ્ય રે
 સાહિત્યનો જોગી જીવે જ સદા.

મા નાં જ લિ

લેખક: શ્રી ગંગાશંકર બલદેવશંકર પંડ્યા બી. એ. એનસી લંડન, એમ. એ. (અલ્હાબાદ)
 રજીસ્ટ્રાર : મહારાજ સયાજીરાવ ધુનિવંસી બોફ બરોડા.

ગુજરાતી ભાષામાં 'શારદા' માસિક ને એક વિશેષ સ્થાન પ્રાપ્ત ક્રિયા છે. બ.પા. ઔર શૈલી કે હિસાબ સે શ્રી. ગોકુલદાસ રાયચુરા કે વ્યક્તિત્વ કી છાપ ઉસ પર પડે વહ સ્વાભાવિક છે. સાથ હી સાથ વિષયો કે ચુનાવ મેં બી ઉસે રાયચુરાજી કી હી કૃતિ માનના હીક હોગા. કિસી બી લેખક કો લિખને કા આજ્ઞાન મિત્તે ફિર બાદ મેં લેખક અપની લેખની ઉઠાતે વકત સમ્પાદક કે ઓગરવી વ્યક્તિત્વ કો સામને હી દેખતા હે. રાયચુરાજી સે એકબાર પહચાન હુધ ઉસકે બાદ શાયદ વહ આત્મીયતા મેં પરિચુત ન હો પરંતુ ઉન્હે હમ એક ચિર-પરિચિત બંધુ કા શ્રીણી મેં હી રકખેંગે.

ઉનેકે મિત્ર કી હેસિયત સે, પડોસી કે નાતે અથવા ઉનેકે સાહિત્ય કે વાચક કી હી દષ્ટિકોણ સે મેં દો-ચાર શબ્દો મેં ગુણાનુવાદ દેસે કરું? શબ્દ પ્રાય: મરિતબ્દ કી હી ઉપજ હે બારો કા ઉદ્ભવચાન હૃદય હે. રાયચુરાજી કો સચ્ચા સાહિત્યક મેં કયો માનતા હુ ધમે ખુદ હી સમજના પડેગા. પુરાને જમાને સે આજકાલ સાહિત્યિક કા એક સનાતન ગુણ મુમે હંમેશા આકર્ષિત કરતા રહા હે. વહ હે ભાવના કે અનુરૂપ જીવન કો દાસના કિતને હી સાહિત્ય કે કીડે જીવન મેં આનંદ સે વચિત રહતે હે. ઉનેકે જીવન મેં અસહિષ્ણુતા, મત્સર ક્રત્યાદિ અવગુણ ઉનેકે જીવન કે બાર રૂપ બના દેતે હે. પરંતુ એક શાસ્ત્રવ સાહિત્યિક અપને વિચારો કે અનુરૂપ ચલતા હે ઔર અગર ચલ નહીં સકતા તો કમ એકમ ફુસરે કો રારના દિખાતા હે.

શ્રી રાયચુરાજી ત્રીન સામયિક પત્રિકાએ નિઝાવતે હે. કન્દેયા મેં ઉનેકે જીવન મેં બચ્ચો કે પ્રતિ વાસ્તવ્ય કી પુષ્ટિ મિલતી હે. જિસ ખુલે દિલ સે વે પડોમી, મિત્ર યા અનજન કે બચ્ચે કો અનાયાસ પ્યાર કરને લગતે હે. ઉગી પ્રકાર કન્દેયા મેં ઉનેકા બાલ-ગોપાલ કે પ્રતિ પક્ષપાત રહિત પ્યાર સખ ગાલકો કે લિયે પહેચા કરતે હે. ચીજ છોડી હે, મોહક હે. સમ્પાદક કા હૃદય કિતના વિસ્તાર ઔર ગાલ-પ્રેમ મેં ઓનખોત હે ધસકા "કન્દેયા" પરિચાયક હે.

હિર ઉનકા 'આનન્દ' તો પુવાઓં છી મરની કા પોતક દે. મનીને મેં ચાર ચાર વહ સન્ધનકર નએ નએ રૂપ ધારણ કર હમારે પાસ આતા દે. ઉસકો દેખકર એકાએક ગિહારી કા દોહા યાદ આતા દે:

ધુટી ન સિસુતા છી ઝલક, ઉમગ્યો યોવન અર્ધ ॥

દીપત દીપ ફુદન મિલિ, ફુદિન તાલતા રજ્જ ॥

ઇસ આનન્દ કે બીતર વિવેક દે, મરની દે, નરીનતા દે ઓર સાય હી સાય સહુલતા દે. મે સખી ગુણ સંપાદક કે જીવનમેં સે 'આનન્દ' મેં પ્રતિગિમ્બિત હોતે દે.

રહી ઉનકી 'શારદા'. વહ ઉનકી રૂપ વેં વર્ષે કા પ્રાપ્ત દુઝ સરસ્વતી કા પ્રસાદ સ્વરૂપ વિખ્યાન યથા પતાકા દે. રૂપ વર્ષે મેં ઉસમેં વિવિધતા, પ્રોદત્વ ઓર નવભાવનાઓં છી પુષ્ટિ હોતી દે. રાપચુરાણને ઇસે સમને-સંવારને મેં કાફી પરિચય ઉકાયા દે. ઇસી કારણ મે આજ વહ સમ્પાદક કે વ્યક્તિત્વ કા પરિચય દે. રાપચુરાણ સ્ત્રી કે શારદા-રૂપ મેં હી દેખતે દે.

'શારદા' કા રૂપ વર્ષે કા ઇતિહાસ એક પૂર્વભૂમિકા હી દે. આમે વહ બહુન કરગી કારણ ઇસકે બીતર પ્રગતિ ઓર પરિવર્તન કે અંકુર હમેશા હી દેખે મએ દે. સમ્પાદક કે 'શારદા' કે નએ રૂપ મેં દાસને કે કામ મેં સી. કૃષ્ણરામજી કા સહયોગ મિત્રા દે. રજત જ્યન્તી કે આર સ્વર્ણજ્યન્તી યા હીરક મહોત્સવ કે અવસર કે ઇસકે રૂપ કે દેખને કી હમેં અબીમે દૃઢ આશા દે. સાથ હી સાથ શ્રી ગોકુલદાસ રાપચુરાણ છી ચતાબ્દી દેખને કા હમેં મિલે એમી હમારી શુભ ભાવના દે. ઇચ્છાશક્તિ સગ શક્તિયોં પર વિજય પ્રાપ્ત કરતી દે ઓર હમારી થહ તીવ ઇચ્છા બી સર્વ શક્તિમાન હો થહી હમારી પ્રશ્નમે પ્રાર્થના દે.

શ્રી ગોકુલદાસ રાયચુરા વ 'શારદા' માસિક

લેખક : શ્રી. સદાશિવ વિનાયક દેશપાંડે એમ એ.

બરોડા કોલેજ, બરોડા.

અહીં દ્વાંતીક 'શારદા' માસિકામાં પંચવીસ વર્ષે પુરી હોયિન રજતમહોત્સવ સાજરા કરવાયા શુભ યોગ આશા હો ગદ્ય ત્યા માસિકાયા સંપાદકાયા આનંદ વાટત અસહ્યાસ તો યોગ્યચ આહે. કારણ નિયતકાનિકાયા ધધ્યાંત સતત પંચવીસ વર્ષે પશ લાભણે અત્યંત દુષ્કર આહે. અર્થે ફળ મિશ્રાયાસ પુણ હિ તસેચ લાગતે વ તપશ્ચર્યાદિ પ્રખર અસાધી લાગતે. તથા પ્રકારથી પુષ્પાર્ધ વ તથા પ્રકારચે તપ શ્રી. રાયચુરા હાચે દિકાણી આહે મહાત્મ્ય આજ ત્યાં આ 'શારદા' માસિકાયા રજત-મહોત્સ પાઠવાચે ભાગ્ય ત્યાંના લાભત આહે. સ્વતઃચ્યા આયુધ્યાચી પડેવી પનાશી સંપત્તી તેહાં ત્યા નિમિત્ત સુવર્ણ મહોત્સવ સાજરા જાણેલા ત્યાંની અનુભવિયા. આજ કન્યે પ્રમાણે લાચન કેલેલા 'શારદા' આ પચ્ચિશીયા રજતમહોત્સવ તે પકાત આહેત, અસે દુકેરી ભાગ્ય લાભણારે ફારચ વિરલા. જર્ગાત દુર્મિંજતે મુળે વસ્તુચે મોક્ષ વાદતે. સામાન્યતઃ દુર્મિંજ અસણારા આનંદ મિશ્રાયા મહાત્મ્યે ત્યાચી કિંમત હિ વિશેષ વાટતે. શ્રી. રાયચુરા હાંનાહિ આજ અમેચ ધન્ય વાટલાસ નવલ કાવ ?

શ્રી. રાયચુરા હે સંસ્કારી ગૃહસ્થ આહેત. તે સ્વતઃ વાડમયનિર્મોતે આહેત. પ્રેમજ વ રસિક સાહિત્યિક આહેત. ત્યાંચા વ્યવસાય વાડમચીન આહે પણુ જ્ઞાતિ ધાર્મિક આહે. વિચારાને તે યિઓસોદિષ્ટ આહેત, આચારાને તે 'લોકસેવક' આહેત. સ્વતઃના તે જનતેચા 'દાસાનુદાસ' મહાવિવાત. હયા ત્યાંચા દાસ્યબંધિને ત્યાંની લોકાંના આત્મસાત્ કેલે આહે. લોક ત્યાંના વશ આહેત. પ્રેમજધનાચે સામર્થ્ય ઇતર સર્વ બંધનાપેક્ષાં અધિક અસતે હે ત્યાંની ઓળખલે આહે મહાત્મ્ય સર્વોવર સારખે પ્રેમ કડન સર્વોના સારખેચ આપલેસે કરવાચે ગ્રીય ત્યાંના લાભલે આહે.

શ્રી. રાયચુરા હયાંની જૂઠકયા સિહિત્વા, કન્યે રચિલી, ગોખી સાગિતલા, અંચ પ્રકાગને કેલી, પણુ ત્યા સર્વોત્તરે ત્યાંચે નાંવ વિશેષ ગાળલે તે ત્યાંચા જનપદવાડમયામુળે.

નાગરસંસ્કૃતીત વાદ્યેત્યા વંઈએજ વાડમયાને દિપૂન એવેત્યા મુશિક્ષિત વાચકાક્ષા સ્વતઃચ્યા બહુજનસમાખ્યા વાડમયાશીં તોડ ઓળખાદિ કહેન ધ્યાવીશી વાટત નસે. પરંતુ હયા શિક્ષિતાંચે ક્ષય ત્યાંચ્યા જીવનાક્રોડે વ ત્યાંચ્યા કાપીક્રોડે વેધૂન થેવ્યાચે કાર્ય હેં જનપદ વાડમય કહે શકતે. શ્રી. રામચુરા હયાંચી લોકગીતેં વ ત્યાંચ્યા લોકકથા બહુજનસમાખ્યાએ અંતરંગ્ય પ્રકટ કરતાત, ત્યા નિમિત્તાને પરિચિત પ્રવેશ દેવાવર શ્રી. રામચુરા હે ત્યાં સમાખ્યાશી આતાં એકજીવ્ય ઝાલેં આહેત. 'શારદા' માસિકાનેં ત્યા લોકાંચે જીવન ચિત્રિત કહેન પ્રકાશાંત આજીવ્યાચે કાર્ય અંગિકારિલેં વ અવિરત ચાત્રવિલેં. હયા ત્યાંચ્યા લોકશેવેક્ષા પરમપૂજ્ય સ્વર્ગરથ બાપુજીઆ આશીર્વાદ હોતા. ઇતર અનેક લોકામણીની વ સાહિત્યિકાંની ત્યા બદલ ત્યાંચે કલ્યાણ ચિંતિલે. આજ 'શારદા' ચા સંસાર વ્યાપક ઝાલો અસૂત દર અકલ્યાણસ 'આનંદ' દેવ્યાચે કાર્યતી કરિત અસને વ તિચા 'કનૈયો' મુક્તાંના વાચાવ્યાસ શિક્ષિતો.

શ્રી. રામચુરા હયાંચી હી બહુવિધ વાડમયએવા મુજરાતી જનનેસ માન્ય વ પ્રિય આહે. મહાજન્ય સાપો બરતખંડાંતય નહેતર ત્યા બાહેરદિ નિચા પ્રસાર હોન આહે વ તિચી લોકપ્રિયતાહિ વાટત આહે.

શ્રી. રામચુરા હયાંચી ભાષણ પદ્ધતિ મોજાવજ પણ સૌમ્ય આહે. ત્યાંચ્યા મોક્ષપ્રયાંત પ્રખરતા કધીંચ નસતે પણ રપટતા વ મધુર્વ હયાંચા ઉત્કર્ષ માન વિશેષ અસૂતો. ત્યાંતહિ ત્યાંચે સંસ્કારી મન ત્યાંચ્યા ભાષેવર વ વિચારા વર સંસ્કાર દેત્યા વિના રહાત નાહી. ત્યામુજે એકજીવાક્ષા વિશુદ્ધિચા આસ્વાદ મિળતો.

શ્રી. રામચુરા હયાંના મરાઠીભાષિકાં વિષયીં આપુલકી આહે. વ મરાઠી વાડમયાચી આવડ આહે. તે મરાઠી વાડમય પરિપદાંના જાનીતેં હજર રાહતીલ, ચર્ચેંત ભાગ થેતીલ, મરાઠી શ્રોતાંનાહિ આપલ્યા ગોડ વાણીનેં જિંકનીલ વ મુજરાતી વાડમયાંતીલ ચાર ગોપ્ટી એકવિતીલ. મરાઠી ભાષેંતુન વ્યાખ્યાન કરવાયી ત્યાંના મજા આહે વ ત્યા સાહી ત્યાંચે સખાં પ્રવત્નહિ ચાત્ર આહેત. ત્યાંચ્યા ઇતર પ્રવત્નાકા આજ વર યશ મિળાસેં તસેંચ હયા પ્રવત્નાકાહિ નિચિત મિળેલ.

એકએકાંશીં સંજન અસણુલ્યા હોન પ્રાંતિક ભાષાંચેં વાડમયસંમોહન બહાવેં, ત્યાંચ્યા ગાંડીમેટી બહાવ્યાત, ત્યાંચ્યા ઓળખી વાદાવ્યાત વ ત્યાંચીં મનેં એકએકાંના કળાવીંત મહાજન ત્યાંનીં 'શારદા' માસિકાચે 'મહાપદ અંક' કાઢલે વ મરાઠી લેખકાંના મુજરાતીતૂન લિહીણ્યાસ પ્રવટ કલેં, તસેંચ 'પ્રોફેસર અંક' કાઢૂન અનેક તમ લોકાંચે વિચાર બહુજન સમાજ પાવેતોં નેઉન પોહોંચવિલે. 'શારદા' માસિકાચી હી વિશેષ કામગીરી આહે.

વાડમયાચ્યા આજ્યા યુગાંત 'શારદા' ચેં કાર્યક્ષેત્ર વાટતય જામજ. શ્રી. રામચુરા સારખે શુચિર્મૂત 'તંત્રી' તિલા લાભલે આહેત તોંવર તિચા પ્રસન્નતેંત કુડેહિ ઉણેપણા બાસણાર નાહી. રસિકાંચ્યા આનંદાંત અશીચ સદૈવ બર પડત જાવી અસેંચ આમહી ઇચ્છતોં વ શ્રી. રામચુરા વ 'શારદા' હયાંના દીર્ઘાયુષ્ય ચિંતિતો.

લોકસાહિત્યનો જયજયકાર

લેખક : શ્રી. યજ્ઞેશ હ. શુક્લ

‘શારદા’ની રજતજયંતિ એ એક રીતે લોકસાહિત્યનો જયજયકાર છે. ‘શારદા’ની સ્થાપના લોકસાહિત્યના પ્રચાર માટે, અને ગુજરાતની જનતાની નગરમાં, ગુજરાત અને કાઠિયાવાડની ગ્રામ્ય જનતાના કંઠમાં વસેલી વિપુલ સાહિત્ય સમૃદ્ધિને, લાવવા માટે કરવામાં આવી હતી. ‘શારદા’એ એના પચ્ચીસ ઉપર વર્ગોના છવનકાળ દરમિયાન, એ સાહિત્યને ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં ગુજરાત સમક્ષ રજૂ કર્યું છે એટલું જ નહિ, જનતાની ઉર્મિ-એને વાચા આપતું કેટલું વિપુલ સાહિત્ય આપણા ગ્રામ્ય અને અભણ લેખાતા માનવી-એના સમાજમાં સંપ્રદાએલું પડ્યું છે એની પણ એણે ખરાબર પ્રતીતિ કરાવી આપી છે.

અંગ્રેજ કેળવણીને પ્રતાપે આજે ભણેલા અને અભણના વર્ગભેદો એવા પડી ગયા છે કે અંગ્રેજ ભોલી લખી શકે એ ભણેલો; ખીલું કાંઈ લખી વાંચી શકે એ ભણેલો પરંતુ કક્ષમથી અક્ષર ન પાડી શકે એ અભણ. અક્ષરજ્ઞાન એ આવરણક તત્વ છે પરંતુ અક્ષરજ્ઞાનથી વંચિત પરંતુ ખીલ રીતે જ્ઞાન ધરાવનારને અભણની કેટિમાં મૂકવામાં આવે એમાં ઔચિત્ય રહેલું નથી.

શ્રી. યજ્ઞેશ હ. શુક્લ

કારણ કે, અક્ષરજ્ઞાનથી વંચિત એના વર્ગ પાસે પણ જ્ઞાનની સમૃદ્ધિ ભરેલી છે, જાનના બંડાર ભરેલા છે. આપણા લોકસાહિત્યની જે સમૃદ્ધિ, ગુજરાત અને કાઠિયાવાડની ગ્રામ્ય જનતામાં વગી રહેલાં અભણ લેખાતાં આવાં માનવીઓમાં ભરી પડી છે. એમના

કંઠમાં આ સાહિત્ય વસેલું છે અને એ કંઠમાંથી જ્યારે વાણી નીકળવા માટે છે ત્યારે જલ્દી સાક્ષાત સરસ્વતી અવતાર ધારણ કરી રહેલી હોય એમ લાગે છે. આવા વર્ગને અબલુ કેમ કહી શકાય ?

‘શારદા’ એ લોકસાહિત્યના આ વહેણને પકડી પાડ્યું અને શ્રી. રાયચુરાએ, ગામડાં-ઓમાં જમી ચારણો અને ખીખં’ વૃદ્ધજનોના કંઠદ્વારા જળવાઈ રહેલી જનહૃદયની સારી ઉર્મિઓને બરાબર પિછાની લીધી. એ ઉર્મિઓને અક્ષરશદ્ધ કરવાની પ્રવૃત્તિ તેમણે આરંભી દીધી અને એ પ્રવૃત્તિમાંથી સાહિત્ય પ્રકાશન પામ્યું. એ સાહિત્ય લોકસાહિત્યના નામે આજે સર્વત્ર પંકાઈ રહ્યું છે.

પણ શ્રી. રાયચુરા એકલા જ આ દિશામાં કામ કરનારા રજા નહિ એ વધારે મુખ્ય વાત. શ્રી. ઝવેરચંદ્રભાઈ મેઘાણીનું પણ સાહિત્યની આ ગુપ્ત સમૃદ્ધિ પર ધ્યાન પડ્યું અને તેમણે આવી સમૃદ્ધિના બંડાર સમા માનવીઓની ખોજ આરંભી. એ ખોજમાંથી તેમને સાચેજ રત્ન લાખ્યાં અને સૌરાષ્ટ્રની લોકસાહિત્યની સરવાણીઓ તેમણે વહાવી દીધી. એ સરવાણીઓને બટકી બટકી અને અપાર પરિશ્રમ વેડીને સ્વ. શ્રી. મેઘાણીભાઈએ બહાર આણી અને ગુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ કર્યું.

આ સાહિત્ય પ્રત્યે બહે એકકક્ષ વર્ગ’ મુગ્ધ ધરાવતા હોય, જનતા એ સાહિત્ય પ્રત્યે અનેરો ઉમળકો ધરાવે છે એ વાત ખુલ્લી છે. વર્ષો પહેલાં જ્યારે શ્રી. રાયચુરાભાઈ લોકસાહિત્યના દાયરાઓ બરતા ત્યારે, હજારો પ્રેક્ષકો મંત્રમુગ્ધભાવે એમની લોકસાહિત્યની વાનગીઓ સભળી રહેતા. ફરી ફરીને એકની એક વાત તેમને કંઠે સાંભળતાં પણ કોઇને કંટાળો આવતો નહિ. મુંબઈમાં રાયચુરાભાઈ લોકસાહિત્ય દ્વારા અનેક આકર્ષણ વર્ષો સુધી એકધારે જળવી રાખતા. એ શ્રી. રાયચુરાભાઈનો પરિચય મને મારા સ્વ. મુરબી ભાઈશ્રી જયકૃષ્ણ વર્મા દ્વારા થયો હતો. ‘ગુણસુંદરી’ના સંપાદન સાથે એ સંબંધ ગાઢ થયો અને એને પરિણામે શ્રી. રાયચુરાભાઈના લોકસાહિત્યના કેટલાક દાયરાઓમાં ત્યાં હાજર રહીને જનતાની સાચી વાગીનું અવજીવાન કરવાના પ્રસંગો મળ્યા હતા.

પણ શ્રી રાયચુરાભાઈ લોકસાહિત્યના પ્રકાશન અને પ્રયાસથી જ ન અટક્યા. આવા લોકસાહિત્યના જીવતા સ્રોતો સમા, એના પ્રખર ઉપાસકોને જનતા સમક્ષ હાજર કરવાની તક પણ તેમણે સાધી હતી. અને અને બરાબર યાદ છે. જ્યારે તેઓ ગઢવી શ્રી મેરબાના વયો-વૃદ્ધ પિતાશ્રી મેઘાણીદેવને મુંબઈ લાવ્યા હતા. તેમની સાથે બાંજો ચારણ સમુદાય પણ આવ્યો હતો. એ સમુદાયે સર કાવલજી જહાંગીર હોલની પ્રચંડ મેદનીને કલાકો સુધી રનબ્ધ કરી રાખી હતી. અને તેમના ખાનગી અને બહાર અનેક દાયરાઓમાં પણ, લોકસાહિત્યનો જયજયકાર વર્તાઈ રહેલો હતો.

અને સ્વ. શ્રી. ઝવેરચંદ્રભાઈ સાહિત્યની બીજી અનેક દિશાઓનાં કાબેલિયત બતાવી તે પહેલાં લોકસાહિત્યકાર તરીકે જ જનતા સમક્ષ આવ્યા હતા અને એમની લોકપ્રિયતા સૌથી પ્રથમ લોકસાહિત્યને આભારી હતી. એમણે સૌરાષ્ટ્રની રસધાર અને અન્ય સાહિત્ય દ્વારા

મઘ અને પઘ બંને દ્વારા કાઠિયાવાડના લોકસાહિત્યને આકર્ષક રૂપમાં બહાર આણ્યું. એટલું જ નહિ, એ સાહિત્યના આજના સાચા સેવકોને પણ બહાર આણ્યા.

અને ન્યારે શ્રી. મેઘાણીભાઈ પોતાના શુકલ સ્વરે લોકસાહિત્યની કૃતિઓને ગળવી મૂકતા ત્યારે કોષ કોમની મગફળ નહતી કે સખા વચ્ચેથી તે ઉડી શકે. એમના મુખમાંથી વહેતી એ સરવાણી સૌને મંત્રમુગ્ધ કરતી અને જનતાના સાહિત્યમાં પણ કેટલી તકાત છે તેની સચોટ પ્રતીતિ મળી રહેતી.

છેલ્લે સ્વ. શ્રી. મેઘાણીભાઈએ મુખ્ય વિદ્યાપીઠનાં વ્યાખ્યાનોમાં લોકસાહિત્યના વિષયને રાષ્ટ્રીય રીતે ચર્ચ્યો ત્યારે જે મેદની એમનાં વ્યાખ્યાનો સાંભળવાને જમા થતી હતી તે બતાવી આપતી હતી કે લોકસાહિત્યે જનતાના હૈયામાં રચાન મેળવી લીધેલું છે અને એ સાહિત્ય પ્રત્યે જનતા અભિરુચિ ધરાવે છે.

એ પછી તો એવા કેટલાય પ્રસંગો આવ્યા છે કે ન્યારે જનતા આ સાહિત્યને સાંભળવાને માંડીતુર બની રહી છે. મુખ્યમાં કેટલીયવાર કવિશ્રી દુલ્લ કામ અને ગદવી શ્રી મેરમાના લોકસાહિત્યના કાર્યક્રમો યોજાયા. એ કાર્યક્રમો સાંભળવા માટે જનતા જે જનતાની હેઠળ બતાવી ચૂકી છે તે જોયા પછી એમ લાગે છે કે જનતાને લોકસાહિત્યનું મૂલ્ય સમજાયું છે અને એ સાહિત્યમાં જનતાનાં હૃદયને પકડવાની તાકાત છે. તે તાકાતને પરિણામે પ્રજાના વિશાળ સમૂહને એ આકર્ષી શકે છે.

જનતાના હૈયામાં વસે અને એ હૈયાનો ધાયત્ર એ એજ સાચું લોકસાહિત્ય છે. ન્યાં મુધી જનતા છે ત્યાં મુધી આ સાહિત્ય છે અને જનતા જીવશે ત્યાં મુધી એ સાહિત્ય પણ જીવશે.

‘શારદા’નો રૌપ્ય મહોત્સવ

[વિદગાવશેકન]

લેખક: શ્રી. માનસંકર હરખાસંકર પંડિત

તા. ૧૬ મી જુલાઈ ૧૯૪૬ના રોજ મુંબઈ મુકામે મુંદરજાઈ હોલમાં ‘શારદા’નો રૌપ્ય મહોત્સવ ઉજવાયો.

સમય પાંચ વાગ્યાનો હતો પણ ચાર વાગ્યાથી વરસતા વરસાદમાં ‘શારદા’ના પ્રશંસકો લોકસાહિત્યના અનુરાગીઓ, સાહિત્યરસિકો અને ‘શારદા’ના લેખકો અને વાંચકોએ આવવાનું શરૂ કરી દીધું. પ્રથમ તો એમજ થયું કે આવડા મોટા હોલમાં માથુસો દેખાશે પણ નહિ પણ પાંચ વાગ્યાં તો હોલમાં ઉભા રહેવા પણ જગ્યા રહી નહિ.

સમારંભના વરણેકા પ્રમુખ શ્રી. દનેવાલાલ મુનશી તથા સ્વાગત સમિતિના પ્રમુખ શ્રીમતિ લીલાવતી મુનશી સમયસરજ આગ્યાં અને સમારંભનો ‘શારદા’ના અંગમૂત મેરુમા ગદવીએ અંદ બરદાઈની ‘દેવી સ્તુતિ’થી પ્રારંભ કર્યો. મુંદરજાઈ હોલનાં દારો વીંધી માર્ગ ઉપર તેમના ચબ્દો ગુંજ રહ્યા. તેમના પહાડી ગળામાંથી જ્યારે ‘તુંહી જોમમાયા’ તું સ્તવન થતું હતું ત્યારે પ્રેક્ષકો બૂલી ગયા કે આ મુંબઈ છે, આ મુંદરજાઈ હોલ છે. આ અર્વાચિત ભારત ને પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિ અન્યથ યોગ્યયેસો એક ઉત્સવ છે. પ્રેક્ષકોને શાકિતપુગમાં કોઈ દેવીના મંદિરમાં પ્રાર્થના જવાની હોય તેવો જ ભાવ થયો અને જ્યારે પ્રાર્થના પુરી થઈ અને મેરુમા જોહા ત્યારે જ તેઓની દષ્ટિ અન્યત્ર પડી તેમ કહું તો જરાપણ અતિશયોક્તિ નથી.

તે પછી સ્વાગત સમિતિના પ્રમુખ શ્રી. લીલાગડેને તેમની શાક્ષણિક રીતીમાં અને મધુર કંઠે પ્રમુખશ્રી તેમજ અન્ય સાહિત્યકારોનો તેમજ પ્રેક્ષકોનો સત્કાર કર્યો. તેમણે સ્વ. મેઘાણીને અંજલી આપતાં શ્રી રાધયુરને મેરુમા તથા દુલા બકત જોવા સમર્થ પુરોતને તેમજ કંઈક ઉગતા આશાભર્યા લેખકોને પ્રકાશમાં લાવવાના પુરુષાર્થનો ઉલ્લેખ કર્યો. તેમણે સાહિત્ય અને રાજ્યકારણની ઉપર ‘શારદા’ના લોકસાહિત્યે પ્રખર અસર કરી છે તેમ પણ કહ્યું.

પણ પ્રશ્ન તો એ હતો કે આ મહોત્સવનો વિચાર કોને આવ્યો? કોણે આ યોજના કરી? ‘શારદા’નું બહુમાન થાય તેની પ્રેરણા શું? શ્રી. રાયચુરાએ આપી? તેને ઉત્તર શ્રી. જ્યોતિલાલ દક્ષરે આપ્યો. તેમણે સમિતિના મંત્રી નરિકે આખો અહેત્યાસ રજૂ કર્યો. શ્રી. રાયચુરાએ પસંદ લેવા ઇન્કાર કરતાં શારદા-આનંદ તથા કનૈયાના આજીવન ૧૫૦ સભ્યો રૂ. ૩૦૦ના લવાજમના નોંધાયા અને રૂ. ૪૫૦૦૦ એકઠા થતાં શ્રી. રાયચુરાને અર્પણ થશે તેમ જાહેર કર્યું. શ્રી. જ્યોતિલાલે ‘સિક્કાં આશીશીયલ’ રિપોર્ટ આપ્યો અને તેમણે કહ્યું કે ‘શારદા’ નો શ્રી. રમણલાલ દેસાઈ, શ્રી. ગાદરાયણ તથા શ્રી. યજ્ઞેશ શુક્લ સંપાદિત એક અભિનંદન ગ્રંથ પણ પ્રકટ થશે.

તેમણે અભિનંદનના સંદેશા વાંચવાનું શરૂ કર્યું. પૌરખંદરના નામદાર મહારાણા સાહેબ, શેઠ નાનજી કાલીદાસ વગેરેનું વાંચન થતું હતું ત્યાંજ પ્રમુખશ્રીએ તેમને બંધ કરી દીધા. પ્રમુખશ્રીને થયું હશે જ કે શ્રી રાયચુરાને કેનાં કેનાં અભિનંદન નહિ આવ્યાં હોય! અને તેનું વાંચન કરશે તો સભાનો સમય પુરો થશે. એટલે તેણે માત્ર નામોજ વાંચી જવા સૂચના આપી અને પછી તો અનેક નામાંકિત વ્યક્તિઓનાં નામોનું મોટું લીસ્ટ રજૂ થયું. આ પ્રસંગે અન્યાય એ થાય છે કે ગેરહાજર વ્યક્તિઓના નામોનો ઉલ્લેખ થાય અને હાજર વ્યક્તિઓનો કોઈ ભાવ પણ પૂછે નહિ. આપણે કોઈ મિત્ર સાથે વાત કરતા હોઈએ ત્યારે તેના કોઈ શત્રુનો પણ ફોન આવે તો આપણી વાત પડતી મૂકી તેની સાથે વાત કરવામાં આવે છે તેમ આ પણ એક અન્યાય છે. સમારંભનામાં વડીલાના સંસ્કારમૂર્તિ રાજવી મુરગવાળા જેવી વ્યક્તિઓનો ઉલ્લેખ નહિ. પણ તેમાં વાંક કોઈનો નથી. વાંક પદ્ધતિનો છે. અંગ્રેજોએ આપણને જે શીખવ્યું તેજ શીખ્યા. તેમણે હાજર વ્યક્તિનાં નામ લેવાનું કયાં શીખવ્યું છે!

પછી સાહિત્યના જૂના પૂજારી સાક્ષર શ્રી. કૃષ્ણલાલ ઝવેરીએ તેમની રમુજ અને માર્મિક શૈલીમાં આશીર્વાચન આપ્યાં. દુસા કાગ અને મેરૂલા સાથે ઝોનપ્રેત થઈ ગયેલા શ્રી. રાયચુરા ગદવી થઈ ગયા છે તેમ કહી તેમને આશીર્વાદ આપ્યા કે સુવર્ણ મહોત્સવ ઉજવાય, શ્રી. સુન્દરી તેના પ્રમુખ હોય અને હું પણ તે જોઉં.

ગાદરાયણે (શ્રી. બાનુશંકર વ્યાસ) પછી ‘શારદા’ પૂજનની ધાર્મિક વિધિ સાથે આ સમારંભની સરખામણી કરી અને તેમની વિરાટ કાયમાં સમાયેલા ઉર્મિલ હૃદયમાંથી પ્રેરણાત્મક વાક્યોને જિન્હાને વાહને ‘હાંકા’ મૂક્યાં.

શ્રી. રતીલાલ મૂળજીએ ‘શારદા’ ને ભવ્ય અંજલી આપી. અને તે પછી શ્રી. નાનજી-બાઈનાં વિદુષી પુત્રી બહેન સવિનાબહેને જે શબ્દો કહયા તે પણ કાનમાં યુગ્મે છે. સવિતા-બહેનનું વ્યાખ્યાન સાંભળવું એટલે એક અજબ મોજ. શબ્દે શબ્દે રેણતી સંસ્કારિતા, ભાષા ઉપરનો અળકે ભાષામાં કહુ તો ‘કમાલ કાશુ’. અને શબ્દો ઉપરનું પ્રણવ અજબ. તેમનું ભાષણ એટલે કવિતા. તેમનું ભાષણ એટલે શબ્દ શબ્દને ગોખી નાખવાનું મન થાય તેનું ગદ્યાત્મક પદ્ય. મને રંજ છે કે તેમનું આખું વક્તવ્ય નોંધાયું નથી નહિતર એક સ્વતંત્ર લેખજ થઈ શકે. તર્ક અને વેદાંત, કાવ્ય અને સાહિત્ય, ઇતિહાસ અને વાસ્તવિકતા એ સર્વના સીમાંડે અડી જઈ

પાછી ફરતી તેમ વૃત્તની ફરમાં ઉઠાડરણો, આખ્યાનોનાં અને અવતરણોમાં પુષ્પો તણાઈ આવે છે. તો પણ 'દોહા' નું ઉત્પત્તિ સ્થાન 'અનુ'દ્રુપ' માંથી જતાવ્યું અને પ્રમુખથીની દ્વંદ્વમાં જોડવાની આગામી યાદ આપી કહેતાં કે જુઓ મારું જાણુ અણગમતું છે ? અણગમતું હોય તો 'અંધ કંઈ'. કદી યથાવેગ રાખ્યું. શ્રોતાએ મુગ્ધ બાવે સાંભળી રહયા.

તે પછી દુહા બકતે ઉભા થઈ જોડવાને જન્મ ખુરગી ઉપર બેઠક લીધી. હૃદય રોગ અને શારીરિક અશક્તિના કારણે તેમણે જોડીને જોડવાનું રાખ્યું. કવિ હોય ત્યાં હોય શું ? ગદ્યમાં પણ પદ્ય અને પદ્યમાં તો ભાવ, ઉપમા અને અલંકારો. આગળ પ્રસંગને અનુસરતું તેમણે એક ગીત ગાયું અને તે પછી મેરૂઆએ " રોળાણાં રેલાં ફરડાં " એ બકતકવિ રચિત પ્રસિદ્ધ ગીત ગાયું.

અને પછી ધણાં વર્ષોથી નહિ સાંભળેલું તેવું શ્રી જ્યોતિન્દ્ર દેવેનું પ્રવચન માંભળ્યું. શબ્દે શબ્દે હાસ્ય. શબ્દે શબ્દે રમુજ અને શબ્દે શબ્દે માર્મિક કટાક્ષ. શ્રોતાએને જ હાસ્યમાં તરંગોળ જનાવ્યા. ગુજરાતના માણસોનું આયુ ૨૨-૨૫ વર્ષનું હોય છે. પણ ગુજરાતના માસિકોનું વય ત્રણ થી ચાર મહિનાનું ગણાય તેના જદલે ૨૫ વર્ષ 'શારદા' ચાસે તે અનન્ય ગણાય.

તે પછી થી, મુનશીએ તેમની વિદ્વાતાની વર્ષા ચક્ર કરી, સાહિત્યસંસદનો ઇતિહાસ તે સાથે શ્રી. રાયચુરાને સક્ષિ સાથ અને સંસદની સિદ્ધિઓ, તેમનું સ્વપ્નદષ્ટા તરિકેનું સ્થાન અને તે વખતે જે વિચારો વાંધાભરેલા ગણાતા હતા તેના આજે અમલ થઈ રહી છે તેવી વાતો કરી. તેમના વ્યાખ્યાનમાં રમુજ ઉઠાડરણો અને દલીલો બારોબાર બરેલાં હતાં. શ્રી. રાયચુરા હવે મેવાડ મારવાડનાં લોકસાહિત્યને ગુજરાત સમક્ષ લાવે એવો આદેશ આપ્યો.

શ્રી. મુનશીએ વ્યાખ્યાન પૂર્ણ કરતાં શ્રી. રાયચુરાએ આભાર પ્રદર્શન કર્યું. તેમણે કહ્યું કે-આ ઉત્સવ શારદાનો નથી પરંતુ સામયિક પ્રત્યેનો ગુજરાતી જનતાનો આદર છે. તેમણે વિદ્વદાસ કાકરશીના કુટુંબમાંથી મેળવેલા સંસ્કારોનું જાણ સ્વીકાર્યું અને પોતાના સ્વાર્થ ત્યાગ અને જીવન પરિવર્તનને અચ્છો પરિચય આપ્યો. તેમની ભાષામાં ન્હોતું અભિમાન, ન્હોતો આડંબર, ન્હોતો બડાસ કે ન્હોતું અહંભાવનું પ્રદર્શન. નહિ અને સાદી ભાષામાં પોતાના ક્ષેત્રસંન્યાસની કથા કરી અને શ્રી. ભાણદાસ ધારશી જુતા શ્રી. ખુશાદાસ કુરજભાઈ પારેખ વગેરે રનેલી અને સ્વજનોએ તેમને ઉપકારના જોગ તથા મુકયા છે એમ આભાર માનતાં પોતાની વધેલી જવાજદારીનું તેમને બાન છે તેની પણ કબજત કરી. તેમણે પોતાની અંતિમ મહેચ્છા સુવર્ણ મહોત્સવ માણવાની નહિ પણ રામાયણનો પાઠ કરી ગામડે ગામડે રામાયણનો પ્રચાર કરવાની છે તેમ જણાવ્યું ત્યારે તેમના ટીકાકારોને પણ તેના માટે માન ઉત્પન્ન થયું તેના હું સાક્ષી છું.

શ્રી. રાયચુરા પછી શ્રી. અદીયાએ શ્રી. મુનશીનું રેખાદર્શન આપ્યું. તે પછી શારદા પારિતોષિક યોજના અન્વયે શ્રી. દુલા કાગ, શ્રી. રમણલાલ દેસાઈ, શ્રી. સંજુપ્રસાદ દેસાઈ તથા શ્રી. વસંત શેઠને પારિતોષિક અપાયાં અને મુંબઈની સફર યાદ રહી જાય તેવા એક અમૂલ્ય અને આનંદદાયી પ્રસંગ પૂરો થયો.

‘ શારદા ’ રૌચ્ય મહોત્સવ પ્રસંગે ‘ શારદા ’ ‘ આનંદ ’ અને ‘ કનૈયા ’ના થયેલા આજીવન સભ્યો (લાઇફ મેમ્બર)

મુરબી [પેટન]

એક સન્મિત્ર [૨૨ લાઇફ મેમ્બર રૂ. ૬,૭૫૦]

શુભેચ્છક :

શ્રી. કૃષ્ણરાજ એમ. ડી. દાકરસી [સાત લાઇફ મેમ્બર રૂ. ૨,૧૦૦]

શ્રી. પોરબંદરના ના. મહારાણા સાહેબ શ્રી નટ્વરસિંહજી [ત્રણ લાઇફ મેમ્બર રૂ. ૧૦૦૧]

શ્રી. પુરુષોત્તમ કે. બદીયાણી [" " " " ૧૦૦૦]

શ્રી. બાઇદાસ ધારસીભાઇ જુતા [" " " " ૧૦૦૦]

આજીવન સભ્ય : (લાઇફ મેમ્બર)

ના. વડીયા દરબાર સાહેબ શ્રી મુરમવાળા [બે લાઇફ મેમ્બર રૂ. ૭૫૧]

ના. લાડી દાકર સાહેબ શ્રી પ્રદ્ધાદેસિંહજી [બે લાઇફ મેમ્બર રૂ. ૬૦૦]

સુબંધ

ડો. અરવિંદ એમ. શાહ

શ્રેષ્ઠ અમૃતલાલ પી. જુતા

શ્રી અમૃતલાલ કાલીદાસ કાનજી

શ્રી પ્રસાદદાસ કુરજી પારેખ

શ્રેષ્ઠ બાણુભાઇ મનજી સંઘવી

શ્રી ભગવાનદાસ રામદાસ ડોસા

શ્રી ભાસ્કરભાઇ જમનાદાસ

નરોત્તમદાસ ભાઉ

શ્રી ચંદ્રકાન્ત ચીમનલાલ કે. શાહ

શ્રી ચંપકલાલ દોસતરામ સંઘવી

શ્રી ચીમનલાલ મોહનલાલ જુથા

શ્રેષ્ઠ ચંદ્રકાન્ત તાપીદાસ સંઘવી

શ્રી ચીમનલાલ પ્રજ્ઞદાસ શેઠ

શ્રી ચંદ્રકાન્ત મંગળદાસ ઝવેરી

શ્રી ચત્રજીભાઈ નરસીભાઇ

શ્રી ચરણદાસ મેઘજી મથુરાદાસ

શ્રી દારકાદાસ અમૃતલાલ ગાંધી

શ્રી દેવકરજી નેણસી મોનજી

શ્રેષ્ઠ ધરમદાસ હરગોવિંદદાસ જીવણદાસ

શ્રી દામોદર ગોવિંદજી માધવજી

શ્રી ગંગાદાસ લક્ષ્મીદાસ સંઘવી

શ્રી હરીશ ભગવાનદાસ તન્ના

શ્રેષ્ઠ હીમતલાલ ભીમજીભાઇ મહેતા

શ્રી હેમચંદ મોહનલાલ ઝવેરી

શ્રી ઇશ્વરદાસ લક્ષ્મીદાસ વોરા

શ્રી હિંદુસ્તાન રપી. એન્ડ વિ. મીક્સ લી.

શ્રી જગમોહનદાસ ગોકળદાસ મહેતા

શ્રી જયંતીલાલ જગજીવનદાસ ઉજ્જમશી
 " જગદીશ જગમોહનદાસ કાપડીયા
 " ઉપાકાંત જગનાદાસ ખેરાજ લાટીયાળા
 " જગનાદાસ દામોદર દરગોવિંદ દકકર
 " જવેરચંદભાઈ સંઘરાજદા
 " કીરજીકુમાર દારકાદાસ સંઘવી
 શેઠ કાકુભાઈ વ્રુહાભાઈ
 " કનૈયાલાલ માણેકલાલ ઉજ્જમશી
 અ. સૌ. કાન્તાળહેન મગનલાલ પ્રભુદાસ
 શ્રી કાન્તીલાલ શાહ
 શ્રી મૂળજીભાઈ હમનલાલ
 શેઠ મગનલાલ નંદલાલ કબીરીયા
 શેઠ મનોરદાસ કાળીદાસ મહેતા
 શ્રી લક્ષ્મી સિદ્ધ મીલ
 શેઠ મોહનલાલ પરમાજીદાસ બુતા
 શ્રી મગનલાલ રેસવાલા
 " મોહનલાલ વેલજીભાઈ
 શેઠ મોનજી સુંદરજી
 શ્રી નવીનચંદ્ર સુનીલાલ કૃષ્ણલાલ સાયતા
 શેઠ નાગજીભાઈ કુલંબજીભાઈ વસાળી
 શેઠ મગનલાલ નાનજીભાઈ સવાણી
 શ્રી નવનીતરાય ભવાનીશંકર ઓઝા
 રાજરતન પી. જી. મહેતા
 શ્રી પુષ્પોત્તમદાસ ચત્રબુજ રૈયાભાઈ
 શ્રી પ્રાણુલાલ ત્રંબકલાલ સંઘવી
 શેઠ પ્રતાપરાય ખુશાનદાસ મહેતા
 શેઠ પીતાંબરદાસ મોહનલાલ
 શેઠ પુનમચંદ રામજી હંસરાજ
 " પદમશી રંગનાથદાસ લાલજી
 શેઠ પ્રાણુલાલ દેવકરજી નાનજી
 શ્રી પ્રફુલ્લચંદ દારકાદાસ વખારીયા
 " રવીન્દ્ર મૂળરાજ
 શેઠ રણજીતસિંહ મેઘજી
 " રમણીકલાલ નાગરદાસ બુતા
 " રતીલાલ મુળજી ગાંધી
 શ્રી રજનીકાન્ત અશ્વત્થલાલ કાળીદાસ

શેઠ રામદાસ માધવજી જેસંગ
 શ્રી રમેદચંદ હીરાલાલ દલાલ
 શ્રી શાંતિલાલ એન. શાહ
 શેઠ મુંદરદાસ દાકરગી રાગડા
 શ્રી ગિવજીભાઈ દેવશી મદગવાળા
 " શિરીય હરકીસનલાલ શાહ
 શેઠ દુરજીભાઈ વર્દનમદામ
 " વસંતરામ જમનરામ વશીલ
 શ્રી દિલીપકુમાર જયંતિલાલ કે. દકકર
 " દાકરગી નરશી
 અ. સૌ. દંસાળહેન રતીલાલ મારા
 શેઠ જયગીંદ રતનશી પ્રાગજી
 શ્રી ધીરજલાલ વલ્લભદાસ સંઘવી
 " કુલંબજી હેશવજી ખેતાળી

હલકંતા

શ્રી બરતકુમાર એસ. શેડીયા
 શ્રી અજીકુમાર એચ. શાહ
 " પ્રવિણચંદ નાગરદાસ શાહ

વડોદરા

શેઠ બાપાલાલ મગનભાઈ હરિભક્ત
 શેઠ હિંગતલાલ રણુજીદાસ દકકર
 " હવરલાલ ચીમનલાલ જવેરચંદભીચંદવાળા
 શેઠ ટોડરમલ ચીમનલાલ શામળજેયર
 શેઠ મુજીદર એદમદ ગોહરઅલી હકીમ
 શ્રી. મગનભાઈ ચંકરભાઈ પટેલ
 અ. સૌ. શાંતાળહેન છાટાભાઈ

જામનગર

" કુલચંદ પરશોનમ તંબોળી
 " દિગવિગ્નપ્રમિલજી રપી. એન્ડ
 વિવિગ્ન મીલ્સ લી.

" અરજુનભાઈ કે. પટેલ

" હમનલાલ પોપટલાલ

શ્રીમતી ચન્દ્રકાન્તામહેન

મંગળદાસ પટેલ

શેઠ જેઠાલાલ જવેરચંદ પાટલીયા

- „ રવજી દેવજી
શેઠ વિહલદાસ ધનજીભાઈ બારદાનવાળા
શેઠ પ્રેમચંદ મજલાલ
„ રણછોડદાસ કાનજી લાખાણી

પૌરખંદર

- „ બરજોર મંચેરશા વાંડીયા
„ કીશનકુમાર શીવરી'હજી ઝાલા
શ્રી વલ્લભદાસ પુરુષોત્તમ ઘીવાળા
નામદાર મહારાણા સાહેબ
શ્રી હેમેન્દ્રકુમાર હરકીસનદાસ

અન્ય ગામે

- શેઠ વાડીલાલ લલ્લુભાઈ મહેતા-અમદાવાદ
„ રતીલાલ વર્ધમાન શાહ-વડવાણ ક્રેમ્પ
„ નાથીબાઈ ધર્મવાડા-જામખંભાણિયા
હા. પ્રેમજી જુહાપાઈ-બેડી
શ્રી નીરંજન જીવનલાલ શાહ-ચોરવાડ
ગાંધી અમરશી જીવણ વાંચનાલય —અમરેલી
દરબારશ્રી ગોપાળદાસ અંબાઈદાસ —રાજકોટ
દિવાન બહાદુર દેવજી દયાનંદકર —ઝરીયા
શ્રી એ. કે. ગણપૂલે —મેરખી
„ હરિદાસ ગોકલદાસ —ગોંડલ

‘શારદા’ના પચીસ વર્ષના સંજ્યાળંઘ લેખકોમાંથી કેટલાંક નામો.

મહાત્મા ગાંધીજી
મર પ્રભાશ કર દત્તપતરામ પટ્ટાની
શ્રી નંદાનાનાન દત્તપતરામ કવિ
” કનૈયાનાન માણેકતાન મુનશી
” લીનાનતી મુનશી
દિ બા કૃષ્ણનાન મોદનનાન ઝવેરી
કવિશ્રી અરદેશર દગમજી ખમ્મદાર
આચાર્ય આનંદશંકર બાપુભાઈ કુન
શ્રી નાગમદામ વલ્લભીદાસ ગાંધી
” રમણનાન વમતનાન દેસાઈ
” ધૂમકેતુ
મર રમણભાઈ નીલકંઠ
શ્રી વિદ્યાગકેન નીલકંઠ
ડો સુમત મહેતા
સૌ શારદાગકેન મહેતા
શ્રી કપીતા ખાડનાગા
” હીરાનાવ પરિખ
મુનિરાજ શ્રી વિદ્યાવિમલજી મહારાજ
શ્રી નાનજીભાઈ કાગીદામ મહેતા
” ત્રિભુવન ગૌરીશંકર વ્યામ
પ્રો ડો મલ્લુલાનજી મજમુદાર
પ્રો ગોવિન્દતાન હ ભટ્ટ
” અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેળી
” ડો શ્રી સ. જાવે
શ્રી જગજીવનદાસ દયાળજી મોળી

પ્રો ચતુર્ભાઈ નરભાઈ પટેલ
” આર કૃષ્ણમૂર્તિ
પ તાનય દ ભગવાન ગારી
શ્રી ભરતરામ જાનુમુખરામ મહેતા
” રા જુમ્માદ હરપ્રમાદ દેસાઈ
” મગનનાન આમજી ત્રિવેળી
ડો રમણનાન યાજ્ઞિક
પ્રો મંગેશરાય પાંકજી
શ્રી હમમુખતાન મ. નાજી
” ધન્વંતાર યાજ્ઞિક
” અમલૂત
” ચંદ્રશંકર નર્મદાશંકર પડયા
” અબાનાન જુનાખીરામ જાની
કુનાભાઈ ભાયાભાઈ કાગ
” જવેરચંદ મેવાણી
” વિજય મરચંદ
” દત્તાત્રય ગાનકૃષ્ણ ઝાનેનકર
” ભાઈદાસ ધારસીભાઈ જુતા
” વનિત
” ચંદુવાન જહેચરનાન પટેલ
” ચાપશી વિદ્યુતદામ હેદેલી
” ચંદ્રશંકર પ્રાણજી કંઠ ગુકન
” નૃસિંહ વિભાકર
” મરનદગી
” જદુરાય ખધીઆ
” ઝોવિયા જોશી

" વિજયરાય વૈદ્ય
 " ગિજુભાઈ
 " મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે
 " રાજકુંસ
 " સુનીલાલ વર્ધમાન શાહ
 " મનુભાઈ જોષી
 " હિરંગરાય કેશવરાય ઓઝા
 " સુશીલ
 " મુનિકુમાર મણિશંકર ભટ્ટ
 " કેશવપ્રભાદ દેસાઈ
 " કેશવ હ. શેઠ
 " કુસુમાકર
 " રાજેન્દ્ર સોમનારાયણ દલાલ
 " દિગ્ગજશાહ કરતમજી મહેતા
 " પાદરાકર
 " હંગરશી ધરમશી સંપટ
 " મોહીનીચંદ્ર
 " નર્મદાશંકર વલ્લભજી ત્રિવેદી
 " મણિશંકર રામરામ ત્રિવેદી
 " સર મનુભાઈ નંદશંકર મહેતા
 " નંદલાલ જોડીવાળા
 " ધનશંકર હીરાશંકર ત્રિપાડી
 " રમણલાલ નાનાલાલ શાહ
 " દીપકબા દેસાઈ
 " ચૈતન્યબાળા મજમુદાર
 " બાલામહેન મજમુદાર
 " જ્યોત્સ્ના શુક્લ
 " મનસુખલાલ ઝવેરી
 " રામમોહનરાય જસવંતરાય
 " કુસુમ હાકોર
 " જયકૃષ્ણ વર્મા
 " તારાચંદ્ર પોપટલાલ અડાલજી
 " અંબાલાલ નાથાલાલ ગિર્રી
 " રવિશંકર મહાશંકર રાવળ
 " મૂળજીભાઈ પી. શાહ
 " રવિશંકર નરોત્તમલાલ પાંકજી

" હરિભાઈ ચૌહાણ
 " ધીરસિંહ વહેરાભાઈ ગોહિલ
 " સરોદ
 " પ્રાણલાલ પ્ર. બક્ષી
 " મનહરરામ મહેતા
 " ચંદુલાલ કુલજીભાઈ વ્યાસ
 " કૃષ્ણરાજ ગો. રાયચુરા
 " જોહાંગીર મારુકજી દેસાઈ
 " નટવર વીમાવાળા
 " સુધાંશુ
 " નટવરલાલ ધનંજીરામ દેસાઈ
 " પ્રો. દેશપાંડે
 " પ્રો. દોડેકર
 " દિ. બા. વા. વિ. જોશી
 " પ્રો. એસ. એસ. જોશી
 " શ્રી. ચંપાશંકર બ. પંડ્યા
 " બાવચંદ્ર માવજી વડેરા
 " કુમોરશંકર ચાસ્ત્રી
 " મનુભાઈ હ. કાંટાવાળા
 " સીતારામ જો. શર્મા
 " રતિપતિરામ પંડ્યા
 " મણિલાલ એચ. શાહ
 " ભિમિલા મહેતા
 " છોટાલાલ માનસિંગ કામદાર
 " રેવાશંકર ઓ. સોમપુરા
 " મગનલાલ બાપુભાઈ અદામટ
 " નટવરલાલ શેઠ
 " કલ્યાણરાય નથુભાઈ જોષી
 " મોરારજી લાલજી ઓઝા
 " ત્રિભુવન વીરજી હેમચંદ્રી
 " મંજુલાલ દવે
 " જયેન્દ્રરાય દૂરકાળ
 " ડો. કે. જી. નાયક
 " શ્રી. હમનલાલ હરિલાલ પંડ્યા
 " ડાહ્યાલાલ હિરાલાલ દેસાઈ
 " છોટાભાઈ ઝ. મુતરીઆ

" ગોતીસિંહ મહીડા
 " બીમનસાંસ મગનસાંસ ડોકટર
 " મંબુલાળદેવ મહેતા
 અંધકવિ શ્રી. હંસરામભાઈ
 શ્રી અંકુશાન્ત મંગળજી ઓઝા
 " દિનકરરાય વૈદ્ય
 " ગગનવિહારી મહેતા
 કૃ. શ્રી. મંગળસિંહજી
 " દેવકૃષ્ણ પીતામ્બર ભેશી
 દરબારશ્રી સુરમવાળા
 પ્રો. માણિકરાવજી
 શ્રી. સરોજિની મહેતા
 " ત્રિભોવનદાસ જગજીવનદાસ મહેતા
 " રામચંદ્ર દામોદર શુક્લ
 " નાગરદાસ અમરજી પંડ્યા
 " નિર્મળા ધનવંતરાય દેસાઈ
 " રમણીક અ. મહેતા
 " અંબાલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી
 પ્રો. ભવાનીશંકર બ્યાસ
 " શશિન્દ્ર ઓઝા
 શ્રી હરિરાય બુચ
 " ત્રિભોવનદાસ દામોદરદાસ મહીઆ
 " પ્રજુદાસ બા. પટવારી
 " બરજોરજી હરામજી ભર્યા
 " પરમાનંદ કુંવરજી કાપડીયા
 " અંબાલાલ તૃ. શાહ
 પં. ઓમકારનાથ દાકર
 પ્રો. અનંતરાય મ. ભેધી
 પ્રો. રવિશંકર મ. ભેધી
 પ્રો. લાલચંકર દાકર
 પ્રો. ચંકરલાલ મં. ચાહી
 પ્રો. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી
 પ્રો. ડાહરરાય માંકડ
 પ્રો. કેશવલાલ ઓઝા
 શ્રી ગાવજી ગોવિંદજી શેઠ
 " જયમનજોરી બો. પાઠકજી

" પ્રતાપકુમાર પોપટ વૈદ્ય
 " દરિશંકર ત્રિવેદી
 " નરીમાન સોરાજી ગોળગાળા
 " દાદગીરજી
 " જગજીવન મ. ગેધાળી
 " રમણીક ત્રિવેદી
 " દત્તાત્રય બાલકૃષ્ણ દીક્ષાજી
 " નાગરદાસ પટેલ
 " ચીમનલાલ મોદી
 " જમજીવનદાસ કાળીદાસ પાઠક
 " જનાર્દન પ્રભાકર
 " દામોદર મીઠા દેવાણી
 રાજકવિ માવદાનજી બીમજીભાઈ
 શ્રી કીસનસિંહ ચાવડા
 " કવિ ત્રિભુવન પ્રેમશંકર
 " હાસમ હીરજી ચારણીયા
 " પ્રભાચંકર મંગળજી દ્વિવેદી
 " રમણીક કીશનલાલ મહેતા
 " જયેન્દ્ર મ. પાઠક
 " જયશંકર વાઘજીભાઈ બ્યાસ
 " હેલશંકર દ. બ્યાસ
 " જમનાદાસ નારાયણજી અદિયા
 " ભોગીલાલ સહસ્રરા
 " બ્યોમેશચંદ્ર પાઠકજી
 " અજીતસિંહ પરમાર
 " ધનમુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા
 " ભગવત્ રામચંદ્રભટ્ટ
 " યજ્ઞેશ શુક્લ
 " રમણલાલ સોની
 " જમનલાલ વિઠ્ઠાલામ રાવલ
 " મૂલજી દુર્ધાભજી વેદ
 " વીરેન્દ્રરાય મહેતા
 " ચંદ્રશંકર મણિશંકર ભટ્ટ
 " પ્રાણુલાલ હીરપારામ દેસાઈ
 " ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દેસાઈ
 " શાન્તિલાલ સારાભાઈ ઓઝા

- „ રમેશ રંગનાથ ગૌતમ
- „ હિંમતલાલ ગણેશજી અંગરીઆ
- „ પ્રાણલાલ ઠાકોરલાલ મુનશી
- „ વામન રાવ આપાજી નિકતે
- „ બાનુ શુક્લ
- „ મણિલાલ ડ. વ્યાસ
- ડો. રઘુનાથ ગંગારામ કદમ
- શ્રી અમૃતલાલ રતનજી ત્રિવેદી
- „ ઉપેન્દ્રશર્મા જ. ત્રિવેદી
- „ બાનુસુખરામ વિગુણરામ મહેતા
- „ કનુ ફંમાઈ
- „ નરેન્દ્રસિંહ મહીડા
- „ ૧૨ પેટલીકર
- „ મિહારીલાલ નારણજી અંતાણી
- „ મીરદેવી ન. ભોમણી
- પ્રો. કાન્તિલાલ હમનલાલ પંડ્યા
- શ્રી. જમશેદ નસરવાનજી મહેતા
- „ જામન
- „ દિગ્ગુમાર

- „ મહાદેવપ્રસાદ હરિલાલ દેસાઈ
- શ્રી. બાનુશંકર બા. વ્યાસ
- „ મોતીલાલ ન. અમીન
- „ અમૃત વસંત
- „ કાલિદાસ શેલત
- „ રશ્મિકાન્ત બી. કાંટાવાળા
- ડો. રતિલાલ સાહ
- શ્રી. પતીલ
- „ નંદનાથ દેદારનાથ દિક્ષિત
- „ પદ્મનાથ સાઓ
- „ વિવિત્સુ
- „ હરકાન્ત શુક્લ
- „ હરિલાલ પંડ્યા
- „ માણેકલાલ જોશી
- „ મહેન્દ્રકુમાર દેસાઈ
- „ પ્રકાશ
- „ જયાનંદ દવે
- „ દેવજી રા. મોદા
- „ ડાહ્યાલાલ જાની

અભિનંદનના અધિકારીઓ

શ્રી. ગોકુલદાસ દ્વારકાદાસ રાયચુર

ભા. વનગરમાં મળેલ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વખતે 'શારદા' નો એપ્રીલ ૧૯૨૪ નો પડેલો અંક પ્રગટ થયો અને એકધારું પચ્ચીસ વર્ષ સુધી 'શારદા' નિયમિત દર અગ્રેષ્ઠ માસની પદરમી તારીખે પ્રગટ થઈ શક્યું એમાં હું પ્રભુની પગમ કૃપાના દર્શન કરી રહ્યો છું.

'શારદા'ની આ એકધારી નિયમિતતા, એના સફળ મંચાલન અને પ્રકાશન, એના ઐતિહાસિક બેટ પુરતકો, એની સાહિત્ય અને કલાની રસસામગ્રીનો આકર્ષક રસથાળ—એ મર્વ માટે અભિનંદનના અનેક ગાના મોટા અધિકારીઓમાથી થોડા નામો અત્રે રજૂ કરવા ઠીક થશે.

'શારદા' રૌપ્ય મહોત્સવ અભિનંદન મંથમાં 'શારદા' ના સર્વ લેખકોનાં નામો આવે એ જોવા હું બહુજ આનુર હોતો. પણ પચ્ચીસ વર્ષની 'શારદા'ની કામલો તપામતાં એ નામો મેંકોની સંખ્યા વટાવી જાય છે. એમાં નવાજૂના સિધ્ધહરત સાક્ષરો છે, આગેવાન કવિઓ છે, સરકારી

૨૧. શ્રી. ત્રિભુવનદાસ દામોદરદાસ મદોઆ લેખક અને લેખિકાઓ છે. 'શારદા' સર્વનું છે એની સાક્ષી એનું એ મેંકોનું લેખક મંડળ માત્રે સ્વરૂપે આપી રહે છે.

'શારદા' ના ચિત્રકારોમાં શ્રી. રવિશંકર રાવળ, શ્રી. કનુદેસાઈ, કુ. શ્રી. મંગળસિંહજી શ્રી. કન્યાધિ, શ્રી. હરિવાન ત્રિવેદી, સૌ. ભદ્રા દેસાઈ, શ્રી. રવિશંકર પંડિત, શ્રી. મોમાવાય શાહ, શ્રી. કલાકાન્ત, શ્રી. છોટાલાલ જોશી, ૨૧. રા. આ. ધૂરધર, શ્રી. અ. પ્રા. પરેત, શ્રી.

વગન્નાય અહીવાસી, શ્રી. ગોરધનભાઈ પટેલ, શ્રી. મુદ્દલાખડેન ઠાકર, શ્રી. દમન બેશી. શ્રી. તનમુખ વગેરે કલાકાર મિત્રોનો મોટો સહકાર અંતરના અભિનંદનને થોડ્ય છે.

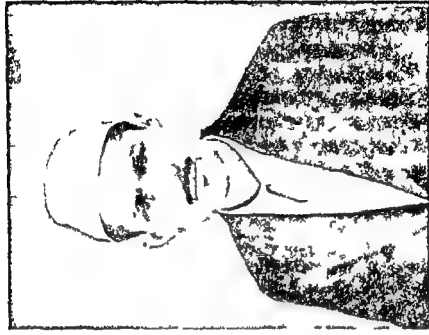

સ્વ. શ્રી. વિઠ્ઠલભાઈ આશારામ ઠાકર

‘શારદા’ નું છાપકામ પહેલા વર્ષમાં રાજકોટ થયું. દામોદરદાસ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસના માધ્યમ ભાલેક મારા મિત્ર સ્વ. શ્રી. ત્રિભોવનદાસ દામોદરદાસ ઘડીઆએ બાર માસ સુધી ‘શારદા’ નો કલાભર્યો છાપકામમાં ખૂબ સારો રસ લઈ એને ચોખ્ખો. એ પછી વડોદરામાં મુકાણામિત્ર પ્રેસવાળા સ્વ. શ્રી. વિઠ્ઠલભાઈ આશારામ ઠાકરની પ્રેમાળ લાગણીને પરિણામે ‘શારદા’ નું છાપકામ વડોદરા આવ્યું. સ્વ. શ્રી. વિઠ્ઠલભાઈ મારા તરફ અનન્વ પ્રેમ રાખતા

શ્રી. રમણદાસ મનજીખરામ કેશવજી

શ્રી. ઢીગમ્બર નાથનિ

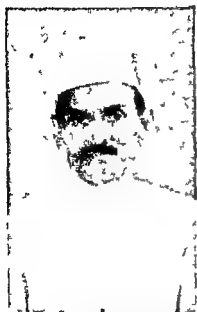

શ્રી, રમકૃષ્ણલાલ મનમોજીરામ કુમરવાળા

શ્રી. ગજેન્દ્રભાઈ નાથભાઈ

જેને પરિણામે પંદર સોળ વર્ષ એકધારે એકજ રથે 'શારદા'નું છાપકામ થયું. નિયમિતતા અને સુવ્રક્તા એ સ્વ. શ્રી. વિદુનભાઈનાં જીવનસુત્રો હતાં. એ સુત્રોની સાર્થકતા 'શારદા'એ એ વડીલ મિત્ર પાસેથી મેળવી છે.

આજે 'શારદા'નો શ્રી રાધચુરા ગોહન જ્યુનિલિ પ્રિન્ટીંગ વર્ક્સ નામનો પોતાનો પ્રેસ છે. એ પ્રેસનું ક્યાબલું છાપકામ કરનાર ભાઈશ્રી ગોકલભાઈ નાથાભાઈ, કમ્પોઝ ખાતાના અગ્રણી ભાઈશ્રી રમણુલાલ મનસુખરામ તથા ભાઈ-ડીંગ ખાતાના મુખ્ય પુરૂષ ભાઈશ્રી હિમ્મતલાલ નાથાભાઈ 'શારદા'ની પચ્ચીસ વર્ષની ત્રિશિષ્ટતા જળવી રહ્યા છે. પત્રો તથા પ્રેસના વ્યવસ્થાપકો તરીકે મારા એ યુવાન બહુઓ શ્રી ધીરજલાલ દેવચંદ વિઠ્યાણી તથા શ્રી. દુર્લભદાસ દેવચંદ વિઠ્યાણી વ્યવસ્થા વિભાગને સફળ કરવા જહેમત ઉઠાવી રહ્યા છે.

શારદા કાપોપય તરફથી શરૂ થયેલ અઠવાડિક 'આનંદ' અને બાલભાસિક 'કનૈયો' સહિત ત્રણ

શ્રી. નંદલાલ દુર્લભદાસ વોરા પત્રોના તંત્રી વિભાગનું સંચાલન ચિ. ભાઈ કૃષ્ણરાજ તથા શ્રી. રવિશંકર નરોત્તમદાસ પાઠક મફળ બનાવવા સદેવ આતુરતા મેલી રહ્યા છે. આ સર્વ નામો યોગ્ય અભિનંદનના અધિકાર ધરાવે છે.

'શારદા'નાં બેટ પુસ્તકો - ચુડાસમા વંશનાં ઐતિહાસિક પુસ્તકો-અત્યાર સુધીમાં અગિયાર પ્રગટ થયાં છે. ઇ. સ. ૯૪૫ થી માડીને ઇ. ૧૫૪૫ સુધીનો છસો વર્ષનો ચુડાસમા-ઓનો ઇતિહાસ અતિ બવ્ય છે. છસો વર્ષની ઐતિહાસિક વાર્તા સામગ્રી સ્વ. શ્રી. ગદવી મેઘાણુંદ મેંગાર તથા એમના સત્પુત્ર શ્રી. મેડ્લા મેઘાણુંદને કંઠેથી મને પ્રાપ્ત થઈ છે. એ 'ચુડાસમા સીરીઝ' નો અભિનંદન એ સમર્થ આરણ્ય પિતા પુત્રને ફોળે જાય છે.

પુસ્તકો લખવા-લખાવવાની મારામાં એક કટેવ છે. હું ધીમેધીમે લખી શકતો નથી. બ્યારે લખવું હોય ત્યારે એકધારું આઠ દસ દિવસ સુધી રાત દિનની પરવાહ કર્યા વિના પુસ્તક પૂરું કરવાની આદત મને નાનપણથી પડી છે તે હજી પણ ચાલુ જ છે.

કેટલાંક પુસ્તકો મે લખ્યાં છે, કેટલાંક મારાં પુત્રી ચિ. સરલાદેવી (અ. સી. મીરાદેવી બ્રોમહણી) એ લખ્યાં છે અને કેટલાંક વડોદરાવાળા મારા મિત્ર શ્રી. રમણિક શ્રીપતરાય દેસાઈએ લખ્યાં છે. પુસ્તકોમાં મુખ્ય લખવાનો ફાળો શ્રી. રમણિકભાઈનો છે.

શ્રી. દુર્લભદાસ દેવચંદ્ર વિહારી

શ્રી. ધીરજલાલ દેવચંદ્ર વિહારી

શ્રી. રમણિક શ્રીપતંગ
દેસાઈનો સાહિત્ય પ્રેમ વિશિષ્ટ
પ્રકારનો છે બુના નવાબીતા
લેખકોની કૃતિઓનો સમૂહ એ
એમનો જીવનગોષ્ઠ છે કોઈપણ
અજ્ઞાતીને કોઈપણ વિષયનો
સળંગ અભ્યાસ કરવો હોય
અને એને અગે ગુજરાતી
બાપાના જે જે પુસ્તકો જોઈએ
તે શ્રી રમણિકભાઈના
અગત સમૂહમાંથી નીકળે જ

મારો અને એમનો પ્રથમ
પરિચય એ સમૂહને અંગેજ
થયેલો મારે જોઈતા સંબોધનના
પુસ્તકો મને કોઈ સ્થળે ન મળી
શકે તે ત્યાં મળ્યા એમનો
એ સાહિત્ય પ્રેમ ખરેખર
અભિનદનીય છે.

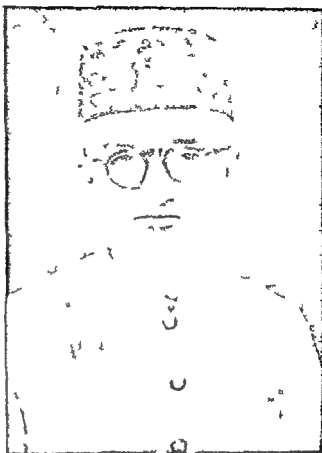
પછી તો એમની લખનાની
તાકાતનો પણ પરિચય થયો
'શારદા' નું એક બેટ

પુસ્તક તુરત તૈયાર કરવું હતું

શ્રી. રમણિકભાઈએ લખવાન બીકું ઝડપ્યું - બહુ ઝડપથી લખાવું છું.
લખાવું ત્યારે નખનાર લખ્યે જ જાય વચ્ચે અટકે નહિ કે મોંને નહિ તો જ મારો પ્રવાહ
સફળ બને મને શરૂઆતમાં ગાકા હતી પણ આ સાહિત્યપ્રેમી સમૂહક લેખનકનામાં પણ
અનુભવ જણાતા, 'શારદા' ના એક નહિ મે નહિ પણ એક પછી એક નીકળતા બેટ પુસ્તકો
તૈયાર કરવામાં એમનો સહકાર થયો જ કે મતી છે. એમની પુસ્તકો સંવરવાની ને માયનવાની
કથા વિગિષ્ટ છે એટલું જ નહિ પણ જે કનમ પડે તો લેખનકનામાં પણ જરૂર તેઓ
યશસ્વી બને એવી તાકાત ધરાવે છે

'શારદા' ના બેટ પુસ્તકો તૈયાર કરવામાં એમની એ દિનબરી મહાપ જરૂર માયા
અભિનદન વધ જાય છે

'શારદા' ના રૌપ્ય મહોત્સવનો પ્રસંગ જાણ્યો રૌપ્ય મહોત્સવ ઉજવવાની ભગીરથ
તૈયારીઓ કરનામાં શ્રી જયતિનાન કે ટકર, શ્રી પુરુષોત્તમ કે મદિરાણી, શ્રી દામોદરદામ
ભુતા, શ્રી દુવાભાઈ કાગ, શ્રી ગેઝલા મદની એ સર્વ મિત્રોએ રૌપ્ય મહોત્સવના પ્રમગને
બહુ ભારે જરૂરિયાત ઉભી થયેલી મનાયો

શ્રી. દાનકાંદામ હરિદાસ વખારીયા

રૌપ્ય મહોત્સવ સમિતિના પ્રમુખ શ્રી લીલાવતી મુનશી, ઉપપ્રમુખો શ્રી નાનજીભાઈ કાલીદાસ મહેતા, શ્રી કૃષ્ણરાજ દાકરશી, શ્રી રતીલાલ મુળજી ગાંધી, શ્રી. ખુશાનદાસ કુરજી પારેખ, શ્રી. રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ, શ્રી. બાનુશંકર જી. વ્યાસ અને રૌપ્ય મહોત્સવને પ્રમુખરથાને આવી એ પ્રસંગને ગૌરવળ્યાં બનાવનાર શ્રી. કનૈયાલાલ માલુકદાસ મુનશી એ સર્વ મિત્રોએ પ્રેમભાવે ‘શારદા’ને સાથ આપી સાચો મિત્રપ્રેમ દાખવ્યો એ માટે કૃપા શબ્દોમાં આભાર માનું ?

‘શારદા’ રૌપ્ય મહોત્સવની યાદગીરીમાં દોઢસો લાખ૬ મેંબરની યોજનાને સફળ બનાવવામાં જેનો મુખ્ય હિસ્સો છે એવા ‘શારદા’ ના પરમ મિત્રો શ્રી ખુશાનદાસ કુરજી પારેખ તથા શ્રી ભાઈદાસ ધારસીભાઈ બુતાએ જે શ્રમ લીધો છે એને સાચી મિત્રતાના સુંદર દૃષ્ટાંતરૂપે વર્ષો સુધી ગુજરાત નહિ જૂએ.

‘શારદા’ રૌપ્ય મહોત્સવ પ્રસંગે ત્રણ વર્ષ સુધી દર વર્ષે લેખકોને એક એક હળરના પારિતોષિક આપવાની યોજનામાં સાથ આપનાર મિત્રો તરીકે શ્રી. વેરા અને શ્રી. વખારીયાને આભાર શી રીતે બૂલાય ? પહેલા વર્ષના રૂપિયા એક હળર શ્રી. નંદલાલ દુર્લભદાસ વેરાએ આપ્યા છે અને બીજા વર્ષના રૂપિયા એક હળર શ્રી. દારકાદાસ હરીદાસ વખારીયાએ આપ્યા છે. શ્રી. અને સરસ્વતીના આ સહકાર ગુજરાતમાં નવિન યુગનાં દર્શન કરાવે છે.

આ ‘અભિનંદન ગ્રંથ’ તૈયાર કરનાર ત્રણ સમર્થ સાક્ષર મિત્રોએ આ ગ્રંથ પાછળ મિત્રભાવે ઉદ્ધવેલ જહેમત સફળ થઈ છે એમ કહેતાં મને હર્ષ થાય છે. શ્રી. રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ, શ્રી. બાનુશંકર જી. વ્યાસ અને શ્રી. યજ્ઞેશ હ. શુક્લ એ ત્રણે મિત્રોએ સાહિત્ય અને કલાની દૃષ્ટિએ જાળવી રાખવા જેવો આ ગ્રંથ તૈયાર કરી રૌપ્ય મહોત્સવ સમિતિએ સેવિકા કાર્યને યશસ્વી બનાવી આ સારાથે પ્રસંગ પર કીર્તિકલશ ચડાવ્યો છે એમ કહેવામાં લેશપણ અતિશયોક્તિ નથી.

આ રીતે અભિનંદનના અધિકારી સર્વ મિત્રોએ ‘શારદા’ ની મેવાને યશસ્વી બનાવી મને ઋણી બનાવ્યો છે.

ધણાં નામો રહી ગયાં છે. એ સર્વનો પણ આભાર માનું છું.

વિભાગ ૨ બે
સાહિત્ય અને કલા :

અ તુ ઠ મ

માતૃ વેદના : કવિશ્રી ત્રિભુવન ગૌરીશંકર વ્યાસ	૧
સિદ્ધરાજ મહારાજની અંતઘડી : શ્રી. અંબાલાલ નાથલાલ	
મીસ્ત્રી બી. એ. એલ. એલ. બી.	૮
કવિ પ્રેમાનંદના આશ્રયદાતા નંદુરખારના :	
દેરાધ શંદરદાસ-એક નવો પ્રકાશ : ડૉ. મંજુલાલ ર. મજમુદાર	
એમ. એ. એલ. એલ. બી. પી. એચ. ડી.	૧૭
શર્વરી : શ્રી. કુસુમ દાકર એમ. એ. (યુ. એસ. એ.)	૨૩
પંજ સાહિત્ય : પ્રો. ગોવિંદલાલ હરગોવિંદ ભટ્ટ એમ. એ.	૨૮
રાષ્ટ્રલિપિનો પ્રશ્ન : શ્રી. જગજીવનદાસ દયાળજી મોદી	૩૧
ગુર્જરી : શ્રી. મૂળજીભાઈ પી. શાહ	૩૪
ભાર્ગવ-બહેનનો જયજયકાર : શ્રી. રવિશંકર નરોત્તમદાસ પાઠક	૩૬
દૂદીવાર્તા-વ્યાખ્યા : શ્રી. હસમુખલાલ મ. કાજી	
બી. એ. એલ. એલ. બી.	૪૨
રેલેછલ : શ્રી. ઉપેન્દ્ર પંડ્યા	૪૫
આપણાં મંદિરોમાં કળા : પ્રો. મંગેશરાય પાઠકજી અને	
અ. સી. શ્રી. વિદ્યા મંગેશરાય પાઠકજી	૪૬
સિંહાસનની વાર્તા : શ્રી. મથૂર	૫૨
આપણો ' એ ' : શ્રી. ભરતરામ બાલુસુખરામ મહેતા	૫૬
મીરાંતું વિષપાન : શ્રી. બાલુશંકર બા. વ્યાસ	
એમ. એ. એલ. એલ. બી.	૬૨
માતૃવને સજા : શ્રી. વલ્લભદાસ અકકડ	૬૬
સાહિત્ય : શ્રી. પરાગ	૭૨

માતૃવેદના

લેખક : કવિ શ્રી. ત્રિભુવન ગૌરીશંકર વ્યાસ

રે ! બિઠો બિઠો નરનારીઓ તન ભારતનાં !
તજી આજસે બિંધ પ્રમાદ હો તન ભારતનાં !
તવ જનની દુઃખમાં ઝુરતી તન ભારતનાં !
એ પોકારે દહ સાદ હો તન ભારતનાં !

૨

એ ભાસે ભૂખથી ખૂંટાવરી તન ભારતનાં !
સહુ અંગ દીસે છે ક્ષીણ હો તન ભારતનાં !
ત્રીસ ઠેકાટિ સંતાનો છતાં તન ભારતનાં !
કથમ માત અરે ! બલહીન હો તન ભારતનાં !

૩

એ દેશ છૂટે વિલપી રહી તન ભારતનાં !
શિર ભિચ્યાં દુઃખનાં ઝાડ હો તન ભારતનાં !
એ લૂંટાણી વીર માવડી તન ભારતનાં !
પડી પરદેશીની ધાડ હો તન ભારતનાં !

૪

એની લૂંટી લીલી વાડીઓ તન ભારતનાં !
વળી લૂંટયા ધનભંડાર હો તન ભારતનાં !
રસકસે ભયોં ઘર લૂંટિયાં તન ભારતનાં !
વળી લૂંટયા શુભ શશ્વગાર હો તન ભારતનાં !

૫

અરે ! વસ્ત્ર ઉતાર્યાં અંગથી તન ભારતનાં !
કરી અર્ધ ઉઘાડી કાય હો તન ભારતનાં !
એનાં મહી માખણ ધી ચોરિયાં તન ભારતનાં !
વળી ગૌધન ગૂડ્યું હાય ! હો તન ભારતનાં !

૬

લીડલાંજન ભાંગ્યો રેંટિયો તન ભારતનાં !
કરી જગમાં સૌથી રાંક હો તન ભારતનાં !
એને જકડી છૂંછર નાખીને તન ભારતનાં !
વાળ્યો છે આડો આંક હો તન ભારતનાં !

૭

એનાં છવનની જડીખુટ્ટીઓ તન ભારતનાં !
ત્રણઃ ધેતુ, ધરા ને ત્રાક હો તન ભારતનાં !
મૂળ ખોદી એનાં સ્થાનમાં તન ભારતનાં !
રોપ્યાં દુર્બલ ઘણાંક હો તન ભારતનાં !

૮

એને જાંડા ઘાવ ઘણા કયાં તન ભારતનાં !
વહે અંગ કુધિરનાં પૂર હો તન ભારતનાં !
એનાં હાડ હજી ગળતાં દીસે તન ભારતનાં !
નથી સુખડે પ્રાચીન નૂર હો તન ભારતનાં !

૯

રે ! જીઠો જીઠો નરનારીઓ તન ભારતનાં !
કયમ આમ હજી એભાન હો તન ભારતનાં !
અરે ! પ્રમાદ કયાં લગી સેવશે તન ભારતનાં !
ચયું છવતર આ વેરાન હો તન ભારતનાં !

૧૦

તવ પ્રમાદ પર વીજળી પડો તન ભારતનાં !
આળસને ડસજો નાગ હો તન ભારતનાં !
પરદેશી ભલકતા મોહને તન ભારતનાં !
મૂળમાંથી લાગે આગ હો તન ભારતનાં !

૧૧

તવ પુનિત ચરણમાં વંદના હો ભારત મા !
તુજ તવ જ છીએ તૈયાર દેવી ભારત મા !
ત્રણ ભવનની જડી યુદ્ધીએ હો ભારત મા !
સૌ સ્ત્રીચીશું ધરી ખ્યાર દેવી ભારત મા !

૧૨

ધરા ધીંગી ખૂબ ખેડશું હો ભારત મા !
સંધરશું ધાન્ય કપાસ દેવી ભારત મા !

શ્રી. ત્રિભોવન ગોરીશંકર વ્યાસ

ગૌધન સૌ ઘર ઘર રાખશું હો ભારત મા !
તને પાશું તાણ છાશ દેવી ભારત મા !

૧૩

લઈ ચક્ર સુદર્શન રેંટિયો હો ભારત મા !
કાંતીને કરશું ડંગ દેવી ભારત મા !
એની ખાદી પહેરી ખંતથી હો ભારત મા !
બહુ ધરીશું અંગ ઉમંગ દેવી ભારત મા !

૧૪

બહુ લખ્યાં વાંચ્યાં ને ચીત્યાં હો ભારત મા !
પણ ખોઈ બધી તાકાત દેવી ભારત મા !
થયાં એથી હાડ હરામનાં હો ભારત મા !
ગમે વણમહેનતની વાત દેવી ભારત મા !

૧૫

હવે આજ અમે સહુ બગિયાં ભારત મા !
સમજ્યાં એ સઘળો મર્મ દેવી ભારત મા !
પટ પરદેશી ઝટ ત્યાગવા હો ભારત મા !
કાંતીશું સમજી ધર્મ દેવી ભારત મા !

૧૬

નહિ દોષ હવે નવરો રહે હો ભારત મા !
શરૂ થશે સુદર્શન યજ્ઞ દેવી ભારત મા !
સહુ મળી આહૂતિ આપશું હો ભારત મા !
જોઈ દેવ થશે મન મગ્ન દેવી ભારત મા !

૧૭

દ્વિગ્વિજય થશે દશ દિશમાં હો ભારત મા !
વિસ્તરશે પ્રૌઢ પ્રતાપ દેવી ભારત મા !
મધ દેવી સચેતન માવડી હો ભારત મા !
તણ અંતરથી સંતાપ દેવી ભારત મા !

૧૮

નીર ઓળ્યાં નેણે હર્ષનાં હો ભારત મા !
તણ મૂર્છાં જગ્યા પ્રાણ દેવી ભારત મા !

મુખ આશામાં મલકી રહ્યું હો ભારત મા !
વહતી મુખ ગંભીર વાણ દેવી ભારત મા !

૧૯

પ્રિય ! પ્રાચીન ગૌરવને સ્મરેા મુજ સંતાનો !
છો શક્તિના ભંડાર ખ્યારાં સંતાનો !
બહુ જગમાંહ જશવંત છો મુજ સંતાનો !
છો ધર્મ હૃદય ધરનાર ખ્યારાં સંતાનો !

૨૦

નૃપ માંધાતા સરખા થયા મુજ સંતાનો !
પૃથુ સગર સમા બલસીમ ખ્યારાં સંતાનો !
હની રામ ને લક્ષ્મણ નેકલી મુજ સંતાનો !
વળી ભડ અર્જુન ને ભીમ ખ્યારાં સંતાનો !

૨૧

અતિ સમર્થ ઋષિ મુનિઓ હતા મુજ સંતાનો !
વળી કૃષ્ણ સમા ભગવાન ખ્યારાં સંતાનો !
તવ શીર્ષ જગતભર ગાજતું મુજ સંતાનો !
હતું સંયમ શાંત સૂકાન ખ્યારાં સંતાનો !

૨૨

મને સ્મરી સકળ ફરી ઊઠ્ઠો મુજ સંતાનો !
કરવા શુભ જીવન પ્રયાણ ખ્યારાં સંતાનો !
તન મુયથ દિગંતે ગાજશે મુજ સંતાનો !
પ્રેરાશે જગમાં પ્રાણ ખ્યારાં સંતાનો !

૨૩

કસી કમર ધસો કર્તવ્યમાં મુજ સંતાનો !
છો વીરભૂમિના છોડ ખ્યારાં સંતાનો !
મુજ હોડ નથી હલકું અરે ! મુજ સંતાનો !
નથી જગમાં મારી નેહ ખ્યારાં સંતાનો !

૨૪

મન ધારો ઉન્નત ધારણા મુજ સંતાનો !
ભિલટશે ચેતન અંગ ખ્યારાં સંતાનો !

તવ આત્મા પ્રબળ પ્રકાશશે મુજ સંતાનો !
કંઈ અડશે નવલો રંગ ખ્યારાં સંતાનો !

૨૫

જો જાણુર દઢ તૂટી ગઈ મુજ સંતાનો !
હુઃખ દળદર થશે નષ્ટ ખ્યારાં સંતાનો !
તવ પુનિત સબળ પુરુષાર્થની મુજ સંતાનો !
હવે રાહ જુએ અદૃષ્ટ ખ્યારાં સંતાનો !

૨૬

ભૂખી પરદેશી લતની જળો મુજ સંતાનો !
માફ ચૂસે સકળ રૂધિર ખ્યારાં સંતાનો !
દૂર ફેંકે એને અંગથી મુજ સંતાનો !
તો બનશે સ્વસ્થ શરીર ખ્યારાં સંતાનો !

૨૭

એનો ઝેરી દંશ રુઝાવવા મુજ સંતાનો !
છે ખાલીવિષ્ણુ સૌ ન્યૂન ખ્યારાં સંતાનો !
લકઠ હાથ રૂપાળો રેટિયો મુજ સંતાનો !
જગવો સૌ અવિરત ધૂન ખ્યારાં સંતાનો !

૨૮

ઓ જગદીશ્વર કરુણાનિધિ પ્રભુ ! ભારતમાં !
દઢ શ્રદ્ધા ને વિશ્વાસ દેજે ભારતમાં !
તારી પ્રિય એક એ પ્રભુ ! ભારતમાં !
ભરી હૈડે દિવ્ય હુલાસ દેજે ભારતમાં !

૨૯

અતિ આત્મવિશુદ્ધિ સ્થાપજે પ્રભુ ! ભારતમાં !
અંતરમાં નિર્મળ પ્રેમ દેજે ભારતમાં !
હરી કુસંધ ને કડવાસ સૌ પ્રભુ ! ભારતમાં !
પ્રસરાવી કુશળતા દોમ દેજે ભારતમાં !

૩૦

બધી ધરા લીલીછમ રાખજે પ્રભુ ભારતમાં !
મેં માગ્યા મીઠા મેહ દેજે ભારતમાં !

સુખી જીવતર સાદું આપજે પ્રભુ ! ભારતમાં !
વળી ધીંગા ધડળા દેહ દેજે ભારતમાં !

૩૧

દે જૂગરમગ શી બાજરી પ્રભુ ! ભારતમાં !
વળી મોતી સરખી જુવાર દેજે ભારતમાં !
દે પરસેવાના પાક સૌ પ્રભુ ! ભારતમાં !
જે ભેતાં ઉપજે ખ્યાર દેજે ભારતમાં !

૩૨

મતવાદી ભેંશે આપજે પ્રભુ ! ભારતમાં !
ગોરી ગાવડલીનાં દૂધ દેજે ભારતમાં !
શુભ ઉદ્યમ એવા આપજે પ્રભુ ! ભારતમાં !
તન મન ધન થાયે શુદ્ધ દેજે ભારતમાં !

૩૩

દે નેતા નેહે નીતરતા પ્રભુ ! ભારતમાં !
વળી પંચ ધરમનાં ધામ દેજે ભારતમાં !
દે મહાજન સૌ સતવાદીયા પ્રભુ ! ભારતમાં.
વળી ગોકુલિયાં શાં ગામ દેજે ભારતમાં.

૩૪

દેજે રણઝજુતો રેટિયો પ્રભુ ! ભારતમાં.
વળી ઉજળો દેવ કપાસ દેજે ભારતમાં !
તારી કૃપા એના પર ઉતરે પ્રભુ ! ભારતમાં.
ત્યાં સૌનો સરસ સમાજ દેજે ભારતમાં !

સિદ્ધરાજ મહારાજની અંત ધડી

શ્રી. અંબાલાલ નાથાલાલ મીસ્ત્રી બી. એ. એલએચ. બી.

પાટણ પર ચિન્તાના વાદળ ઘેરાયા હતા. સિદ્ધરાજ મહારાજ મરણ પધારીએ પડ્યા હતા. માંદગી વધી ગઇ હતી. ગંભીર બની ગઇ હતી વૈદો હતાશ બની ગયા હતા. આ માંદગીમાંથી મહારાજને બચાવે તેવો ધન્યવંતરી જડતો ન હતો.

પાટણ રાજમહેલમાં વિધા-
દત્ત વાતાવરણ જામ્યું હતું
રાત દિવસ અનેક પ્રકારના
માણસોની અવરજવર ચાલુ
હતી, મંત્રીઓ જતા આવતા,
મુલસદીઓ જતા આવતા,
સૈનિકો જતા આવતા, મહા-
જનો જતા આવતા, બ્રહ્મદેવો
જતા આવતા, જનપતિઓ
જતા આવતા, ભેધીઓ જતા
આવતા,—કોઈ પણ મહેલમાં
જનાર સારા સમાચાર લાવતું
નહિ.

પાટણના મહેલના દરવાજે
પ્રજાજનનાં રોળા એકઠા મળી
મહારાજની સુખાકારીના
સમાચાર જણવા આતુરતા
ખતાવતાં હતાં પણ સુખદ સમા-
ચાર કોઈ આપતું નહિ.

શ્રી અંબાલાલ નાથાલાલ મીસ્ત્રી બી. એ. એલએચ બી
સી પર શોકના ઓછાયા ફરી વળ્યા હતા—આશાનું કિરણ જણાતું નહિ.

છેલ્લા કેટલાક દિવસથી મહારાજ બેશુદ્ધ હતા—તેમની વાચા ખંધ હતી. મહારાજ જ્યારે કંઈક ખાનમાં હતા ત્યારે અપાર અશક્તિ છતાં બોલવા પ્રયત્ન કરેલો પણ બોલી શક્યા નહોતા. તે ખાસ કંઈ કહેવા માગતા હતા પણ કહી શક્યા નહોતા અને તેમની વાચા જકડાઈ ગઈ હતી.

સુવાનેય જીવતા કરે તેવી, ગમે તેવા બેશુદ્ધ દેહને બોલતો કરે તેવી તીવ્ર અંત સમયની માત્રાઓ વેદો અજમાવી ચુક્યા હતા પણ મહારાજની વાચા ખુલ્લી નહોતી. મહારાજનો જીવ ઉંડો ઉંડો ઉતરતો હતો. ફક્ત તેમનો બાલમદેશ ધીકતો હતો.

કેટલાય દિવસો મુધીની આવી અંતીમ સ્થિતિ પછી આજે કંઈક નવું ચિહ્ન દેખાતું હતું. મહારાજ બેશુદ્ધ હતા પણ મહારાજના અંતરમાં મનોયુદ્ધ ચાલતું હોય તેમ તેમના મુખ પરના ભાવ બદલાતા હતા. કદી કદી તેમના હોઠ ખીડાતા હતા. રાજવૈદ અતિ શુભ ચિહ્ન માનતો હતો. સૌ આતુરતાથી જોઈ રહ્યા હતા.

શીળા પ્રકાશવાળા એક વિશાળ ખંડમાં મહારાજનો સુવર્ણપદ્મંગ રાખવામાં આવ્યો હતો. રંગબેરંગી મચ્છનો ગાદલાં, ગાલમસૂરીઆં, ઓશીકાં અને બગલાની પાંખ જેવી રેશમી ચાદરાથી ભરપૂર પદ્મંગમાં સિદ્ધરાજનો ગોરો પણ કૃશ બની ગયેલો દેહ, ચૈતન્યહીન, બજો ઢગલો થઈ પડ્યો હતો. જે બહીષ્ટ લાંબા બાહુઓએ ‘સમશેર બજે’ અનેક ગર્વીષ્ટ રિપુઓના ગર્વ હણ્યા હતા તે બાહુઓ અચેતન ચીથરા સમા વાંકા વળી પડ્યા હતા. આવી જીવલેણ માંદગી છતાં મહારાજના મુખ ઉપરનો પ્રતાપ ખરચો ન હતો—એમની મૂંઝો પવનથી સહેજ ફરકતી હતી—તે ધીમા શ્વાસ લેતા હતા. સિંહ બજો છેલ્લા શ્વાસ લેતો હોય.

ઔરડામાં એક બાજુ બીજાવેલ આસનો પર ભોંય પર મંત્રીઓ બેઠા હતા. એક બાજુ વેદો અનેકવિધ સાધનો સાથે બેઠા હતા, પરિચારીકો ચારે બાજુ ઉભા હતા, નજીકની પરસાળમાંથી બ્રહ્મદેવેના ગીતા વાંચનના, જપતપના અવાજો આવતા હતા. તેમની બાજુમાં બેઠીઓ આંગળીના વેદા ગણતા બાવિ જોતા હતા.

અને આ ઔરડાની બાજુમાં મોટા બારણામાં ચક્ર હતો તેની પાછળ અંતઃપુરની રમણીઓ શોકમાં કુબ્જી મહારાજના પદ્મંગ તરફ જોઈ રહી હતી.

મહારાજના મુખના ભાવ બદલાવા માંડ્યા. રાજવૈદ મહારાજના કપાળને હાથ અડાડ્યો—કપાળ ધીકતું હતું. તેમણે શીતલબોધે તૈયાર કરી મહારાજના કપાળે આછા હાથે આડ કરવા માંડી. આડ પુરી થાય ત્યાં મહારાજનું માર્થ સહેજ હાલ્યું. મહારાજના હોઠ સહેજ હાલ્યા પણ કંઈ શબ્દ બહાર આવ્યા નહિ. તેમણે આડ પુરી કરી.

રાજવૈદ ચાલ્યો હતો. મહારાજ બેશુદ્ધ થયા ત્યારથી તેણે એક મહેતાને પદ્મંગ પાસે જ લેખીની લખ બેસાડ્યો હતો. બેશુદ્ધ થતી વખતે મહારાજ કંઈક કહેવા માગતા હતા તે ગમે તે વખતે બોલી જાય અને મહારાજની અંતીમ ઇચ્છા શબ્દોમાંથી જણાય તેમ માની મહારાજ બોલે તે ત્રુટક શબ્દો ટપકાવી લેવા તેણે મહેતાને ખાસ સૂચના આપી હતી. મહેતા લેખીની સાથે તત્પર જ હતો.

રાજવૈદે બીજી શીત દ્રવ્ય તૈયાર કરાવ્યું તેજે ફરીથી આડ કડી મહારાજનું માથું ફરી હાથે ફરીથી ખીંચવાના હોય જરા ખુન્ના થયા અને ઉડેથી અવાજ આ યો મહારાજના મોમાંથી સ્પષ્ટ ધીરેથી પણ બાર મ્હો મોનાથેના શબ્દો ખરી પડ્યા—

“ માતા ! હું વચન આપું છું, મોનકીઓની માદી હું દીપાવીશ. ”

સૌ સાબળનારના મુખ ઉપર આશાની તેજ રેખા પ્રગમી વૈદરાજના મુખ ઉપર આ રિમત પ્રગટ્યું—મહેતાએ લેખાની વડે શબ્દો ટપકાવી લીધા.

મહારાજ શુદ્ધિમાં આવશે તેમ આશા પ્રગમી પણ મહારાજ તો ફરીથી શાન્ત અચેતન બની ગયા થોડી વારે વળી શબ્દો વેરાયા—

“ કીર્તિના અમર કોટડા રચીશ, માતા ! ”

ફરીથી મહેતાએ શબ્દો ટપકાવી લીધા સાબળનાર વધુ ઉત્તેજિત બન્યા રાજવૈદે ખુનાસો કર્યો

“ મહારાજ ગતજીવનના તદ્દા સ્વપ્ના જેતા જણાય છે ” આજ સ્વપ્ના પડી નું અને તે અનુભવી વૈદ જણાવે છે તો આટલું બોલી તે જ ભીર બની ગયો

અને વૈદની વાત સાચી હતી સિદ્ધરાજ મહારાજનો દેહ જર્જરિત, આત્માના વાસ માટે તદ્દન જીર્ણ બની ગયો હતો જીર્ણ વસ્ત્ર ફેંકી દેવા આત્મા તૈયાર હતો પણ એક ધમ્મ્યા એક વૃત્તિ—એક વાસના—એક મૂંઝવણ આત્માને રોકી રહી હતી પ્રયત્ન મનોમનો આત્મા દેહને વળગી રહ્યો હતો અને હારથી અચેતન બેસી જતા આત્મા સમગ્ર જીવનની સમાનોત્થના કરતો હોય તેમ જીવનના બધાએ પ્રસંગે તદ્દામાં મહારાજ જેતા હતા—ફરીથી જાણે જીવન આપું જીવતા હતા ફરીથી જાણે મોતાની જીવન ત કારકીર્દી ચિત્ર સમી બજવી રહ્યા હતા

મહારાજ જેતા હતા એક પડી એક જીવનના મહા પ્રસંગે અતર દૃષ્ટિ આગળ તાર થતા

અનેક વરસો પર જ્યદેવ માદીએ આવ્યો માગ જ્યદેવને રાત્ર્યાભિરેકના ભભકાભર્યા સમારભો બહુ ગમ્યા થકવી નાખે તેવી વિધિઓ કરવાની છતાં તે ધીરજથી સહી રહ્યો મોતે પાટણની માદી ઉપર આ યો છે તે ખ્યાને ગર્વ અને આનંદ અનુભવના માતા મીનજહેવી—શુદ્ધિ વાત મહાન તેજસ્વી માતા રાજસાસનના રાજ્યક પાડો આપના માડયા

આ બધું સિદ્ધરાજ મહારાજ તદ્દામાં ફરીથી અનુભવી રહ્યા માદીએ આવ્યા પછી માતા મીનજહેવીએ એકવાર જ્યદેવને બેસાડી, બહુ હેતુથી તેના ગરડા ઉપર હાથ ફેરવી, સોનકીઓની ઉન્નત માદીના ગુણુ માધ જ્યદેવની જવામદારીનું બાન કરારી પડેનું

“ જ્યદેવ ! ખબર છે આ તો સોવકીઓની ઉન્નત માદી છે ? ”

અને બાળ જ્યદેવ માથું ઉંચું કરી દૃઢ વિશ્વાસથી મોનેવો

“ માતા ! હું વચન આપું છું સોવકીઓની માદી હું દીપાવીશ ” માતા પ્રસન્ન થયેના

મહારાજે હાથ જોડવાં પ્રયત્ન કર્યો. કીર્તિનાં અમર કોટડાંય કાળચક્રમાં વિસિત થવાનાં છે તે ખ્યાલે મહારાજને થતી ચિન્તા અને દુઃખ આ શબ્દોમાં પ્રગટ થયાં.

મહેતાએ શબ્દો ઘણી લીધા અને મહારાજ તો ફેટલાંય અસંખ્ય કીર્તિનાં કોટડાં અને રમારકો જોવા માંડ્યા—તંદ્રામાં તેમણે ફેટલુંય જોયું. ફેટલાય ગૂદો, સરોવરો, વાવ તલાવો પ્રગટ થતાં જોયાં અને જોતા જોતા જાણે કંઈ નવી દીશામાં ગયા હોય તેમ તેમના મુખ ઉપર અપાર કોધની રેખાઓ ઉપસી આવી. એમનું સુકાયેલું મુખ વિકાળ જતી ગયું. ડોક ઉઘી ઘડ અને તે રાડ પાડી ઉઠ્યા.

“ રા’ રાજુકને ઉપાડી ગયો ! સૈન્ય સત્ત્વ કરો, રા’ને રોજો, ગઢ પાડો, રાજુકને ઉતારો ગટ કરો—”

સૌ સમજી ગયા. મહારાજ ફરીથી રાજુકનો પ્રસંગ જોના હતા કે અનુભવતા હતા. સિધ્ધરાજને વરદાયેલી રાજુકને રા’ લાગી ગયો. બારોટોએ સમાચાર આપ્યા અને સિધ્ધરાજ મહારાજનું લોહી તપી ગયેલું—જે રાડ તેમણે પાડેલી—ફરીથી મરણ પયારીએ તે પ્રસંગ જોતા તે રાડ પાડી બેઠા.

તંદ્રામાં તે મોહું સૈન્ય લાઇ ઉઠ્યો ગઢ ગિરનાર જીતવા ઉપડ્યા—વરસો વરસો સુધી ચાલેલો ઘેરો. હરહંમેશનાં સુધ્ધ, આખરે ગઢમાં ઘુસવું—અને ખેલાયેલો સંગ્રામ. સિધ્ધરાજ અને રા’નું દંદ યુદ્ધ ફરી ખેલાયું. મહારાજનો દેહ પયારીમાં ઉછળવા માંડ્યો—અહા ! તે સમશેર લાઇ રા’ ઉપર ત્રાટક્યા હતા. અગ્નેન હાથ સજીવ જતી ઉછળતા હતા. તે શબ્દો સંભળાયા:

“ લે, જો. રા’ ”

મહારાજે તંદ્રામાં રા’નું શિર જીકું કરી રોળી નાખ્યો હતો. ઉઠ્યો ગઢ ગીરનાર પડ્યો હતો. રા’ રોળાયો હતો. પછી સોરઠની સતી જીતાઇ નહોતી. માતા મીનજદેવીએ કહેલું “ માયું રા’ નું આપી દે જ્યસિંહ તું બધા ગઢ જીતીશ, સતીના શિયળ ગઢ નહિ જીતે. ” માયું આપી દીધું, સતી ચિતાએ ચડી. સતીએ શાખ્યો.

“ તો જીવતો રહે અને બહુ ભવ માયુંજો, સિધ્ધરાજ ! મારા રા’ને હણ્યો તે માટે શાપતી નથી. મારા પુત્રોને હણ્યાં તે માટે શાપ છું કે તું અપુત્ર મરજો ”

ફરીથી તંદ્રામાં મહારાજે સતીને ચિતાએ ચડેલી—શાપતી જોઈ તે બોલી ઉઠ્યા.

“ સિધ્ધરાજ અપુત્ર ! દેવડી ! સોઢંડીઓની ગાદી પછી કોણ ઉત્તળશે ? ”

મહેતાએ શબ્દો ટપકાવ્યા. સૌને એજ મૂંઝવણ હતી. શાપ સાચો પડ્યો હતો, સિધ્ધરાજ મહારાજ અપુત્ર વિદાય લેતા હતા. તેમના પછી ગાદી કોણ ઉત્તળશે ? એજ પ્રશ્ન સૌને મૂંઝવતો હતો. મહારાજ એ બાબતમાં કંઈ કહી શક્યા નહોતા. હવે કદાચ મહારાજના મોંમાંથી જવાબ મળશે. તે આશાએ સૌ મીટ માંડી રહ્યાં.

પછી સિધ્ધરાજ મહારાજનો આત્મા તો પછી કંઈ કંઈ જીવન પ્રસંગો જોવા ઉતરી પડ્યો. તેણે જસમાની ચીતા જોઈ—મયાનું બલીદાન જોયું—સહસ્રલીંગ બંધાતું અને તૈયાર

યથેચું જોયું—અવન્ટી તરફનાં પ્રયાણ જોયા—વરસો પરનો ઉમક પરમાર પાટણમાં આવતાં યથેસો ઉદ્દેગ ફરી અનુભવ્યો. મુંઝવણ સાથેનો સંવાદ ફરી થયો, અવન્ટીને છતવાના હલ્લા ફરીથી થયા—વિજય મળ્યો—યશોવર્માને કેદ કરી પાટણ લાવ્યા—યશોવર્માએ ગર્વ અને ગૌરવના ભેદ અતાવી બોધ દીધા—પાટણે કિત્તવ ઉજળ્યો. રાતે દીકમાળાઓથી પાટણ ઝળહળી ઉઠ્યું. છતાં મહારાજનું દીક વિચારમાં પડ્યું. વરસો પર બોલી ગયેલા શબ્દો તે ફરીથી બોલ્યા—ધીમેથી બોલ્યા,

‘અરે ! આ દેવનગરી સમુ પાટણે એકઠા નહિ હોય !’

બધાને આ શબ્દો સંભળાયા નહિ પણ મહેતાએ તે ગરામર લખી લીધા. રાજવૈદ બોલ્યા “ મહારાજ પોતાનાં વહાલાં દરથો જુએ છે અને પોતાના ભાવ પ્રગટ કરે છે. ”

અને વળી પાછા મહારાજ શાંત થઈ ગયા એમના મુખ ઉપર કંઈ કંઈ ભાવ આવી ગયા—એમણે જીવનનાં પરાક્રમો ફરીથી ખેંચી જોયાં—રાતે વેગપલટા કરી નગરચર્યાઓ જોઈ, રાજમહેલ અને રાણીવાસના ભોગો ફરીથી ભોગવી જોયા, હૃદયમાં સ્થાન પામે તેવી રાણીઓ તેમને મળી હતી પણ સોલંકીની ગાદી ઉઠાવે તેવો વાન્સ આપવા સૌ નિષ્ફળ નિવડી હતી. મહારાજ તદ્રામાં ચિંતા સેવી રહ્યા

વળી તેમણે એક પછી એક પોતાના સહચારીઓને વિદાય લેતા જોયા—માતા મીનળદેવીએ લીના સંકેલી. કદીએ આંસુ નહિ પાડનાર સિદ્ધરાજ મહારાજ—વજની છાતી—વાળા મહારાજ માતાની વિદાય વેળા ખૂઝાઈ ગયેલા અને રડી ઉઠેલા. તદ્રામાં મહારાજ માતાને ફરી વિદાય લેતી જોઈ—મીનળદેવીએ તેમના શિરે હાથ મૂક્યો અને હૃદયી આશિષ દેતાં જોઈ—તેમને હુરકું આગ્યું અને આંખમાંથી અશ્રુધારા ચાલી.

ખચીન મહારાજ પથારીએ પડ્યા હતા. તેમણે નિષ્વાસ મૂક્યો અને તેમની આંખના ખૂણામાંથી નીર ઝરતું દેખાયું. વૈદે બારીક વસ્ત્રથી છુલ્લો માંડ્યું.

આ જોઈ સૌનાં વદન દીન બની ગયાં. અહોહો, સિદ્ધરાજ મહારાજની આંખમાં આંસુ ! —અરે તે દુઃખથી—દેહની પીડાથી રડતા હશે ! અગર એવું શું જોતા હશે !

ગિરંગીમાં કદીએ કામ્રએ મહારાજને રોતા જોયા નહોતા. એ અવિષ્ટ સિંહ ગરવોજ રહ્યો હતો.

તદ્રામાં મહારાજે વળી પોતાના જીવનનાં હેલ્લા વરસો જોયાં. માતા ગયાં, ખૂઝાઈ ગયો, મિત્રો ગયા, વિશ્વાસું સામ તો અને શુરવીરોએ ગયા—નવા નવા મિત્રો વચ્ચે તે રાજ્યધુરા વહેતા હતા. પણ એકલતા સાક્ષી હતી—અદુશાપણ લાગતું હતું.

મહારાજની કીર્તિ અને સોલંકીઓની ગાદીની કીર્તિ દીકદીક ગાજતી હતી. તે દેવ સમા અને અજીત મનાતા હતા. પણ તેમને હર્ષ નહોતો—જીવનની એકલતા—અસારતા તેમને સાક્ષી હતી. એકઠા પાટણના એક પ્રખ્યાત મંદીરમાં એક પરમ સંન્યાસી પધારેલા. મૃગચર્મ પર ખીરાજેલા શાન્ત પ્રસન્નતાની મૂર્તિસમા સંન્યાસીને નમી વિચારમાં પડતાં સિદ્ધરાજ મહારાજના મનમાં એક તીવ્ર ભાવ પ્રગટ થયેલો અને તેમનું અંતર બેલી ઉઠેલું—આ દરથ ફરીથી મહારાજ જોતા બોલી હોવા:

“રાજન સિંહામનો કરતા મૃગચર્મના આમન શુ મોગા ?” તાજુત બની મીં માબળી રહ્યા મહેતાએ કાગળથી રાગે દપકાવ્યા મહામત્રી ને ચુપ દના તે તાજુ । ચતા મોદ્યા “મહારાજમા આ વિરહિત કયાથી ?”

ખચીત મહારાજે પોતાની કર્તવ્યપરાયણતામા કદી ઉદાસીનતા બતાવી નહોતી રાજ્યધુગ અને પ્રગ્ન કંવાણુની કર્તવ્યતા એકનિષ્ઠાથી બળવી હતી અગત નાગ પિતા અગાર તેમણે અતરમા જ સમાવ્યા હતા

તદ્રામાય જીવનનીના સકેનવા માડી-ઝેન મૂઝવણબચો પ્રમ્ન રહ્યો સોનકીની ગાદી કોણ ઉગળશે ? પોતે નહિ હોય ત્યારે પાગણુની ગાગી અને તેની કીર્તિને જાગવે તેવો કોણ ગાદીએ આવશે ?

એ ચિંતા ચાતુ હતી કુમારપાગતુ નામ મોનાતુ અને તે બબૂકા હિંતા કુમારપાગ વીર ઝે પણુ સોનગીનુ શુદ્ધ ‘ક્ષત્રિયનુ’ લોહી તેની નસોમા નથી તે અશુદ્ધ મિથ પોહીવાળા કુમારપાગને ગાદીએ લાવી ઉન્નત ગાગીને અચ્છ કરવા તૈયાર ન હતા એ નેજ નહી તેવો નિશ્ચય તેમણે કર્યો હતો

પરતુ બેપીએ ભાવિ બાખ્યુ. હેમસુરી મહારાજે પપુ બાખ્યુ ઝે કે ગાગી કુમારપાગના નસીબમા નિર્મોઘ ઝે.

સિદ્ધરાજ મહારાજ ભાવિના લેખ જી સવા તત્પર મન્યા હતા કુમારપાગને પરબોખમા મોકની વિધિને નિષ્ફળ બનાવી અટકાસ્ય કરવા તે આતુર બન્યા-પણુ કુમારપાગ છટકી ગયો

પાટણના રાજમહેનમા નૈન સાધુ મની કુમારપાગ આ યો પણુ ઝટકી ગયો-કેટલીય શોધો કરી, હાથ આ યો નહી

છેવટ સ્તબનીયમા હેમસુરી મહારાજની છાયા નીચે મત્રી ઉદયનના આશરે કુમારપાગ રહે છે તે ખમર મળતા રૌન્ય મોકલ્યુ-ત્યાથીએ તે ઘટકી ગયો

હેમસુરી મહારાજ પોતાનું ભાવિ કથન સાચું કરાવવા મામે પડ્યા હતા—

મહારાજ નવો ઉપાય શોધે તે પહેલા દેહના દહોં ઘેગી વળ્યા—મહારાજ પથારીએ પડ્યા

કરતુ શુ ? —કુમારપાગને ગાદીએ આવતો કેમ અટકાવવો ?

મોતવા જતા તે અગ્ની જતા-ઉપાય મુઝતો નહિ ત્યા વાચા બધ ચત્ર ગધ-વળી ઉડે ઉતરી ગયેના આતમાએ જોર કરી જીવનનીધા બોવા માડી અને છેવટ બચત બની વિચાર કર્યો—તદ્રામા વિચાર કર્યો કુમારપાગ જીવતો છે તે ખ્યાને અતિ દુખ થયુ અને તે મોની ઉઠ્યા

“આખરે કુમારપાગ જીવતોજ રહ્યો ?”

સાબળનારા એક બીજા સામે બેઠા રહ્યા કહાનદેવ ને કુમારપાગનો બનેલી થતો હતો અને છાની રીતે કુમારપાગને ગાદી અપાવવા હમેશ પ્રયાસ કરી રહ્યો હોતો તે ઉચો થયો—તે વધુ મામળવા આતુર બન્યો

મહારાજ શાન્ત થઇ ગયા. મહેતાએ શબ્દો ટપકાવ્યા. સિદ્ધરાજ મહારાજ તંદ્રામાં ઉપાય શોધી રહ્યા હતા કુમારપાળને માદીએ આવતો અટકાવવાનો, અને એકદમ વીળળી વેગે તેમને કંઈક સુઝવું અને તેમના દેહમાં ચૈતન્ય આવી ગયું. એકદમ જોર કરી તે બેઠા થયા માંડ્યા.

સૌ કોઇ હાં હાં કરી ફરી વળ્યા-તેમને ટેકા દઇ બેઠા કર્યા-વૈદ પાછળ ટેકવી બેઠો- મહારાજની આંખ સહેજ ઉઘડી તે સ્પષ્ટ જોર દઇ બોલ્યા:

“રાજગોરને બોલાવો, પાણીની ઝારી લાવો, પ્રતિજ્ઞા લેવડાવો, સૌ મંત્રીઓ, સામંતો રાજકુટુંબીઓ-મહાજનો મારી સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા લો ॥ મારી પછી કુમારપાળ માદીએ આવશે નહિ-તમે કોઇ તેને આવવા દેશો નહિ. બોલો, આ મારી અંતીમ ઇચ્છા છે-પ્રતિજ્ઞા લેવા તૈયાર છો?”

મહારાજ પ્રત્યુત્તર માટે જોઇ રહ્યા. સૌ સ્તબ્ધ બની જોઇ રહ્યા-કાણુ અટકી મહામંત્રી આગળ આવ્યા તે હાથ જોડી દડતાથી બોલ્યા:

“તૈયાર છીએ મહારાજ, નિશ્ચિત રહો. પાટણની માદી કુમારપાળને નહિ મળે-”

“લ્યો પ્રતિજ્ઞા” મહારાજે આજ્ઞા કરી.

રાજગોર સુવર્ણ ઝારી લઈ આવ્યા. સૌએ પ્રતિજ્ઞા લેવા માંડી. મંત્રીઓ, સામંતો, સત્તાધારીઓ-સૌએ એક પછી એક હાથમાં ઝારીનું પાણી લઇ મહારાજના પગને સ્પર્શી મહારાજના આત્માને શાન્તિ આપવા પ્રતિજ્ઞા લીધી. મહારાજ અમાપ બળે કરી બેસી રહ્યા અને વિધિ જોઇ રહ્યા, એ બોલ્યા:

“કહાનંદેવ ક્યાં?”

મહારાજ કહાનંદેવને જાણતા હતા. સૌએ કહાનંદેવ માટે આજુઆજુ જોયું. પાટણનો સેનાપતિ કહાનંદેવ ક્યાં?”

કહાનંદેવ ખચીત છટકી ગયો હતો. મહારાજે પ્રતિજ્ઞાની વાત કરી અને તે સૌની નજર ચુકાવી છટકી ગયો. જે પ્રતિજ્ઞા પળાય નહિ તે લેવા તે તૈયાર ન હતા.

માણુસો દોડ્યા, મહેલ શોધી વળ્યા, કહાનંદેવને ત્યાં ફુટો મવા. જ્યાં જ્યાં સંભવ ત્યાં ત્યા સ્વારો ગયા-પત્તો લાગ્યો નહિ.

મહારાજનો આત્મા અકળાવા લાગ્યો.

સમય જવા માંડ્યો. સંદેશ આવવા માંડ્યા કહાનંદેવ જડતા નથી. અને ખચીત તે જડે તેવા નહોતા. મહારાજને કહેવાની કોઇની હિંમત ચાલી નહી.

મહારાજ છેલ્લી ઘડીએ સિંહ સસુ તાડુકે છે.

“કહાનંદેવ ક્યાં?”

“મહારાજ! માણુસો તેડવા ગયા છે.”

મહારાજના કપાળ પર ભયંકર કરચલી પડી. તેમના મુખ પર અકથ્ય વેદના આવેખાઇ. જીવનની છેલ્લી આગ્ર તે હારી જતા હોય તેમ તે વ્યગ્ર બની ગયા.

થોડીક ઢાળો તે મૂક રહ્યા, તે જોરથી શ્વાસ લેવા માંડ્યા-પછી ધીમે ધીમે મુખપરનાં વાદળ વીખેરાવા માંડ્યાં. તેના બદલે અપાર શાન્તિ અને તેજ દેખાવા માંડ્યાં-સમભાવ પ્રગટતો હોય-છેલ્લું જ્ઞાન કિરણ લાઇતું હોય તેમ તે પરમ શાન્તિથી બોલ્યા-

“કહાનંદેવ નહિ જડે, જવા દો, બાવિ મિથ્યા થતું નથી-મિથ્યા નહિ ચાલ-કુમારપાળ પાટણની માદીએ આવશે જ-”

જરા અટકી જાણે ઉંડુ આલોચતા હોય-કંઈક અદસ્ય જોતા હોય તેમ આંખ દાગી ઘેરા સાદે વળી જોત્યા—

“વિધિનાં નિર્માણ, વિધિનાં નિર્માણ કાણ ફેરવી શકે છે ? વિધિની સિપિ કાણ ભુરંગી શકે છે ? વિધિની સિપિ કાણ ઉઠેલી શકે છે ?...”

અને જાણે વિધિની સિપિ ઉઠેલવા પ્રયત્ન કરતા હોય તેમ અધ્ધર અદસ્યમાં તેમણે નગર રિયર કરી અને જાણે વિધિની સિપિ વાંચતા હોય તેમ ઝાળખાપ નહિ તેવા ગહન જોખી સાદે ઉંડાણમાંથી બોલાયું—

“વિધિના સેખ કહે છે વખત જતાં કુમારપાલે નહિ હેય, સોલંકીઓએ નહિ હોય-સોલંકીઓની ગાદીએ નહિ હોય-પાટણે નહિ હોય-પાટણપતિઓએ નહિ હોય—”

• કાણુભર અટકી વળી ગહન વાણી ચાલી,

“કાળયુગમાં સૌ જશે, સૌ વિલીન થશે, કેટલાંય પરિવર્તનો થશે.....અને હું આ શું જોઉં છું ! અહા ! યવનો, વિદેશીઓ, વિનાશો, વિલયો, પરાધીનતાઓ, દીનતાઓ, અહોહો ! અસહ્ય પાતનાઓ, કંગાલીપતો, અસ્પૃશ્યો.....ક્યાં ગયાં સૌધ ? ક્યાં ગયું સમૃદ્ધિ ? ક્યાં ગયાં ગૌરવ ? ક્યાં ગયાં તેજ ? ગુર્જરાષ્ટ્ર ! ભારત ! આ અવદશા !”

મહારાજના મુખ પર દુઃખની રેખાઓ અંકાઈ, યુગ યુગના શતકોના પલટાઓ જોતા હોય તેમ ફરીથી તેમની દષ્ટિ અદ્યમાં રિયર થઈ અને વાણીપ્રવાહ વધ્યો—

“પરંતુ માનવજાતી આ અજબ જાતી ! શાન્ત યુધ્ધે ! સમર્પણે ! સહનતાઓ... આ મહોત્સવો શાના ! રવાધીનતા તે આ !...”

“આ સંહાર શા ! આ પાગલતા ! આ નવતંત્રા ! શું જોઉં છું ! નથી જોતો સમ્રાટ, નથી જોતો રાજવી...નથી જોતો સુખ, નથી જોતો શાન્તિ કે સંપત્તિ...ક્યાં જાય છે આ સમય સરિતા ! ક્યાં લઈ જાય છે કાળની ગતિ ! આ પ્રજાગણે ! આ માનવસમૂહો શું વાંચે છે એ ! શું એમની મહત્તાઓ ! શું એમની આકાંક્ષાઓ ! અકળ છે, અજબ છે, આ પલટાઓ-વિધિની સિપિ, શું કહે છે !-નથી ઉઠેલાતું-નથી સમજાતું-ક્યાં લઈ જાય છે ગહન ગતિ કાળ ભગવાનની કે અકળ ગતિ પ્રજાની !”

પ્રભુ શાપે જાણે મહારાજના આત્માને આકર્ષી લીધો હોય તેમ મહારાજ એકાએક શાન્ત થઈ ગયા, એમના મુખ પર પરમ શાન્તિ અને તેજ છવાયાં. એમણે ધીમેથી પણ ઉંડો દીર્ઘ શ્વાસ મૂક્યો.

અને એ શ્વાસ સાથે સિદ્ધરાજ મહારાજ—જેમણે સોલંકીઓની કીર્તિ દીકદીકમાં ગાજતી કરી હતી, જેમણે હંમેશા મહાન વિજયો જ પ્રાપ્ત કર્યા હતા, જેમણે અનેક પ્રજાકંધાણુનાં કાર્યો કરી કીર્તિનાં અસંખ્ય અમર કોટડાં ઉભાં કર્યાં હતાં, જેમણે ધણું વરસો સુધી એકનિષ્ઠાથી રાજ્યધુરા વહી હતી, જેમણે પરદુઃખભંજન જેવા બની શકવર્તી થઈ શક પ્રવર્તીઓ હતા, જેમણે કેટલાય વૈભવ વિવાસો ભોગવ્યા હતા એ સોલંકીકુળ દીપક સમર્થ સિંધરાજ મહારાજનો આત્મા, જગતની બધીએ ગડમથલો, ઉજ્જવલતાઓ પાછળ મૂકી, શાંતિથી સુપકીથી, દેહ છોડી ચાલ્યો ગયો.

મહારાજની ડોક નખી ગઈ. વેદે નાહ પકડી, છાતી ઉપર હાથ મૂક્યો—માથું હલાવ્યું.

પાટણના રાજમહેલમાં કારમો રોકકળાટ મચી રહ્યો.—પાટણ પર અપાર શોકના ઝોલાયા ઉતરી પડ્યા.

કવિ પ્રેમાનંદના આશ્રયદાતા નંદુરખારના દેસાઈ શંકરદાસ

એક નવો પ્રકાશ

લેખક : ડૉ. મંજુલાલ ર. મજમુદાર એલ. એ. એવએલ બી પી એચ. ડી.

મહાકવિ પ્રેમાનંદનાં 'આખ્યાનો' ના અભ્યાસીને એ જરૂર જણાયું હશે કે પોતાના કાવ્યોની 'ક્રતિશ્રી' વર્ણવતાં કવિ પોતાની જાતિ, જ્ઞાતિ, રચનારથળ તેમજ રચનાસંવતનો પણ ઉલ્લેખ કરે છે.

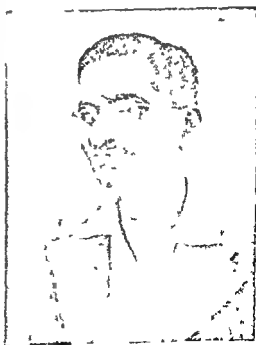
પ્રેમાનંદ કવિનાં બહુમાન્ય આખ્યાનોમાંથી લગભગ દસ જોડાં—'શિષ્ટ' ગણિયે તેવાં—આખ્યાનો નંદુરખારમાં રહીને રચ્યા હોવાનું સ્પષ્ટ વિધાન મળી આવે છે.

કવિ પ્રેમાનંદને જીવનકાળ—તેમણે આપેલી રચનાસંવતોને ધ્યાનમાં રાખીને ગણીએ તો—સંવત ૧૭૦૦ થી ૧૭૭૫ સુધીનો તો અવસ્ય માનવો પડે છે; કવિ પૂરાં 'મો વર્ષ' જીવ્યા કે નહીં તે બાજતનો નિર્ણય બાંધવા માટે આપણી પામે અવાન્તર સાધનો નથી.

છતાં આટલા, નિદાન પોણીસરીના આયુષ્યકાળમાં કવિના જીવનનો મધ્યાહ્ન-કાળ ખૂબ ગૌરવવાળો વીત્યો હોય એમ માનવાને પૂરતાં કારણ મળે છે. અને તે કાળ, તેમના જીવનની નિશ્ચિતતાનો અને કવિની પરિણતપ્રજ્ઞાના પ્રકાશનો નીવડ્યો હોય એમ જણાય છે.

આખ્યાનરચના

આખ્યાનોના અંતમાં આપેલી ફલગુણિ સાથેની કવિની અંગત હાજીકતને આધારે

ડૉ. મંજુલાલ ર. મજમુદાર

આખ્યાનરચનાને ગોઠવતા જણાય છે કે પ્રેમાનંદે (૧) સવત ૧૭૮૧ના દુષ્કાળ પ્રસંગે 'ઋષ્યશૃંગ આખ્યાન' (૨) સ ૧૭૮૩ માં 'નરસિંહની પડી' (૩) મ ૧૭૮૭માં 'નરસિંહ મહેતાના પિતાનું શ્રાદ્ધ' (૪) મ. ૧૭૩૮માં 'મુદ્દમાયગિન' (૫) મ ૧૭૪૦માં 'મુધન્વા આખ્યાન,' (૬) સ ૧૭૪૧માં 'ગણુયજ્ઞ' (૭) મ ૧૭૪૨માં 'નળાખ્યાન' (૮) સ, ૧૭૪૪માં 'વાગનકથા' અને (૯) સ. ૧૭૪૫માં 'દ્રૌપદીહરણ' આટલા આખ્યાનો આનંદેશમાં આવેલા નંદુરગારમાં ગ્રહીને રચ્યા કે વચમાં સ્વમાં દ્વિ સુરત પદ્ય આનંદા જતા રહ્યા છે, જે બાકત તેમણે પ્રગટપણે નોધી છે.

નંદુરગારમાં કેમ ?

હવે પ્રશ્ન થાય છે કે વડોદરામાં જન્મેલા પ્રેમાનંદ સુગત અને નંદુરગારમાં કેમ વચ્ચા હશે ? અને તે પછી લગભગ પંદરેક જેટલા વર્ષો માટે ? તેનો ખુલાસો આપણે મેળવવો રહે છે કવિ પ્રેમાનંદે ખુબ વિનયથી અને મયમથી લખ્યું કે 'ઉદર કાળે મળ્યું નંદુરગાર'. તો આ 'ઉદર કાળે'નો અર્થ કેમ ઘટાવવો તે પ્રશ્ન આપણને પ્રાપ્ત થાય ડ.

એ એક હકીકત છે કે પ્રેમાનંદ બદ્દ યોનીમાં જ્ઞાતિના બ્રાહ્મણ હતા જેમનો જ્ઞાતિસમૂહ ખાનદેશના નંદુરગાર અને ખરહાનપુરમાં પણ વસેલો હતો વડોદરાની મિયા મહમદની વાડી—જેમાં કવિ પ્રેમાનંદ રહેતા હતા—ત્યાંના બ્રાહ્મણો, નોદોરા તેમજ શ્રીગોહના લગ્નસંગે આજે પણ ખાનદેશના મુખ્ય શહેરોમાં વસતી એમની જ્ઞાતિમાં ચાલુ રહ્યા છે.

આમ કવિ પ્રેમાનંદે 'ઉદર કાળે નંદુરગાર' એ પાલો ઉદ્દેશ્ય જીને તેમના ખાનદેશના વસનાટ માટે ભરોસાપાત્ર હકીકત રચ્યું જી છે તે ઉપરથી જોવાનું એ રહે છે કે 'ઉદર કાળે'નો અર્થ આપણે શો ઘટાવવો ?

કોના આશ્રયે ?

અત્યાર સુધીમાં પ્રેમાનંદ કરિ સળધી જે જે જીવનપ્રમગે નોધવામાં આવ્યા ડ તેમાં એક એવો પ્રમગ ગણાવવામાં આવે છે કે પ્રેમાનંદને નંદુરગારના યોગેશ્વરના આશ્રય મળ્યો હતો, અને એ ઠાકોરની રાણી ગુજરી જતા, તેના શોકને હળવો કરવા ખાતર પ્રેમાનંદે 'નળાખ્યાન' ની રચના પ્રથમ મ. ૧૭૩૮માં કરી હતી તેને પડીથી જગ વિન્તારથી સ. ૧૭૪૦માં કરી હતી.

હવે ખાનદેશનો સમયનીન ઇતિહાસ 'ગેઝટિયર' માથી જોગતા, તે વખતમાં ખાનદેશમાં કોઈ સ્વતંત્ર રાજ, ઠાકોર કે સૂરો હોવાનું મળી આવતું નથી હકીકત આવી છે ત્યારે 'ઉદર કાળે નંદુરગાર' માં ચાલી કવિમ મત સ્તુતના મેળ કેમ બેમાડવો તે આપણને સંજ્ઞા નથી

કવિના 'લક્ષમણાહરણ' કાવ્યની રચના મ ૧૭૪૦માં તેમના કો. મિત્ર માધવદાસનો ઉદ્દેશ્ય મળે છે જેણે તેમની દાઝ બાળી હોય તે ઉપરાંત 'ગણુયજ્ઞ' ની રચના સ. ૧૭૪૧માં નંદુરગારમાં ગ્રહીને કવિએ કરી ત્યારે તેની સ્વશ્રુતિમાં આવી નોધ કરી છે

વૈષ્ણવ મહેતા શ કરદાસે, યુજને આજા દીવીજી
કયા પૂરવે કહી કાષ્ઠ હુતી, તે વિસ્તાગી કીધીજી."

આ મહેતા શ કરદાસ કોણ હશે જે કવિને આજા કરી શકે? તેવો કોઈ પ્રતાપી અને પ્રભાવશાળી પૂજનજન હોય તે જ કવિને આજા કરી શકે, અને તેને જ કવિ પણ શિરસાવદ્ય ગણે.

પ્રકાશ મળ્યો

જ્યારે સને ૧૬૨૫માં કવિના 'રણુનર'ની સંશોધિત આવૃત્તિ એ પહેલવહેલી પ્રગટ કરી ત્યારે, આ પકિતઓ સળધી મને કંઈ પણ પ્રકાશ મળ્યો નહીં અને તેમાં ઉદ્દેશ્યેના મહેતા શ કરદાસ મળધી કાંઈ પણ માહિતી મેળવી શકાઈ નહીં, અને દિપ્તિપ્રભા તે માટે કેવળ પ્રત્યક્ષાચિહ્ન મૂકી રાખ્યું હતું.

બગભગ ચોવીસ વર્ષ પછી એકાએક એ મહેતા શ કરદાસ સળધી પ્રકાશ મળ્યો કે તેનો પરિચય, યુજરાતી જનતાને કરાવવાની તક મેં લીધી છે

નંદુરગારના મહેતા શ કરદાસ નંદુરગારના દેસાઈ અને કાનુન્ગો હતા, જેમણે પ્રેમાનંદ જેવા યુજરાતી કવિને જ નહીં, પણ એક હરિકવિ ઉદ્દેશ બાનુભટ્ટ નામના દક્ષિણાત્મ સંસ્કૃત કવિ, જે સુરતમાં રહેતા, તેમને પણ આશ્રય આપ્યો હતો

આ બાનુભટ્ટે 'દ્વા મુરાર્જચરિત' નામે મહાકાવ્યની ધારીનું એક સંસ્કૃત કાવ્ય રચ્યું છે આ કાવ્યનો નાયક હનુપતિ શિવાજીનો પુત્ર સંભાજી હોવા જોઈએ એ પ્રકારનો પૂર્વપક્ષ જેએક વર્ષ ઉપર પૂના બાહારકર ઓગિયન્ટન ઇન્સ્ટિટ્યુટનાળા પ્રો. ગોડેએ કયો હતો.

એ પૂર્વપક્ષનું નિરમળ ધુળિયા (પશ્ચિમ ખાનદેશ) માતા રાજવાડે ઐતિહાસિક મંથોધન મહાના મંત્રી શ્રીકૃત ખી આર. કુન્ડક્ષીએ થરામર એક વર્ષ પછી, ૧૯૪૭ ના જુનાઈના 'મુખર્ડ યુનિવર્સિટી જર્નલ' ના અંકમાં ક્યું છે એમાં એમણે બતાવ્યું છે કે 'શભુરાજચરિત' ના નાયક નંદુરગારના જ ગહીશ એવા શિવશ કરદાસ હતા, જેમના પુત્રનું નામ શભુદાસ હતું

આમ હોનાથી, શિવજી મહારાજ અને શભાજીની સાથે આ જ પના નાયકનો સંબંધ જોડનાયુક્ત નથી કારણ કે શિવાજીએ કદાપિ નંદુરગાર પર આધિપત્ય ભોગવ્યોતો ઉદ્દેશ્ય નથી મળતો, મિવાય કે સુગત નટવા જતા ગસ્તામાં એ નગર આસપાસ ત્યાં પણ લટકાઈ ચર્ચ હોય

શિલાલેખ

ખાનદેશ પ્રાંતમાંના મિન હડા નજીકના પાટણ ગામમાં આશાપુરી માતાના મંદિરમાં એક શિલાલેખ મોજૂદ છે જેમાં લખ્યું છે કે મ ૧૭૪૪ માં એક શિવશ કરદાસ નામના નંદુરગારના દેસાઈએ, દેવીની ભક્તિથી પ્રેરાઈને, આ મંદિર બંધાવ્યું છે સંવત ૧૭૪૪ એટલે કે મ ૧૬૮૭ નો સમય આ સમય શિવાજીપુત્ર સંભાજીનો પણ સમકાલીન સમય છે

“ નદારતિરથ દેશાધિપ એના શિવજી કગદાસ નામના પુત્રે નોકોની અનેક આશાઓ અને કામનાઓને પૂરનારી એવી આશાપુરી માતાનું મંદિર તથા તેનો મંડપ, દેવી ઉપરની પ્રીતિને લીધે રચાયા છે, ” x આશાપુરી અથવા આશાપુરા એ નામની દેવી મુગ્ધરાતમા

x “ આશાપુરી સર્વલકામપુરી જ્ઞાના

તસ્યા નિવેતનમિદ અથ મંદપશ્ચ

નદાવતિસ્થશિવશકરદાસનામ્ના

દેશાધિપેન રચિત મલુ દેવિપ્રીત્યે ॥

જ ખૂબ જાણીતી છે, દક્ષિણમાં નહીં

આ પ્રકારના ખીજાં સ્વતંત્ર પુરાવાથી શકરદાસજીનો જ ઉદ્દેશ ‘ શબુરાગચરિત ’ માં છે, એમ માનવું પડે છે.

વર્ષાસન આખ્યાની નોંધ

શકરદાસના વશત્તે આજે પણ નંદુરખારમાં જાણીતા દેમાઈ, જાગીરદાર અને કાનુન્ગો તરીકે હયાત છે. તેમને તેમના પ્રાચીન વડીલોપાજિત હક્ક ગદન થોડા ગામ ધનામી છે તેમજ વર્તમાન સરકારમાંથી વર્ષાસન પણ તેમને મળે છે

આ કુટુંબના શિવજીનાદાસ શબુદાસ આજે હયાત છે જેમની પાસે મદમના જૂના હિસાબના ચોપડા છે જેમાંથી કોઈ કરસનજી બદ તેમજ પગમાનદ બનને તેમજ નિભાનુભનને વર્ષાસન આખ્યાની નોંધ મળી આવી છે તેમજ અશ્વમેધની, વિષ્ણુપુરાણની, ભાગવતની—એવી એવી કથા વાચનાર શ્રાદ્ધજીની પણ સંભાવના કર્યાની નોંધ ચોપડામાંથી મળે છે આ ચોપડા મુગ્ધરાતી ભાષામાં લખેલા છે

શ્રીયુત ખી આર કુવકણીને તેમનો વેપ પ્રગટ થયા પછી તથા શ્રીયુત શિવજીનાદાસ દેસાઈને મે લખી જણાવું કે, ‘ રસયજ્ઞ ’ માં ‘ દેસાઈ મરેતા શકરદાસ ’ મળીને સ. ૧૭૪૧ નો ઉદ્દેશ, અને સ. ૧૭૪૪ માં આશાપુરી માતાનું મંદિર બંધાવનાર સખધી ‘ નદારતિરથ દેશાધિપ ’ શિવજી કગદાસનો ઉદ્દેશ — એ બંનેને સાથે જોડવા શિવાજી સુત નભાજીથી નિરાજા એવા શકરદાસ દેસાઈનો પત્તો આપણને લાગે છે અને તે જ કમિ પ્રેમાનંદના પણ આશ્રયદાતા હોવા જોઈએ

આ પ્રકારના, મારા સંપાદિત ‘ રણયજ્ઞ ’ માંથી સ્વતંત્ર રીતે મેળવેલા ઉદ્દેશને, શ્રીયુત કુવકણીના પક્ષના સમર્થનમાં મે જ્યારે લખી મોકલ્યો ત્યારે તેમના હર્ષના પાર ન રહ્યો સરકૃત કાવ્યનો નાથક શબાજી નહીં પણ શબુદાસ દેસાઈ જ હોવાનું મને લાગે છે તે સખધી તેમનો મત ઘણો પુષ્ટ બન્યો

આ સમાધાનકારક જોધને લીધે, શ્રી રાજવાડેની ૨૧ મી પુખ્તિતિથિના સમારંભને પ્રસંગે ૮ જાનેવારી ૧૮૪૮ ઉપર નીચેના ત્રણ વેળો મરાઠી સ્વરૂપે ધુળિયામાં વંચાયા હતા —

(૧) નંદુરખારના દેસાઈ અને તેમણે કરેલો વિદ્વાનોનો પુરસ્કાર (૩) મળુનાન મળમુન્દર)

(૨) નંદુરઆરના દેસાઈ કુટુંબનું ઐતિહાસિક મહત્ત્વ (શ્રી. શિવદાસદાસ શંભુદાસ દેસાઈ કાનુન્ગો, ભગીરદાર, નંદુરઆર)

(૩) હરિકવિનંદ 'શંભુરાજ્યચરિત'નો નાયક કોણ ? (શ્રી. શિવદાસદાસ દેસાઈ).

આ ઉપરાંત એક ચોથો લેખ 'રાજવાડે સંશોધન મંડળ'ના પ્રમુખ શ્રી. ભારકર વામન ભટ્ટે વાંચ્યો. હતા : (૪) 'અમદાવાદનો પોશ્તાચારસે વર્ષ ઉપરનો વેચાણ દસ્તાવેજ' (શ્રી. ભા. વા. ભટ્ટ). આ દસ્તાવેજ સંબંધી ફરીથી શ્રી. ભટ્ટે 'ઈડિયન હિસ્ટોરિકલ રેકર્ડ્ઝ કમીશન'ના તા. ૨૩-૨૪ ડીસેમ્બર ૧૯૪૮ના દિલ્લી અધિવેશન ઉપર, અગ્રેજીમાં લખ્યું છે.

હરિકવિ ઉદેં બાનુભટ્ટના 'શંભુરાજ્યચરિત'ના તેમજ હૈદરચંદ્ર ચરિતનાં સંસ્કૃત કાવ્યમાં નંદુરઆરનું સુંદર વર્ણન આવે છે; તે ઉપરાંત તેમાં તાપીદાસ નામના સુરતના શ્રીમંત ગૃહસ્થની પુત્રી ચંપા સાથે શંભુદાસના લગ્નવૈભવને વર્ણવવામાં આવ્યો છે. દેસાઈજીના ચોપડામાં એક સ્થળે કન્યાને આણું ક્યાંનો ખર્ચ ઉધારેલો છે :

"તારીખ ૩, રોજ ભુવે માહે બિગિલ આખર સન ૧૦૮૬ હિન્દી, સંવત ૧૭૪૪ મિતિ જ્યેષ્ઠ શુક્લ ૫, શકે ૧૬૦૦ તારીખ ૧૫ માહે મે, સન ૧૬૭૮ ઇસવી)

દરવણે ચુરાક ઘીરંજીવી મોટી વહુજી, વાચન નાની વહુને સુરત આણુ કરવા ગયા ત્યારે, હસ્તે રામનાથ."

આ કુટુંબના જૂના દસ્તાવેજોમાંથી ઇ. સ. ૧૫૭૩નો નારાયણજી મહેતાને સનંદ મળ્યાનો અકબરના સમયનો એક કાપડી દસ્તાવેજ (જેનો ઉલ્લેખ ઉપર કર્યો છે) સંસ્કૃત તથા ફારસી એવી બે ભાષામાં લખેલો મળી આવે છે, જેમાં ગુજરાતના સૂતા તરીકે અજીજ કોકાની સહી છે. તે જ ચંકરદાસના પૂર્વજ હતા; અને તેમનાથી જ એમનું પેઢીનામું પ્રાપ્ત છે.

આ દસ્તાવેજદ્વારા શિવદાસ ગુજરાતના વણિક હતા તે સ્પષ્ટ થાય છે. તેઓ જ્ઞાતે દશા પોરવાડ : ખાનદેશમાં ગયા ત્યારે જૈન, તે પછી શૈવ, અને છેવટે વૈષ્ણવ, એમ એમના ધર્મપરિવર્તનની હકીકત પણ મળી શકે છે : છતાં આજે પણ તેમનો સ્વીકારેલો ધર્મ વૈષ્ણવ હોવા છતાં શૈવધર્મની પકડ હજી મળખૂત રહી છે : જેથી તેમના ધરમાં શિવત્રિપુન્દ્ર કરવાનું ચાલુ છે : અને નામ પાડવામાં પણ શિવના કોઈક પર્વાયનો ઉપયોગ અવશ્ય થતો જ આવ્યો છે.

તેમણે 'આશાપુરી માતા'નું મંદિર બંધાવ્યા ઉપરાંત નંદુરઆરમાં જ 'જટાશકર મહાદેવ'નું શિવાલય બંધાવ્યું હોય અને તેમાં મોટા નંદીનું સ્થાપન કરાવ્યું હોય એમ માનવામાં આવે છે. જેના ઉપરથી 'નંદીદારપુરી' એવું નંદુરઆરનું નામ પડ્યું હોય એમ અનુમાન થાય છે. તે ઉપરાંત નંદુરઆર તાલુકાના દૂધાળા નામના ગામમાં 'શંભુસાગર' નામે તળાવ બંધાવ્યાનું પણ જાણવામાં આવ્યું છે.

'સરકાર મહેતા ચંકરદાસ' એવા ગૌરવપૂર્ણ નામથી ચોપડાઓમાં અનેક સ્થળે

ઉલ્લેખાતા આ ગુજરાતી મત્સદી તથા વેપારીની સુરત, ગરદાનપુર જેવાં ગ્રામોએ મોટી મોટી પેઢીઓ હોય, તે તેની કોઈઓમા રહી પ્રેમાનંદ જેવા કવિઓ અને કથાકારો પોતાની માહિત્ય પ્રવૃત્તિ ચલાવી રહ્યા હોય, એ ખૂબ સંભવિત છે.

શ શુદામ, શંકરદાસના નાના બાઈ હતા. તે પોતે પણ વિદ્યાપ્રેમી અને વિદ્વાન હતા નંબુદાસના વડીલ બાઈ - મહેતા શંકરદામ દેસાઈ - તેનો ઉલ્લેખ 'શબુરાજચરિત'ની પોથીના પાન ૨૩૫/૨૦ ઉપર "અગ્રજો ચસ્ય વ્રાતા જયતિ મદિતઃ શંકર इति ।" એવો પ્રપટ્ટ ઉલ્લેખ છે.

આ બંનેને 'રામ' જેટલું માન પ્રશસ્તિઓમા મળેલું છે.

અગ્રેજોએ મં. ૧૭૨૨મા નંદુરગારમા નાખેલી કેકટરી લાભદાયક નીવડવાથી મં. ૧૭૨૬મા અમદાવાદની પોતાની કોઈ બદલીને, તેમણે નંદુરગારમા નાખી. તેના અનુ-મધાણમા, મૂળ અમદાવાદના વંશજ મહેતા શંકરદામ, નંદુરગારના 'દેશાધિપ' - દેસાઈ તરીકે કદાચ આ સમયમા જ આવીને જાન્યા હોય એ અમ સંભવિત નથી.

મરકાર મહેતા શંકરદાસના ધરના સ ૧૭૩૭, '૩૮, '૩૯ તથા '૪૦ના ચોપડામાથી તેમના જ વચન શ્રી ગિવનાનદામ 'સજ્જોષક' નામે રાજવાડે સંશોધનમંડળના પ્રેમાસિન્હના વર્ષ ૧૬ના માર્ચ '૪૭થી જાનેવારી '૪૮ના બેમા અંકમા કેટલાક માહિતીપૂર્ણ જમાખર્ચના વિનાશ, ઉપરના લેખો મંગા છપાવ્યા છે

રોજનામું, નગદી સરકાર મેતા શંકરદાસજી.

(અ) અશ્વિન વદ ૬, સ. ૧૭૩૭ વરખે, ધરમ ખાતે, હપ્તે બાઈ માડેમ જનનજી બટની તથા વિષ્ણુપુરાણની ગોણી ત્યારે '૩પૈથા ૨૭'

(આ) જ્યેષ્ઠ વદ ૭, સં. ૧૭૩૭ : હપ્તે કસનજી બટ, નાના જોસીને વખાઈ પોથીના શ્લોક ૮૦૦ની, વખાઈ ૩પૈથા ૧૧

(ઇ) શ્રાવણ સુદ ૪, મં. ૧૭૩૮, ધરમ ખાતે, હપ્તે હરિદામ યાગદ વરખાસન વરસજી બટને.

(ઈ) માઝ શુકન ૬, મં. ૧૭૩૮ : ધરમ ખાતે, હપ્તે બાઈસાડેમ બાનુબટને દખણ ૩પૈથા ૫૦.

(ઉ) અષાઢ સુદ ૩, સ. ૧૭૪૦ : કૌન શોકારણી પરમાનંદ બટના ધરની (ધરમ ચરામળી છે). [આપણા પ્રેમાનંદ બટ આ હોય.]

હજી પણ ખાનદેશમાથી પ્રેમાનંદના 'ઓખાહરણ'ની ત્રણેક સચિત્ર હાથપ્રતો મારા જોવામા આવી છે. તે ઉપરાંત તેમના ઘણા આખ્યાનોની પોથીઓ પણ ત્યાના ગુજરાતીઓ પામે સચવાઈ રહી છે. આ દષ્ટિએ 'ઉદર દાજે સેયુ' નંદુરગાર' એ પ્રશ્નની ત્રીજીવટભરી શોધપોળને હજી સારો અનકાશ છે.

શર્વરી

લેખિકા શ્રી કુસુમ ઠાકોર, એમ એ (યુ, એસ એ)

કવિ શીવપ્રિય સર્વ કોઈને આભાવિત રીતે જ પ્રિય થઈ પડે એવો યુવાન હતો એના વતનને કાંઠે કાંઠે કાવ્યભરી કટપનાઓના પગના પાડતો, તે નર્મદાના નીરમાં મુર્ખની ચારી આવતા પહેલા હાજર થતો આ નદીને કાંઠે પાણી ભરનારી દરેકે દરેક સ્ત્રી એને સાધુ કવિ તરીકે ઓળખતી એની કાન સમાધિ મ્હોળી તૂટી નહીં કોઈ અદૃશ્ય દેશનો પ્રવાસી કોઈ તેમ તેની નજર માનવીને મુખે મળનાથી જ ઉતરતી નદી ઉપર જામેની વૃક્ષોની વનરાટમાં તેનું આસન હતું પખીઓના કનર સાથે એનું ગીત પ્રાસ ઉતાવળ માંહે પડેની અમર યોરના જેવી નર્મદાના અગવિનોય તરંગનથે તેનું ગીત તાન નેત્ર જનતા જોતી કે, એના ગીતોમાં વસતના ગંગા, પાનખરની સીડ અને વર્ષાના વ્યથામયો આસુઓ નગભગ નજરે દેખાતા અમશાનની ચિતાઓના ઝલન ખનિ, કોઈ પખીનો પ્રાત-આમ ત્રણ કોસ, કોઈ અભાગી નરીના જળમાં પડેના આસુના ઉરખડો, કોઈ માળકોના પરીસ્વપ્નો અલુ ચે એ પાણીમાંથી જોગા જોળાને, પારખી પારખીને જહાર કહાડતો અને કાન્ય રસે એનામાં સજવની પુરતો તેને મન નર્મદા કાંઈ પ્રવાહની પુનિત ગંગા હતી આજ નદીને તીરેથી તેણે કેન્દ્રીય શૌર્યભરી સિંહ સમર્પણની તાકાત પૂર્ણ કાંઈ મજરીઓ ગુથી યુવાનેને અર્પણ કરી હતી કેન્દ્રીય ગંગા જમુનાના મિનન જેવી પવિત્ર

શ્રી કુસુમ ઠાકોર, એમ એ (યુ એસ એ)

આમ વિધવાઓ કે વિરહિણીની ઉર નૈરાઓની વચ્ચે વર્ણવી, ગાથાઓમાં ઉતારી હતી કે નાથ બાપ વિદોષા માળકોના પિતા બની જગ પારણે મૂતાવના હાનરજા નખ્યા અને ગાથા હતા મૃત્યુનો ભાર વહી આવે ના કેવાય અમશાન પ્રનાળીઓના વિનાયોની આમુધારાઓ કનમમા ઉતારી હતી આ નદીને એ ખુમ મમતાથી પ્રેમ કરતો

એ જ એનું જીવન, મસાર, એનું જગત મર્વ માછ હતું એ નીનો હતો નીના મદાયે મૂકત, ગતિમાન, સ્વરજ, ઉદાર અને વાચ્યા વહનનો હતો નદીના મિત્રાથ કોઈની પ્રીતિ એ જાણતો નહિ, ઝતાય ઝાકળના મિદુઓની જેમ, એના કા થો મસારના પગિતાપ ઉપર નર્મદા ॥ જળની શીતળતા ઝખતા આના ઉરમા, બાળકના કદમા, વૃદ્ધોને ખોળે, એના ગીતો બુમાન પામતા મૌનધારી આ કવિને સૌ કોઈ આગળતુ એમ માધુ કવિ નગીકે, માન આપતુ મહાન ગણીને

આ તરફની આખીએ નર્મદાને કડિ આજે આનદનો ગુનામ ઉડી રહ્યો હતો જળની પખીણી જેની ગજનતરંગી શર્વરી આજે રગપચમીનો મહોત્સવ મનાવવા નગરમા આવી કે રાજપુત શેખરનુ નગરીને આમ ત્રણ કે કહેવાતુ કે આ કવિના કા થોના બધાય ભાવે એ સૌ અગમા ઉતારતી ધડીમા બાળક, ઘડીમા યૌવના, ઘડીમા પખી, ઘડીમા તારક, ઘડીમા ફૂન, ઘડીમા જમર, પગમા ગડડ, પગમા નર્મદા, પગમા શિખર એવા મર્વ ભાવોના મૂર્તિમત રસપને એ ગિથર ભાવો આપતી એની પ્રામા એક જ મર્મદા હતી ભાવ ક્ષતિના ભયે પશુ, એના નયન પૃથ્વી ઉપરથી ઉચ્ચકાતા નહિ, એની સખીઓમા વાતો થતી “આજ પાચ વરસ થમા શર્વરીએ પુત્રપના નયન તારખનુ દર્શન કયું નથી” જેવી અભગ હતી એના નૃત્યની મતિ તેવો જ અભગ હતો, એનો પૃથ્વી-નયન-યોગ આકાશમા ઘૂમતા વાગોની માફક એના ચરણો પ્રથ્વીના પોળે અવનરી સૃષ્ટિ ઉતારતા શેખરે કવિને ખામ આમ ત્રણ આખી કહેવાન્યુ હતું “બાપણની મૈત્રીના બન્ધને અને તાગ કા થોનુ માધુર્થ નજરે જોવા આજે તો આવજે જ નમદો કરતા શર્વરી ઓળી પ્રેરણામખી નથી ?”

રગપચમીની રાત્રીએ નગરના આગણામા અનેક દીપમાળા પ્રગટારી આખાએ મજામહપમા આતુર શાન્તિ પથરાઈ બહાનો નાદ જેવો થેરો ધુધરવ ધુટાયો રગપચમીની રાત્રી સાથે એક થઈ જતો શૃંગાર કરી શર્વરી આત્રી અપાર્થિવ સૂર સાથે એકતા સાધતા એના મશરુ અવૈમાઓએ શર્વરી પ્રિય કા થોના જુથ પર જુથ ઉતાર્યા શર્વરી ભાન બૂની એના ચરણોને કવિ સાનિધ્યનો નીશો ચડ્યો જાણે સંજીની શરૂઆતથી તે અતકાગ મુધીના બધાય ભાવોને નૃત્યમા ઉતારવાનો નિશ્ચય ના કર્યો હોય તે પખીઓને કહે હમી, ને શ્રાવણની ધારે રડી તે વિરહિણીની સ્મૃતિએ અચેતન થઈ, ને પૂનરણની પ્રીતે માનવ બની તેણે માતા બની, પુત્રને મુખે જવા આલીનીઈ દીધા, અને પદ્મિનિ બની ચિતોડમા જોહાર કર્યો તેણે ગીતા બની અગ્નિ પરીક્ષા આત્રી અને પાયાત્રી બની પ્રભાવના તેજ વેપી આખરે પુત્રી બની, માતાને મોળે રડી, તે સાગર સમા સ્વામીને આવાસે ચાની ગઈ આખીય મનામા પુત્રી વિરહ જેવો શોક પાશે વૃદ્ધાએ આસુ લૂછ્યા મુવાનોએ દૂર પડેલી બહેનને સ્મૃતિ-અજની આખી કવિને વાગ્યુ મારા કા થો ખોવાયા અવિપત કવિ એના કા થોને કેટલો પ્રેમ કરતો હતો તે તમે જાણતા હો તો જ તમે એનો

અત્યારનો ઉન્માદ મમજ શકો કવિ દોડ્યો. મ્લિએ જીમ પાડી “શર્વરી માટે ગુજલ
લઘ જ” શર્વરી ચમળ એના નનનનારકો મે નનનોમા પડ્યા ગર્વરી સિયર થઈ ગઈ એ
મે નનનોની મ્લિ આભા જોડે જાણે કાઈ વ્યથોની આકાશગંગા પૃથ્વી ઉપર ઉતરી
ના પડી હોન. રંગત કંકેની હોન, ઉરની પ્રતિષ્ઠા વાયતી ડોલ તેમ ધીરે માટે તેણે કહ્યું

“શત કા યે મિનન,
સહસ્ર કા યે શર્વરી”

કવિ મમજ્યો શર્વરી સૌદામીનીને વેગે ચાલી ગઈ સભામા અનેક વાતો ચર્ચાઈ
કવિને નાગુ કે અરની ઉપર શર્વરીએ ન બેદાય એવી અધકારની જવનીકા ધરી છે એણે
નિરાધારીમા સદાનના આશ્રયતા આકાશ તરફ નગર નાખી ઉગતી આગા જેવો રંગ
પચમીનો અદ્ર આકાશે કવિને આપ્યો કરિ ધેર આપ્યો આને ન તો નર્મદા યાં આવી કે
ન યાદ આ યુ વનરાજી આસન ચઢના અજનાગે તેણે સરસ્વતી જેવી શર્વરીને રીઝવવા
કાન્ય તપશ્વની માડી એકે અક્ષર પડતો નથી રતના કવિથી આને કુદરત દૂર નીકળી પડી
હતી ગર્વરીની રમ્પતિએ એના અગ્રેય ગ દાહી દીધા હતા એણે કનમ દૂર મળી પૃથ્વી ઉપર
શરીર પગાડુ મીએના નયનોએ એની કંપનાને પા મો દીધી ગુજલ ભરી દેતી શર્વરી પુ
વિરાટ રૂપ તેણે વિસ્તાર પામેતુ જોયુ આમીન કુદરતને તેણે ગર્વરીના રૂપ વિસ્તારમા
ઉતારવા કનમ પડી વે શાન્નોના સૌમ્ય તત્વોએ તેણે શર્વરીનો સુક્ષ્મ દેહ વર્ણવ્યો
પ્રકૃતિના અનેકર ગી વાધાએ અને ગુણોના રત્ન ભાગથી તેણે તેને શૃંગાર મળ્યો તેના
રેહના ઘડતરમા તેણે અનાદિ કાળની મહા સ્ત્રીથી માડીને આ યુગની સ્ત્રી સુધીની બધી જ
મહા સ્ત્રીઓમા વિહરી રહેતુ સુરમ્ય તત્વ અને પૂર્ણત્વ સાથે હાથ મિનાવતુ મૌદ્ય ભયુ
એની શમાનગીથી માડીને નનનો સુધીનો રૂપ વિસ્તાર આનેખો

મિનનની જ ખનાએ તેને આ સૃષ્ટિ જૂનાવી નાખી હતી ગા માટે તે વ્યાગ હતો તે
તે પોતે જ જાણતો નહિ “શન કા યે મિનન” નો તે જાપ જપતો કડીઓ ઉપર કડીઓના
કુનાગ વધતા હતા કાઈ એને કાઈ જ કંકેતું નહિ કારણ કે જાણે એ સામગી જ ના શકતો
હોન નહિ, એમ કોઈ કાઈ કંકેત્યારે તેના તરફ જોવા જ કરતો ન તો પ્રતિજિત્ત આપતો કે ન
તો એની મનોલુષ્ટિ મૂકી આ ભૂમિમા આવતો આને સો કા યો પૂરા મ્યો છે એના
વીખરાયેના વાળમા વેળુના ચર જામ્યો છે એનો કૃશ લુકમા અહેરો ઉગમરા, ભૂખ અન
આરતને લઘ મનાન્ત થયો છે ભગવાન ગૌરાગની જેમ એ શર્વરીના મિનન માટે અધીર
અને ઉત્સુક દોડ્યો આવે છ વાતાવરણમા શર્વરીનું આગ્રામ વ્યાપ્ત છે શર્વરીના આરામે
તેણે મોનાયેતુ યાજ્ઞક માને પૂમરે તેવા વે નાખ્યાં આતુર અનાજે સાં દીના “શત
કા યે મિનન”

આકાશી પરિધાન સજ્જ તાગ ચઢના દેડે ઘડાયેરી, આકાશમાથી ગંગા ઉતરે તેના
રૂંડે શર્વરી સમીપ આવી પૂર્ણેન્દુ સમા કવિનો અહેરો પ્રજ્વળ અને આરાના તેજે ચમળી
ઉંચો શર્વરીએ મો કા યોના સ્વપ્નો કવિના શાન્ત, મિનગ્વ, અતિ સુકુમાર નયનોમા વાચ્યા
‘કવિ! આવો’ એટલે તે પોની શખી આખી રત કવિએ ગાયુ “ઉઠ” (ઓમ)
જેવા ધેરા નાદના વધના કુધ્ધ ફરી વાગ્યા અગ્રે અગમા કુલ્ગન ઉતારની આ આ વિગટ

રૂપે સ્ત્રી રહી. અનુન જેમ મુઘ્ધ બની, બકત બની કવિએ પ્રથમ કયા ગાયા કરી. એ કાવ્યોની માળા પુરી થઈ, ઉરની પ્રતિમા “સહસ્ર કાવ્યે શર્વરી” કહી. શર્વરીએ શિર નમાવી કવિને પ્રણામ કર્યો, અને પ્રભાતમાં રાત્રી છુપાય તેમ ચાલી ગઈ. રખેને તમે માની લેતા કે શર્વરીને શીલ પ્રિય નહોતો ! ના. એ વાન સાચી નથી. રોજ દૂધની સ્વંહરતે વીણેલી કળાઓના તે કુલહાર ગુંથતી, અને એના કાવ્ય પ્રતિકોને ધરતી. નૃત્ય મિલનમાં પ્રથમ પ્રસંગ પડી તો એને કવિમાં કોઈ એવું પ્રાણપ્રિય, અકથ્ય અનુપમ કાવ્ય જડયું હતું કે જેનો ઘેરો નિનાદ, એ અનલહકના સુરની જેમ સર્વત્ર સાંભળતી. મેઘથી રાત્રે મલહારનાં સુર પર આ કવિનું જીવંત રૂપ આકાશ પૃથ્વી ભરી હતું. શરતીંધી નમિસામાં કે ચંદ્રના પ્રકાશમાં શીલપ્રિયનું સૌમ્ય વદન શશીરસની મોહકતા અને માધુર્ય ધરી વૃક્ષ વૃક્ષનાં પરમ પાંદે ખૂંટતું. પ્રભાતની કામળ ઉષ્મામાં એ શીલપ્રિયના શુચિ સ્મિતની આભા જડતી. સંધ્યાની અવ્યક્ત ક્ષિતિજ રેખાઓ જાણે સાધુ કવિની મુદ્રા કયાઓ ચીતરતા હોય તેમ તેને લાગતું. તૃણાંત પોપણાં કે આરતીનાં દીવડાં એને શીલપ્રિયનાં નયનોની કયા કહેતાં. સાચું કહોએ તો શર્વરી શીલપ્રિયના સંસારની હતી. એના વિયોગે એ ભરી સૃષ્ટિમાં યક્ષ વિરહિણી જેમ એકલી આંસુ વહાવતી અને છનાંચે એણે વજ્રથી કઠોર યજ્ઞ સહસ્ર કાવ્યોની શામ્વત ગીતા માંગી હતી. હા એજ પ્રશંત પ્રણય એને શીખવતો હતો “શર્વરી કવિનું અમરત્વ ના હે” માનવ કામનાની ઉરઅંતર ભાવનાની એક સનાતન મહેલ છા પ્રિયમાં પ્રિય વ્યક્તિને અમર કરી જવાની. એજ ભાવનાએ અનેક મીઠળભર્યા સ્વામીને સતીઓએ અમરત્વ અર્પણ કરવા સમરભૂમિ પર વળાવ્યા હશે. એજ મનિપાએ ખોળે પોદેલા પુત્રોને માતાઓએ મીઠી આશીષ આપી વનનના સાદે શિશ હોમવાં સમર્થાં હશે. આજ ભાવનાએ કદાચ રામે રીનાને અગ્નિમાં, ને વસુંધરાએ અંકમાં ઉતાર્યાં હશે. એમ હશે ! ગમે તે હોય. પણ શર્વરી ને કવિ કે તે બન્ને બ્યારે જગત પર ના હોય ત્યારે પણ પૃથ્વીને ખોળે તે કવિનું ભવ્ય અને કાર્નિવંત અક્ષય અક્ષરનું અસ્તિત્વ રમતું મૂકી જવાની કામના રાખતી હતી. એ જાણતી અને ઓળખતી શીલપ્રિયની સદા ઉદાશીત તૃપ્તિ, લાખ લાખ કામળ આરનનાં સ્વપ્નોભરેલી, સૃષ્ટિ. એનો પ્રણય, એનો જીવન મિલન યોગ, શીલપ્રિયને સંસારથી, હેટલી અલપતા આપી દુર લઈ જશે, તે એ એક સ્ત્રી નરી કે સમજતી. તેથી જ કવિને સ્વામી રૂપે સ્વીકારતા પહેલાં કવિરૂપે અમર કરી જવાની, તેજવંત અને સજીવ આરતમાંથી તે મુક્ત થવા ઇચ્છતી હતી.

કવિના ઘણાંડમાં જાણે શર્વરીના ઓળાઓ ઉતર્યા હોય તેમ અંધકાર ફેલાયો. ચરણોમાં યાક સમાતો ન હતો. હૃદય સહસ્ર કાવ્યોની કલ્પનાએ શિથિલ થતું હતું. એ દોડયો. ઉગતા પ્રભાતમાં તેણે નર્મદાની રેતીમાં દેહ લંબાવ્યો ખોળેખોળે રેણું ઉછાળી સુતેલી માને જગાડતો હોય તેમ,

“ત્વદિય પાદ પંકજ”
નમામિ દેવી નર્મદે !”

ગાતો ગાતો નર્મદાના જળમાં પડ્યો. આહુતિ માટે સ્નાન કરી પવિત્ર બનેલા પુષ્પ સગો તે નવા તેજે ઘેર આવ્યો. ફરી કલમ હાથમાં લીધી. શર્વરીનાં નેપુર રવ ઉપર તાલ દેતી કલમ

અટકે છે. એનાં અંગમરોડની મૂકત ગતિ ગીતના છન્દના પ્રત્યન્ધમાં સમાતી નથી. માતા સરસ્વતી ! એ માધુર્ય, એ તેજ રેખાઓ, એ પુષ્પની પાંદડી જેવી દેહલતા એ રિમતની આશીર્વાદ સમી આભા કલમમાં ઉતરતી નથી. નર્મદા, વતન, સૂર્ય, ચંદ્ર, ક્ષુધા, વૃષ્ટિ, થાક એ સર્વેએ જાણે વિદાય લીધી હોય તેમ કોઈજ, હા, કોઈજ પાસે આવતું નથી. આવે છે માત્ર એક બહાંબરીદેતી વિરાટ સ્ત્રી “કવિ ગુરુ, કવિ ગુરુ કાવ્યમાળા સહસ્ત્ર કાવ્યે શીર્વરી” વાતાવરણુ એના અંતરનો પડથો પાડે છે. વ્યાકુલ સિતે તે કલમ પકડે છે. લખે જ નય છે. બધા કાવ્યોમાં પ્રધાન સુર છે વિરહનો. એ સુરમાં તેણે જ્યદેવની વેદના ઉતારી, પુરુષવાની વ્યાકુળતામાં પ્રાણ પુર્યો. મજનુની કથા નવા શોકે ગાઈ. ફરહાદની પ્રીતિની પ્રશંસા કરી. રામસીતાની વિરહ કથા, ભવ્ય કશ્ણુ રસની ડ્યાઓમાં ઉતારી. દિવસ ઉપર દિવસ જાય છે, સૂર્ય કે ચંદ્રની ગતિનું તેને ભાન નથી. કષેત્ર કાવ્યોનો પરિશ્રમ ઉનારવાનું ધૈર્ય આજે એનામાં નથી. થાકથી એનું અંગેઅંગ વ્યાકુળ છે. આ વિરહની પીડાએ એનું મન, માલખુ તોડી ત્યાં જ્યાં અધીર બન્યું છે જ્યાં, આશાની સ્થિતિ જ્યોત જેવી શર્વરી જીવે છે. જેના સાનિધ્યે એના દેહમાં કોષ દિવ્ય વિદ્યુત શક્તિના મોજા ફરી વળે છે. “આસ, દેહ આસ” મન વળીવળીને વિનવે છે. રેડીએ કવિ કલમ મૂકી શકતોયે નથી અને નવસો નવાણું પછીનું કાવ્યરસના કીર્તિ કલશ સમું મનમાં પડેલું કાવ્ય પ્રગટ કરી શકતો નથી. આ ભવ્ય ભાવ પાસે વાણી અધુરી લાગે છે. એની વાચાળ કલમ મૌન બનીને ઉભી છે. એની વેદના કહેતીયે કેમ ! ફરી એને “મા” જેવી નર્મદા માદ આવે છે. એ એ માનીતી વનરાજના આસને જવાનો નિશ્ચય કરી ઉઠે છે. લથડતે પગે નિર્જીવ જેવા થઈ ગયેલા દેહે તે ધીરધીર નદીના જળ ઉપર ડાળી નમાવી રહેલા, કાંકા ઉપરનાં વૃક્ષ પામે આસન લેવા જાય છે. અચાનક એની આશા ડાળ તુટી ! કવિ પડ્યા.

મા જેટલા વહાલથી જાળકને ખોળામાં સંતાડે તેમ નર્મદાએ પડતા શીલપ્રિયને ઝીલી ઉપર પાણીનો પાલવ પાથરી દીધો. નર્મદાને આરે આરે તરનાર કવિ આજે નિર્જીવ જેવા દેહે પ્રાણે તરી ન શક્યો. આશાબર્ષી આ માનવ રૂઢને ગોદમાં લઈ, નર્મદા પ્રસન્ન મુખે દોડી રહી. આખાએ તટ ઉપર કોલાહલ વધ્યો. શર્વરીને લાખુ* કે જાણે હવાનાં અણુએ અણુએ એનાં અમંગળની કશ્ણુ શરણાઈઓ વગાડી રહ્યાં છે. અકારણે જાગેલા, ભયંકર ભયને લઈને તે દોડી. જે કોઈ મળ્યું તેને પૂછ્યું : “ મને કોણે ખોડાવી ? શા મટે ખોડાવી ? ” કોઈ સ્ત્રીએ કહ્યું “ સાધુ કવિએ જળસમાધિ લીધી. ” “ સાધુ કવિએ ? ” શર્વરીએ ચીસ પાડી. વૃક્ષે વૃક્ષે એ રૂદનનો પડથો પડથો, શીલપ્રિયના વિરામાસન ઉપર (૯૯૯) નવમોનવાણું કાવ્યોનો પુંજ પડ્યો હતો. સાધુ કવિનું એ જાળક હોય, સાધુ કવિનું એ હૃદય હોય, સાધુ કવિનો એ આત્મા હોય, સાધુ કવિનો એ સુકુમાર દેહ હોય, અને પોતાનું સર્વસ્વ હોય તેવા બાવે શર્વરીએ સર્વ કાવ્યો હૃદય સરસાં દયાવ્યાં. આંસુની ધારાએ પૂર્તિત કર્યો અને એમને ખોળામાં લઈ, “ કવિ ! તારી શર્વરી, એ-તાડે છેલ્લું કાવ્ય, તને જ સમર્પણ હો. ” એમ કહી પુત્રવધુને પગલે નદીમાં શરમાતી, વનરાજીઓમાં સંતાતી તે ચાલી. ચરણ પામે કાંઈક અથડાણુ “ એ જ સુકા શ્વેત ચરણો મારા કવિના, આવી પ્રિય, આવી નાથ, આ...વી ” તેણે ખેંચાતાં ચરણોને આસિંગન આપી ઉર ઉપર ધારણ કર્યો, ને તે ચાલી તે ચાલી. *

* તા. ૧૮-૫-૪૯ના રોજ વાંચેલી વાર્તા. આજ ઈડિયા રેડીઓના સૌજન્યથી.

પંજ સાહિત્ય

લેખક : પ્રો. ગોવિન્દલાલ હરગોવિન્દ ભટ્ટ એમ. એ.

ભા રત્નપંખા પ્રાચીન ધર્મશાસ્ત્રને અનુસરીને જ્યાં મસ્કારો કરવામાં આવતા હતા; અને આજે પણ એ પર પરાના અવગેયો જોવામાં આવે છે. વિવાહ સંસ્કાર એ આર્યજીવનો એક મહત્વનો સંસ્કાર છે. ધર્મશાસ્ત્રે આ સંસ્કારના વિધિમાં કહ્યું કે મમાન પિણ્ડ, ગોત્ર અને પ્રવરવાળી કન્યાની સાથે વિવાહ કરવો નહિ. અર્થાત્ સગોત્ર અને સપિણ્ડ વિવાહનો એક કારણથી કે ખીમ કારણથી નિષેધ કરવામાં આવ્યો હતો. વર્તમાન કાળમાં સગોત્ર અને સપિણ્ડ વિવાહને અનુમતિ આપનારો કાયદો આપણા દેશમાં ઘડાયો છે, અને વિવાહ-પદ્ધતિમાં મમ્યાનુસાર પરિવર્તન થતું જાય છે. આચારોની બાબતમાં આ કેમ બહુ ગ્રામાલિક છે.

જ્યારે સપિણ્ડ, સગોત્ર અને સપ્રવર કુટુંબની કન્યા સાથે વિવાહ કરવાનો સ્પષ્ટ નિષેધ કરવામાં આવ્યો ત્યારે ક્યાં કુટુંબોમાં વિવાહ થઈ શકે અને ક્યાં કુટુંબોમાં વિવાહ ન થઈ શકે એ એક મહત્વનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો. પોતાના રક્તની શુદ્ધિ માટે અને ધર્મશાસ્ત્રના નિયમોના પાનન માટે સપિણ્ડ, મગોત્ર અને સપ્રવર કુટુંબોની વંશવળી કરવાની આવશ્યકતા જણાઈ, અને તે પ્રમાણે વંશવળીનું સાહિત્ય અસ્તિ-ત્વમાં આવ્યું.

મિથિનાદેશમાં, દરબંગા જિલ્લો અને તેથી આજુબાજુના પ્રદેશમાં, ધર્મશાસ્ત્રમાં જણાવેલા નિયમોનું પરિપાલન બહુ આગ્રહથી થતું હતું, અને આજે પણ અનેક ઐતિહાસિક પ્રસંગો બન્યા પછી પણ તેજ પ્રમાણે આગ્રહ જોવામાં આવે છે. વિવાહની બાબતમાં સપિણ્ડ, સગોત્ર અને સપ્રવર કુટુંબોની ગણતરી જેવી મિથિનાદેશમાં થએલી છે,

પ્રો. ગોવિન્દલાલ હરગોવિન્દ ભટ્ટ

તેની ભાગતવર્ધના બીજા ભાગમાં ચચેલી નથી. આજ કારણથી મિથિના દેશમાં કણ્ઠાટ વસના મહારાજ હરિસિંહદેવે (ઇ. સ. ૧૩૦૬-૧૩૨૪) પડિતો પાસે વસાવળીનું વિશાળ સાહિત્ય તૈયાર કરાવ્યું. આ વસાવળી સાહિત્યને મિથિનામાં ' ૫૭ ' કહેવામાં આવે છે. આનું મુદ્દ ૫૭ સાહિત્ય અસ્તિત્વમાં આવના પરી મહારાજ હરિસિંહદેવે આનું કરી કે વિનાહ કરનાર પક્ષે પ્રથમ ૫૭ સાહિત્યમાં નિષ્ણાત ચચેના પડિતો પાસેથી એક પ્રમાણપત્ર મેળવના ક વર અને કન્યા એ બન્ને નિષિધ્વ વર્ગમાં આવતા નથી. આ પ્રકારનું પ્રમાણપત્ર મેળવના પરી જ બન્ને પક્ષો સંપિદક, સજોત્ર અને સપ્રવર નહિ એવા પક્ષો—વચ્ચે વિવાહ કરવામાં આવતો હતો. આ રીતે હરિસિંહદેવે હિન્દુ સમાજની એક અપૂર્વ વ્યવસ્થા કરી આપી.

કાનકમે ૫૭સાહિત્ય ઘણું વધવા લાગ્યું તેની વ્યવસ્થા રાખવાને માટે સરકારી ૫૭કારોની યોજના કરવામાં આવી અને લગનસરામાં લોકોને પ્રમાણપત્ર મેળવવાની અડચણ ન પડે એ હેતુથી અમુક સ્થળોએ સરકારી ૫૭કારોની નિમણૂકો કરવામાં આવી આખું ૫૭સાહિત્ય કાંચ કરનારા માણસો આજે પણ મળી આવે છે.

ઘણાં ડહાળેની વસાવળી આજે મળતી નથી એ દુર્ભાગ્યની વાત છે ફક્ત મૈથિન બ્રાહ્મણો અને મૈથિન કણ્ઠા કાપચોની વસાવળીઓનું સાહિત્ય મળે છે. આજે દરબગા છંદનામાં સૌરથ નામના સ્થળે મૈથિન બ્રાહ્મણો નગનસરામાં એકઠા થાય છે, અને ૫૭કારો પાસેથી પ્રમાણપત્ર મેળવે છે આ એક જાતનો મેળો હોય છે, અને તે વખતે આવનારા માણસો પોતાના પુત્ર કે પુત્રીના લગનની જોડણી ત્યાં જ કરી દે છે નાસ્તનિક રીતે તો લગનના ચોક્કા બેસાડી આપનારો આ મેળો છે એમ કહેવામાં જરા પણ અતિતથોક્તિ નથી.

૫૭કારોએ જુદા જુદા કુટુંબોના જન્મ અને કર્મની દૃષ્ટિએ હિન્દુ નીચ એ પ્રમાણે વિભાગો પાડ્યા અને આ રીતે આમડાઓના પંજુ વિભાગો પાડવામાં આવ્યા આના પરિણામે કાનકમે કુલીનતાનું અભિમાન હિતવન્ન થયું, અને બિન્ન બિન્ન કુલો વચ્ચે સ્પર્ધા થવા લાગી. હિન્દુ કુળના માણસોને નીચ કુળના માણસો પડેરામણી આપવા લાગ્યા અને તેના અનિષ્ટ પરિણામો આજે પણ જોવામાં આવે છે જ માગામાં પણ કુલીનતાની પ્રથાએ અનેક અનિષ્ટ દૃષ્ટાન્તો આપ્યા છે.

૧૯૪૮ના ઓક્ટોબર માસમાં જ્યારે દરબગામાં અખિન ભાગીવી પ્રાપ્ત વિદ્યા પરિપદનું ચૌદમું અધિવેશન ભરાયું હતું ત્યારે અનેક રસપ્રદ કાર્યક્રમોમાં એક કાર્યક્રમ પડિત પરિપદનો હતો આ પરિપદમાં જુદા જુદા વિષયો—ન્યાય, વ્યાકરણ, વેદાન્ત ઇત્યાદિ—ઉપર શાસ્ત્રાર્થ કરવામાં આવ્યો હતો પહેલાના અધિવેશનોમાં પણ આ પ્રમાણે થતું હતું. પરંતુ આ વખતે દરબગામાં ' ૫૭ પ્રગન્ધ ' એ નામથી ૫૭ વિદે જે શાસ્ત્રાર્થ રાખવામાં આવ્યો હતો તે ખરેખર અપૂર્વ હતો તેમાં જેમને ૫૭—સાહિત્ય વચ્ચે હતું અને પંજુકાર તરીકે જેમની ખ્યાતિ આખા મિથિનામાં પ્રસરી હતી તે વિદ્વાન પુરુષને મધ્યસ્થ પ્રમુખ તરીકે ચુંટવામાં આવ્યા હતા તેમની મુમક્ષુ જે પક્ષના ૫૭કાર પડિતો સામાન્યમાં મેળ હતો પ્રમુખે તેમને અમુક ગોત્ર અને પ્રવરની કન્યાને

અમુક માણસ પરણી ગકે કે નહીં એવો પ્રશ્ન પૂછ્યો, એટલે તરત જ, જેમ જાણકો આકે બોલી નાવ છે તેમ, આ જન્ને પંછકારો જન્ને પક્ષની આખી વચાવળી મોઢેથી બોલી ગયા જે વચમાં જૂન પડે તો મધ્યસ્થ પંડિત તેમને એકદમ અટકાવતા હતા. આ પ્રમાણે વચાવળીઓનો પાક કયા પત્ની નિર્ણય કરવામાં આવ્યો કે લગ્ન કરી નકાય. ભાટચારીઓએ પણ રાજબોલી વંશાવળીઓ આ પ્રમાણે કહ્યું કરેલી હતી, અને આજે પણ એવા ઠેણક ચારણો ગણા આવે છે.

આ પ્રમાણે મૈથિન બ્રાહ્મણો અને કાયસ્થોના પૂર્વજોની વચાવળીઓ-પંછઓ ઐતિહાસિક અને મામાજિક દષ્ટિએ અતિ મહત્વની છે. હવે તો મગોન લગ્ન કાયસ્થર ગણાન છે એટલે આજના વ્યવહારમાં આ પછ માહિત્ય ઉપયોગી થઈ શકે એમ નથી હતા પણ મિથિનામાં તેનો ઘણો આદર થાય છે. મમાજગાજના અભ્યાસીને તો આ માહિત્ય અતિ મહત્વનું છે.

રાષ્ટ્રલિપિનો પ્રશ્ન

લેખક : શ્રી, જગજીવનદાસ દયાળજી મોદી

સ્વતંત્ર ભારતવર્ષને માટે રાષ્ટ્રભાષાનો પ્રશ્ન નેટલો મહત્વનો છે, તેટલોજ મહત્વનો પ્રશ્ન રાષ્ટ્રલિપિનો પણ છે. આખા દેશમાં રાજકાળને માટે અને જનતાના પરસ્પરના વ્યવહારને માટે જેમ એકજ ભાષા હોવી ખાસ જરૂરની છે તેમ ભાષા સમજવાને માટે લિપિ પણ એક જ હોવી જોઈએ એ તેટલીજ જરૂરની બાબત છે.

હિંદની બધારણુ સભાએ હાલમાં રાષ્ટ્ર ભાષાનો ને રાષ્ટ્ર લિપિનો પ્રશ્ન લગભગ ઉઠેલી નાખ્યો છે. રાષ્ટ્રભાષા હિંદીને બહુ મતે કાયમ રાખી છે અને લિપિ દેવનાગરી (બાળબોધ) ને સ્વીકારી છે. એક રીતે આ કામ બહુ ડહાપણુબરેણું અને સર્વજન માન્ય થયું છે. તો પણ તેમા આગળ ઉપર જરૂર જણાતાં ફેરફાર કરવવાની છૂટ રાખી છે તે વધારે સાફ થયું છે.

ભાષા કે લિપિને માટે અમુક અમારી છે માટે તેજ રાખવી એવું 'ખોટું' મત્તવ રાખી હકાઅહ કરવો એ તો એક જાતની સૂર્યતા જ છે. બંનેનો શાસ્ત્રીય રીતે પ્રચક્રરણુ કરીને વિચાર કરવો જોઈએ અને એ-શાસ્ત્રીય કસોટીમાં જે શ્રેષ્ઠ લાગે તેનો સ્વીકાર કરવો એમાંજ ડહાપણુ છે. એટલા માટે નાગદાર મુખ્ય સરકારે હાલમાં લિપિ સુધારણાને માટે તદ્દવિદોની એક સમિતિ નીમી છે. એ સમિતિનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ગુજરાતી લિપિને નાગરી સમિપમા લઈ જવાનો અને લખવામાં સરળતા લાવવાનો છે એમ જણાય છે.

શ્રી. જગજીવનદાસ દયાળજી મોદી

મેં હિંદુસ્તાનની લગભગ બધી મુખ્ય મુખ્ય સિપિઓ જોઈ છે ને તેનો પરિચય સાધ્યો છે. તે ઉપરથી મને તો સમ્પૂર્ણ સિપિ થવાને પાત્ર તો એકલી ગુજરાતી સિપિ જ માન્ય પડી છે. કોઈ પૂછશે કે એનું કારણ ?

કારણ રખડ છે :

કોઈ પણ સિપિમાં આવશ્યક ગુણો—મુંદરતા, સરળતા, સુવાચ્યતા અને શીઘ્રતા એ હોવાં જોઈએ. એ બધા ગુણો ગુજરાતી સિપિમાં છે. બીજી સિપિઓમાં એક ગુણ હશે તો બીજાં નહિ હોય ને બીજાં હશે તો ત્રીજાં નહિ હોય.

ગુજરાતી અક્ષરો બાળબોધ અક્ષરો ઉપરથી જ સહેજ ઉપાન્તર પામીને થયેલા છે. અને તેથી બાળબોધની મુંદરતા તેનામાં કાયમ રહી છે અને તે સાથે શીઘ્રતા વધારામાં આવી છે. બાળબોધ અક્ષરોને આઠ અથવા નાંસા કરો એટલે ગુજરાતી આકાર જ આવીને ઉભો રહેશે. ગુજરાતની પ્રજા વેપારી પ્રજા છે ને વેપારીઓને રોજના હજારો કાગળો લખવાના હોય એટલે તેમને લખવામાં ઉતાવળ કરવી જ પડે. તેથી લખનારાઓએ ‘પકેયુ’ કામ તો એ જ ક્યું કે બાળબોધમાં દરેક અક્ષરને માથે જે જુની જુદી શિરોરેખા દોરવી પડતી હતી તેને બદલે એક આખી લીટી દોરીને તેમાં આવતા અક્ષરોનું એક જ માથું બાંધી દીધું અને ત્યાર પછી તો એ લીટી પણ કાઢી નાખી. એટલે બધા જ અક્ષરો શિરોરેખા વગરના બોડીયા બનાવી દીધા. આ ફેરફાર આજે સમિતિને પણ પસંદ પડી ગયો છે. આથી લખવામાં કેટલીક શીઘ્રતા આવી. પણ પછી વધારે શીઘ્રતાથી લખતાં લખતા બાળબોધ અક્ષરો આઠ કે નાંસા થઈ ગયા ને તેણે હાલનું ગુજરાતી ૩૫ પકડી લીધું. ત્યાર પછી તેમાં મુંદરતા લાવવાને માટે કેટલાક ફેરફાર મુંદરતાની દષ્ટિએ સુધારિત રીતે કરવામાં આવ્યા જેના પરિણામે આજની મુંદર ગુજરાતી સિપિ બની ગઈ છે.

આમ કરવામાં કેટલાક બાળબોધ અક્ષરો બદલવાની જરૂર પડી છે. બાળબોધમાં જ લખવાને માટે ૨ અને ૪ ને સાથે સાથે લખી બનેલું બેયું માથું બાંધવું પડે છે, અને બે બેયું માથું ન બાંધવામાં આવે તો જ્ઞાનગી ને બદલે રવાનગી વંચાઈ જાય. આ મુશ્કેલી ટાળવાને માટે ગુજરાતીઓએ ૪ અક્ષર ઉપરથી ખ બનાવી લીધો ૪ ને માથા વગર ઉતાવળથી લખતાં આપો આપ ખ આવીને ઉભો રહે છે. અને ૪ ને ખ બનાવવો એ અશક્ય નથી. વેદમાં ઘણે ઠેકાણે ૪ નો ઉચ્ચાર ખ થાય છે. સહસ્રપુરુષા : ને બદલ સહસ્ર પુરુષા : જ પુરુષસુક્તમાં બોલાય છે. એટલે ગુજરાતીમાં ૫ નો ખ બનાવ્યો છે એ બ્યાજખી જ ક્યું છે ને મોટી મુશ્કેલી ટાળી છે. ગુજરાતી ૪ બાળબોધ જ ને માથા વગર ઉનાળથી લખતાં બની જાય છે. ૪ જૂની બાળબોધ-જૈની સિપિના ૪ ઉપરથી બનેલો છે ને તે જોડો નથી. જુ પણ જૈની સિપિના ૪ ઉપરથી બનેલો છે અને બાળબોધ ૫ પણ એનું નીચેનું પાંખીયું કાપી નાખીને થયો છે. ૬ બાળબોધ રાખવામાં એક મુશ્કેલી હતી તે એ કે ઘણી વખત ક નો ફ અને ફ નો ક વંચાઈ જાય. મુશ્કેલી ટાળવાને ગુજરાતીઓએ ક ને આડો કરી નાખી તેની નીચે એક પાંખીયું વધારી ઈ ખોતાની વ્યવહાર

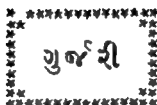
કુશળતા બતાવી આપી છે. જા તો બાળબોધ માયા વગરના થ નોજ બનેલો છે. ભ પણ બાળબોધ થ તું ડાણુ પાંખીયું જરા નીચે વધારવાથી બની ગયો છે.

એમ સંપૂર્ણ વર્ણોચ્ચારવાળા, મુંદર, શીઘ્રતાથી લખાય એવી નાગરી લિપિને લગભગ મળતી ગુજરાતી લિપિ છે. અંગ્રેજી ચોથી એ. બી. સી. ડી. ની પેઠે એકી ક્લમે શીઘ્રતાથી સહેલાઈથી લખી શકાય ને સરળતાથી વાંચી શકાય એવી ગુજરાતી લિપિ જ રાષ્ટ્રલિપિ થવાને સર્વોચ્ચ પાત્ર છે એમ માઁ તો ખાસ મંતવ્ય છે.

ગુજરાતી અંકસંજ્ઞાઓ પણ બાળબોધને મળતી જ છે. તેથી એજ સંજ્ઞાઓ રાષ્ટ્રલિપિ સાથે કાયમ રાખવા જેવી છે.

રાષ્ટ્રલિપિ ઘડવાનું કામ મોટા મોટા મહારથી વર્ણુવિશારદો હાથમાં લઇ બેઠા છે. તેમાં મારા જેવાનો આ અદ્ય પ્રયાસ કંઈક પ્રકાશ આપશે તો હું સંતોષ માનીશ.

ગુજરાતી લિપિની વકીલાત મેં ગુજરાતી તરિકેના મમત્વથી પ્રેરાઈને નથી કરી પણ રાષ્ટ્રહિતની દૃષ્ટિએ કરી છે. મુ. કાકાસાહેબે પણ એક વખત ગુજરાતીલિપિનાં વખાણુ કર્યાં હતાં તેવીજ નટરથતાથી મેં મારા વિચારો દર્શાવ્યા છે.

લેખક : શ્રી મૂળજીભાઈ પી શાહ

પ્રગટયો પુણ્યનો પ્રકાશ :

હો દિવ્ય માત ગુર્જરી !

જીવન જીવન જાગી આશ :

ધન્ય માત ગુર્જરી !

અમર જ્યોતિ કૃષ્ણની શી સૃષ્ટિને સોહાવતી,
શૌર્યનો સંદેશ સદા ગીતા શો આપતી.

હો વીર માત ગુર્જરી !

હો ધન્ય માત ગુર્જરી !

સંતોષ સાધો કેવી જીવનની સાધના,
ધારીને ધર્મ કર્મ સેવાની ભાવના.

હો ભક્ત માત ગુર્જરી !

ધન્ય માત ગુર્જરી !

માનવતા શીખવી હો મોહને નિજ ભક્તિથી,
વિવેકને ચક્રિત કર્યું અહિંસાની શક્તિથી.

હો પુનિત માત ગુર્જરી !

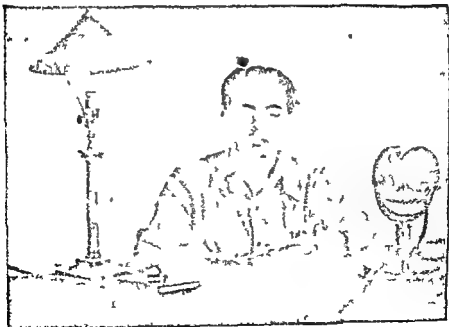
ધન્ય માત ગુર્જરી !

વીરતાના મંત્ર બણે કેવાં નરનારીઓ,
સંસ્કૃતિ છવંત રાખે સાચાં વ્રનધારીઓ.

હો અમર માત ગુર્જરી !
ધન્ય માત ગુર્જરી !

ખંડ ખંડ કીર્તિગીત તારાં શાં ગવાય છે,
કર્મ ભાવ મધુર આજ ઉરમાં સ્ફુરાય છે.

હો વંદુ માત ગુર્જરી !
ધન્ય માત ગુર્જરી !

શ્રી. મૂળજીભાઈ પી. શાહ

ભાઈ બહેનનો જયજયકાર !

લેખક : શ્રી. રવિશંકર નરોત્તમદાસ પાઠક

રમાળહેન રમોડામાં રોટલી વણુતા હતા. ત્યાં આવી નાના મુઠેજે કહ્યું

‘ બા ! હું કાકાને ઘેર જાઉં ? ’

હાથમાંનું વેવણુ ઉચું કરતાં રમાળહેને પૂછ્યું

‘ શું કહ્યું ? ’

કરતા કરતા બાવક બોલ્યો :

‘ બા ! કાકા બારણે મોટા માંડવો બધાયો છે અને દોઢી રમે છે. હું જોવા જાઉં ? ’

રમાળહેનની આંખમાં ગુસ્સો દેખાયો. એમણે ગર્જના કરતાં કહ્યું :

‘ હવે ફરીથી પૂછ્યું તો તારી વાન છે. અબાગીવાને એટલીય ખમર નથી કે એ ‘ કાકા કાકા ’ કરે છે પણ કાકાને એની જરાય પડી નથી. ’

બાવક દયામય મંથે. રોટલી વણુવાનું કાર્પ પુનઃ શરૂ થયું.

‘ બા... ’ થોડીવારે હિંમત ભેગી કરી મુરેશ બોલ્યો.

‘ હજી અહીં ઉભો છે ? જા, અહીંથી અને તારું દક્ષતર તૈયાર કર. હમણાં નિશાળે જવાનો

શ્રી. રવિશંકર નરોત્તમદાસ પાઠક

વખત થયે બે રોડી થાય એટલે તને બોનાવુ છું '
 ' બા ! હું આજ નિશાએ નહિ જાઉં ' સુરેશયો મોનાઈ જવાયુ
 ' કેમ આજ નિશાજ મધ છે ? '
 સુરેશ મૌન રહ્યો
 ' બોન ? કેમ બોનતો નથી ? આજ નિશાજમા રજા છે શું ? '
 ' ના '
 ' તો ? નથી કેમ જવું ? '
 ' બા ! મગળા કાફી કહેતા હતા કે-આજે બહેનનું લગન છે '
 રમામહેન એકદમ ભૂખી િયા

' બહેનનું લગન છે ? કંઈ બહેનનું લગન છે ? તારે બહેન હોય તો તને તારો કાફો તેડવા ના આવે ? પણ એમણે સ બધ જ ક્યા રાખ્યો છે ? '

' બા, ઇંદુમેનનું નગન છે ' ચરણતાથી બાનકે ખુનામો કર્યો
 હવે રમામહેનના મિલનનો પારો વધી ગયો આ નોકર બાનકને ઢાણુ સમજાવે કે એ ધા ઉપર નિમક ભભગવાી રહ્યો છે. મૂખ ' અક્ષત્તગરનો '
 ' ઉમો રહે ' હીને રમામહેન ઉભા થયા 'હું જો કહું તે તારે માનવાનું જ નહીં કેમ ? '
 માને ગુમે થયેની જોઈ સુરેશ રસોડામાંથી નામે અને ચર ૥ બારણામા પેસતા એના પિતા- લક્ષ્મીરાય સાથે અથડાયો

' શું છે બેટા ' શ થયું ? ' પિતાએ પૂછ્યું
 સુરેશની આખો આસુથી ભરાઈ ગઈ એ મોઢો
 ' માપાડ ' આજે નિશાએ નહીં જાઉં '
 ' બને ન જતો પણ એમા કેવે છે કેમ ? '
 ગમેકા તરફ નજર કરી સુરેશ કંઈ મોનવા જતો હતો એનામા ગમામહેનનો સ્વર સંભળાયો

' તમારા તાડકાયાને કાકાને ઘેર જવું છે મનેનું લગન છે ને ? અને એની ખરામ મા એને જતા અટકાવે છે અને નિશાએ જવાનું કહે છે એટલે એ ફરે નહિ તો શું કહે ? '

લક્ષ્મીરાય લક્ષ્મીરાય બની પરિસ્થિતિ સમજી ગયા એમજે ખુનના માથા ઉપર હાથ ફેરવતા કહ્યું ' રડ નહિ બેટા, નિશાએ આજે ના જવું હોય તો ના જઈશ '
 પછી વાત ફરતા કહ્યું ' જો, તારે માટે હું એક સરખ ચિત્રની ચોપડી લા યો છું એમા રંગેરંગી ઘણા ચિત્રો છે તું જો તો ખરો એ કેવી મજાની છે '
 ચિત્રોની ચોપડીની વાત સાંભળી સુરેશ લક્ષ્મીરાય બધું જૂની ગયો અને બોની ડાહ્યો
 ' બાપાડ ' મને એ ચોપડી આપો '
 ' હા બા, તને આપવાનો જ હતો ' કહીને કાચનું કમાટ ઉઘાડી એમાંથી એક સચિત્ર ચોપડી કાઢી લક્ષ્મીરાયે ખુનના હાથમા મૂકી
 સુરેશ હી ચકા ઉપર બેસી રંગેરંગી ચિત્રો જોવા નાગ્યો

આ રથમે યોડા ખુલાસાની જરૂર રહે છે. મોહનપુરમા ઘનસ્વામગાય કરીને એક પ્રતિષ્ઠિત શુદ્ધ રહેતા હતા. એમને બે દીકરા હતા મોટાનું નામ લક્ષ્મીરાય અને નાનાનું નામ કૃષ્ણરાય પરલોક પ્રતિ પ્રયાણ કરતી વખતે મોટા લક્ષ્મીરાયને ઘનસ્વામગાયે નાના પુત્રની સોપળી કરી કહ્યું હતું કે ' બાઈ ! તું સમજી ને વિવેચી છે. કુળની પ્રતિષ્ઠા કેમ જાળવી રાખી તે તું સારી પેઠે મમજે છે એટલે હું એ જામન નિશ્ચિત હું મિનકતના મે જાગ મે પાડ્યા છે છતાં તમે બે બાઈઓ જીદા નથી એમજ વર્તજો. ને હું પને ધગમા દાખન થના દેગો નહિ '.

બાપના નિધન પછી એમની સૂચના મુજબ લક્ષ્મીરાય વર્તવા લાગ્યો ને નાનાબાઈને કોઈ વાતે જરાપણ ઓછું ન આવે એની કાગજી રાખીને વર્તવા લાગ્યો.

પણ વિધિગતિ અકનિત છે કૃષ્ણરાયની સાસુએ પુત્રીને જીદા થઈ જવાની શિખામણ આપી અને મિનકતની મતામતી અર્થે બાઈથી જીદા થઈ જવામા જ માર છે એનું કનકમાળાએ પોતાના પતિના મગજમા ભરવા માડ્યું એમા કોઈ નહીં જામનમા રમાગૌરી ને કનકમાળાને મોનાચાની થઈ ને વાત વધી પડી. તે એટલે મુધી કે પિતા જેવા મોટાભાઈને ' તુ તા ' મળાવાની ઊંઘી માથે કૃષ્ણરાય જીદો થઈને રહ્યો.

લક્ષ્મીરાયનો મનોવેદનાનું કંઈ કેકાણ રહ્યું નહીં પણ ' હૃદયરેઝા બલીયમી ' એનું માનીને એ ચૂપ રહ્યો.

રમાગૌરીને ખૂબ નાગી આનું. જરા પણ વાક વગર પોતાને બદનામ કનકા દિવસ-દેરાણી માટે એને તિરસ્કાર આપ્યો. એણે પતિ પાસે પુત્રના મોગન બાઈ કહ્યું કે, નાનાભાઈ માથે કોઈ જાતનો મજબ હવે એ મજબ નહીં. ને લક્ષ્મીરાયને મજબ રાખવા પ્રયત્ન કરશે તો માથું પટકીને એ પોતાનો જીવ આપતા વાર નહીં લગાડે.

મિત્રારા લક્ષ્મીરાય ! શું કરે ? પુત્રના સોગન અને પત્નીની હા ? એ બે દીવાલો તોડવાની એમની તાકાત નહોતી અને કૃષ્ણરાયને તો બાઈની પડી જ ન હતી એટલે બે બાઈઓ વચ્ચે અતર વધવા માડ્યું સાથે સાથે બંન્ના લક્ષ્મીરાયના દિનનું દર્દ પણ વધવા માડ્યું.

' જોજો, નસ પ ધરમા પગ પેસારો ન કરે ' એ બાપના શબ્દો એને યાદ આવા લાગ્યા, પણ બીજો રંગો ન હતો એટલે એ મનની વેદના મનમા રમાવીને દિવસો નિર્ગમન કરવા નાગ્યા.

આમ કરેતા કરતા ત્રણ ચાર વર્ષ વીતી ગયા અને હંમરવાયક થયેલી પોતાની પુત્રી ઇન્દુમતિનું કૃષ્ણરાયે લગ્ન લીધું. લક્ષ્મીરાયના મનમા ઉઠે ઉઠે એવી આશા હતી કે, પુત્રીના લગ્નપ્રસંગે કૃષ્ણરાય અને જરૂર જોનાવળે એ એવો માર બેનકુદ નથી કે ન્યાતમતમા પોતાનું જીવ જતાવે પણ કૃષ્ણરાય બેનકુદ જ નીકળ્યો એણે મોટાભાઈના ઘર સામે પણ ન જોયું. પછી મળવાની તો વાત જ શી ? હુમકુમપરિકાઓ છપાની તેમા

વિવેક ખાતર મોટાભાઈનું નામ છપાવું જોઈએ તે પણ તેણે ઉઝાવી દીધું. જાણે લક્ષ્મીરાય નામનો કેઈ માણસ જ નથી. કેવી અધમતા !

જે છોકરીને નાનપણથી પોતાની જ દીકરી માનતા આવ્યા હતા, જે છોકરીનો લગ્નસમારંભ પોતાના હાથે ભારે ધામધુમથી ઉજવવાનો પોતે વિચાર સેવતા હતા, એ છોકરીનું લગ્ન થાય અને પોતાને ત્યાં જવાનો પણ અધિકાર નહીં ! લક્ષ્મીરાયનું મન ખિન્ન થઈ ગયું. એકાદ બે વખત કપડાં પહેરી એ બાઈને ત્યાં જવા તૈયાર થયા, પણ રમાગૌરીએ એમને રોક્યા. આખરે સ્વમાન જેવી કોઈ ચીજ છે કે નહીં !

° ° ° °

રાત્રીના દસ વાગવા આવ્યા હતા. દરથી શરણાઈઓના સૂર આવતા હતા. ઇન્દુમતિનું લગ્ન હતું. જાન આવી હતી. વિવાહ સમારંભ ઉજવાતો હતો. ઘરના દિવાનખાનામાં ખુશી પર પડ્યા પડ્યા લક્ષ્મીરાય બારીમાંથી આકાશ તરફ જોઈ રહ્યા હતા. પાસે પક્ષગ પર મુરેશ ઉંઘતો હતો અને હીંચકા ઉપર રમાગૌરી બેઠી બેઠી સ્વામીના મ્હાન વદન તરફ જોઈ રહી હતી. મંદમંદ દીપક બળતો હતો.

‘ સુવા ઉઠવું નથી ! દસ વાગી ગયા છે. ’ મૌનનો ભંગ કરી રમાગૌરીએ સ્વામીને પૂછ્યું.

લક્ષ્મીરાયે જવાબ આપ્યો નહિ.

એ જોઈ પાસે આવી ખભા ઉપર હાથ મૂકી રમાગૌરી ક્રમણ સ્વરથી બોલી :

‘ તમને મારા પર માફ લાગ્યું છે ? સવારે જવા દીધા નહિ એથી મારા પર તિરસ્કાર આવ્યો છે ? ’

‘ હે ? શું કહ્યું ? ’ વિચારમાંથી કળકળીને જાગતાં લક્ષ્મીરાયે પત્નીના મુખ સામે જોયું.

‘ હું એમ કહું છું કે તમને બહુ દુઃખ થતું હોય તો હું મારો વિરોધ પાછો લઈ છું. આપ ખુશીથી બાઈને ઘેર જાવ. હું એક શબ્દ પણ નહીં બોલું. ’

‘ ના ના, ’

‘ તો તમે આટલા બધા દુઃખી કેમ થાવ છો ? બે દિવસથી બરાબર ખાતા પણ નથી. અપેરે તમારી આંખમાં મેં આંસુ પણ જોયાંતાં. ’

‘ રમા ! તું જાણે છે કે ઇન્દુ મને કેટલી વહાલી છે ! એને મેં મારીજ દીકરી માની છે. એ છોકરીનું ત્રણ વર્ષો મોંદું નથી જોયું એ દુઃખનો વિચાર ન કરીએ પણ એના જીવનના ધન્ય પ્રસંગે પણ હું એને જોઈ શકું નહીં—એને આશીર્વાદ આપી શકું નહીં એ કેવી વાત છે ? ’

‘ હું આપનું દુઃખ જાણું છું. મારેજ કહું છું—આપ જાવ. ને આશીર્વાદ આપી આવો. નારીની અશ્લેષ પગની પાનીએ હોય છે. એને તમે મહત્વ શું કામ આપો છો ? ’

‘ એમ ન બોલ રમા, તારો એમાં દોષ ક્યાં છે ? તારી વાત સાચી છે. માણસમાં સ્વમાન તો હોવું જ જોઈએ. સ્વમાન વગરના માણસની કિંમત એક ઠોડીની. અને એણે મને ત્રણ

વર્ષમાં એટલો ખટનામ કર્યો છે? આ લગ્નપ્રસંગ મારા વગર ઉકેલે છે એ શું એાણું અપમાન છે?’

‘તો તમે જરા મનને વધારે મજબૂત બનાવો. આમ દુઃખી થયા કરો એ સારું નહીં.’

‘વાત બરાબર છે. પણ મારા હાથની જે વાત નથી.’ કહી લક્ષ્મીરાય ખુરશી ઉપરથી ઉઠ્યા ને બારી આગળ જમને ઉભા.

રમા બધા હૃદયના સ્વામીની પીઠ તરફ જોઈ રહી.

‘બાપાણ! ’ ઉંઘમાં સુરેશે બૂમ પાડી.

‘કેમ બેટા? ’ બાળુમાં પાસાં ઘસતા લક્ષ્મીરાય પસંગમાં બેઠા થયા.

‘બાપાણ! હું નિશાળે નહીં જઈ. ’ સુરેશ ઉંઘમાં લવતો હતો. લક્ષ્મીરાયની દૃષ્ટિ સમક્ષ સવારતું ચિત્ર ખડું થયું. એ એધ્યાનપણે બોલ્યા. ‘સારું, ન જતો.’

‘પ...ણ, બાપાણ, આપણે કાકાને ત્યાં નહીં જવાનું? બેનનું લગન છે ને...’

રમાગૌરી પણ બેઠી થઈ ગઈ. પુત્ર ઉંઘમાં પણ બેનના લગનમાં જવાની હાં પકડતો હતો. એમણે નજીક આવી સુરેશના કપાળે હાથ મૂક્યો અને એ બોલી બોલી:

‘ઓ મા!’

‘કેમ શું છે? ’ લક્ષ્મીરાયે પૂછ્યું.

‘સુરેશને તાવ આવ્યો છે. શરીર લોહા જેવું ધીકે છે. અને એમાં લવરી કરે છે.’ લક્ષ્મીરાયે હાથ મુકી ખાતરી કરી.

એવામાં સુરેશ પુનઃ બોલ્યો:

‘મને બા જવાની ના પાડે છે. કાકાને બારણે મોટા માંડવો બાંધ્યો છે, ઠાકી રમે છે ને બહુ માણસો બેઠાં થયાં છે.’

રમાગૌરી અને લક્ષ્મીરાયે એકબીજાના સામે જોયું.

‘તને સવારે કાકાને ત્યાં લઈ જઈશ હોં બેટા!’ પિતાએ કહ્યું.

‘અને નવાં કપડાં પહેરી બેનના લગનમાં તું જઈશ હોં બાપ! ’ માતૃહૃદય બોલી ઉઠ્યું.

સુરેશ થોડી વાર શાંત રહ્યો. રમાગૌરીએ કપાટમાંથી કોલનવોટરની શીશી કાઢી સુરેશના માથે પોતાં મૂકવાં શરૂ કર્યાં.

થોડી વાર શાંત રહી પુનઃ સુરેશ બોલ્યો:

‘બા! મારું પેલું નવું પાટલુન અને રેશમી ખમીશ કાઢી આપજે. અને પેલો નવો રેશમી કોટ પણ ભૂલાય નહીં. જૂનાં કપડાં પહેરી હું નહીં જઈ.’

રમાગૌરીની આંખમાં જળજળાંઆં આવી ગયાં. એમણે દુઃખી અવાજથી સ્વામીને કહ્યું, “તમે કાલે સવારે સુરેશને લઈને ત્યાં જવ. એ હૈયાકુટાને તો કશી લાગણી નથી નહીંતો! ’ બેન બેનનું જખતા આ બાળકને ભૂલી ગય! તમારો આમ તો અનાદર કરેલો જ છે. તમે

જશે ને નહીં ભોલાવે તો વિશેષ શું અપમાન થઈ જવાનું છે ! તમે આવે ઉભા રહેજો ને દૂરથી છોકરીને આશીર્વાદ આપી આવના રહેજો. મેં જ તમને અટકાવ્યા હતા ને હું જ તમને આગ્રહ કરું છું. '

લક્ષ્મીરાયે કંશે જવાનું આપ્યો નહિ.

બીજા દિવસે પણ સુરેશને તાવ રહ્યો. ત્રીજા દિવસે જનન જવાની હતી. સુરેશને તે દિવસે તાવ ઉતરી ગયો હતો. જનન નીકળવાના અડધા કલાક પહેલાં સુરેશને નવાં કપડાં પહેરાવી, એને લઈ લક્ષ્મીરાય ગામ બહાર એક ફર્શાંગને છેટે આવેલા રામનાથ મહાદેવના દર્શન ગયા. ને દર્શન કરી શિવાલયના આટલા પર બેઠા.

શિવાલય આગળથી પસાર થતો રસ્તો રોશન તરફ જતો હતો. એ રસ્તા ઉપર થોડી વારે જનનનાં માણસો સહિત એક મોટર પસાર થવા લાગી.

મોટરને જોઈ લક્ષ્મીરાય ઉભા થયા.

'બાપાજી ! કેમ ઉભા થયા ?' સુરેશ પૂછ્યું.

'તારે બેનને મળવું છે ને ?'

'હા, હા.' સુરેશ ઉભો થઈ ગયો.

'તો ચાલ' કહીને ઉતાવળથી લક્ષ્મીરાય મોટર તરફ ગયા.

લક્ષ્મીરાયને જોતાં મોટર ઉભી રહી. અને એમાંથી ઇન્દુમતિ નીચે ફરી પડી. લક્ષ્મીરાયના પગમાં નમી. 'બેટા ! સુખી રહો ! અખંડ સૌભાગ્યવતી બવ !' લક્ષ્મીરાયે ઇન્દુમતિના માથે હાથ મૂકી આશીર્વાદ આપ્યો.

સળંગ નેત્રે ઇન્દુમતિ બોલી : 'દાદા ! તમે કેમ ના આવ્યા ? બાઈને પણ મોકલ્યો નહીં !'

'હું આવ્યો છું બેન ! આ રહ્યો.' કહેતાક ને બાપાજીની પાછળથી નીકળી સુરેશ બહેનના હાથે વળગી પડ્યો. ઇન્દુમતિએ બાઈને છાતી સરસે ચાંપી દીધો.

લક્ષ્મીરાયની આંખમાં જળજળીયાં આવી ગયાં. એ રૂધ્ધ કંઠથી બોલ્યા : 'હું આવત બેન ! પણ તારા મોટાભાઈને ઠીક ના લાગે એટલે હું આવ્યો નહીં. અને માફ થીજીતું ત્યાં ખાસ કામેય શું હતું ? મારે મારી બેટીને આશીર્વાદ આપવા હતા તે અહીં આવીને આપ્યા' કહીને ગજવામાંથી વીસ રૂપીઆ કાઢી લક્ષ્મીરાયે ઇન્દુમતિના હાથમાં મૂક્યા.

ઇન્દુમતિ ફરીવાર દાદાના ચરણમાં નમી 'બહેન ! સુખી રહો ! ભગવાન તારું મંગલ કરો !' લક્ષ્મીરાયે પુનઃ આશીર્વાદ આપ્યા ને જનનનો વખત થઈ જવા આપ્યો હતો એટલે એમણે ઇન્દુમતિને મોટરમાં બેસવા કહ્યું.

'દાદા ! તમે કહે તો બાઈને હું મારી સાથે લઈ જાઉં. દસ દહાડા પછી હું પાછો આવનાર છું ત્યારે તેડતી આવીશ. મને એને લીધે બહુ ગમશે !'

'બલે' દાદાએ એકદમ સંમતિ આપી દીધી અને રાજી થતો થતો નાનો સુરેશ બહેનની સાથે મોટરમાં જઈ મોકલાઈ ગયો.

ચિંતા મને થયા ન કરે છે અને ઘેર વળતાં માઈ મગજ એમાં એટલું બધું ગુચવાયેલું હોય છે કે પેલા ખારણા સાથે માઈ માથું બટકાય છે અને હેટ નકામી થાય છે, અને નવી હેટ ખરીદવા જતાં ઓરેન્જ કોશને સીસો ખરીદવાનો છે એ વાતનું મને વિસ્મરણ થાય છે. પરિણામે વાળ પછીનું ઓરેન્જ કશનું પીણું હું ગુમાવું છું.

વસ્તુ ગાઢ અને સુશ્લિષ્ટ બન્યું છે. પ્રસંગપરંપરાના દરેક પ્રસંગમાંથી તે પછીનો પ્રસંગ ઉદ્ભવે છે. તેમ છતાં આ પ્રસંગો અન્યોન્ય બરાબર ગૂંચાઈ વણાઈ જતા નથી. એકાકી કાર્યો અને કારણો તરીકે એ અન્યોન્યને માત્ર અનુસરે છે. એ કાર્ય અને કારણના અન્યોન્ય પર આંતરિક અસર કરતા સમૂહ બનતા નથી. વળી વાતો હજી એ પરાકાષ્ઠા વગરની છે. એમાં અનુક્રમ છે પણ પરિણામજનક ફલ લાવે તેવી ક્રમશઃ વૃદ્ધિ કે આરોહણ નથી. વસ્તુને સંપૂર્ણપણે ગાઢ અને સુશ્લિષ્ટ બનાવવું હોય તો અત્યાર સુધીમાં જે કાંઈ બન્યું છે તેના કરતાં સવિશેષ મહત્વનું અને અસરકારક (કે એટલાજ મહત્વનું અને અસરકારક) કંઈક અંતે બનવું જોઈએ. આ કંઈક અત્યાર સુધીમાં બની ગયેલા બનાવોમાંથી નિષ્પન્ન થતા, સીધા અને સંયુક્ત ફલ રૂપે હોવું જોઈએ; પ્રસંગોની હારમાળોનો છેલ્લો પ્રસંગ જ ન હોવો જોઈએ. પ્રસંગો કે જેમાંનો દરેક તે પછીના પ્રસંગ સાથે માત્ર કાર્ય અને કારણના સંબંધીથી જ જોડાયેલો છે. તેથી વસ્તુને વિશેષ સુશ્લિષ્ટ બનાવવાની જરૂર છે. વસ્તુને સવિશેષ સુશ્લિષ્ટ બનાવી અંતિમ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. દરેકજ બનતા સાધારણ બનાવો કેવી કંઈ પરિસ્થિતિ ઊભી કરે છે તે આપણે વાતો દ્વારા દર્શાવવું છે. અન્ય સર્વ બનાવોના સંયુક્ત પરિણામ જેવા અંતિમ બનાવ કે દ્રશ્ય એમાં આવવાં જોઈએ. અને એમાં કંઈ પરિસ્થિતિના પૂરેપૂરા રહસ્ય સ્ફોટ થવો જોઈએ.

સરળતા માટે ઓરેન્જ કશનો પ્રસંગ છોડી દેશું. મેં ખૂનનો અપરાધ કર્યો છે. અને જેલ જવાથી છટકી ગયો છું અને આ દૂરના શહેરમાં સન્માનનીય વ્યવસાયમાં સુપ્રતિષ્ઠિત થયો છું એમ માની લેશું. વાતવાતમાં ચીડાઈ જઈ એવો મારો સ્વભાવ છે, મોડી ચા, ગુમાવેલી લોકલ, અને જોયેલ ધરાક ધીમે ધીમે મારા સ્વભાવને ગરમ કરે છે. સ્વભાવ ઉકળવાની તૈયારીમાં જ છે. ખારણા સાથે બટકાઈ છું અને હેટ નકામી થાય છે ત્યારે મારો ક્રોધ એકાણુ થાય છે. હું અસભ્ય વાણી બોલું છું. એક સિપાઈ મને એમ ન બોલવાની ચેતવણી આપે છે ત્યારે હું એની સામે દાંતિયા કાઢી ધસી જઈ છું. એ મારી ધરપકડ કરે છે, મને પોલીસ ઓફીસે લઈ જવામાં આવે છે અને હું ઝાળખાઈ જઈ છું. જેલખાનામાં મને લઈ જવામાં આવે છે, ત્યારે ફાંસીને માથડે જતો હોઉં એવી લાગણી મને થાય છે. ધીમે ધીમે, ક્રમે ક્રમે, આ વસ્તુ સરળ અને સ્વાભાવિક હોઈ એવી લાગણી મને થાય છે. ધીમે ધીમે, ક્રમે ક્રમે, આ વસ્તુ સરળ અને સ્વાભાવિક પ્રગતિ કરી અંતે કટોકટીના બિંદુએ (orisess) આવ્યું છે. પ્રસંગ સાથે પ્રસંગના વાણીતાણા ગૂંચાઈ ગયા છે, મારાં ચારિત્ર્યે મારાં કાર્યોને પ્રેર્યાં છે અને મારા કાર્યોના પ્રત્યાઘાત પ્રસંગો પર પડ્યા છે. એ સર્વમાંથી એક એવી આખરી પરિસ્થિતિ ઊભી થાય છે જેની કંઈક નાનું બાન વાયકને ઓચિંતું થાય છે. પ્રસંગો એકથી ક્રમશઃ પ્રગતિ જ બતાવતા નથી. આ પ્રસંગો ગાઢ સંપર્કવાળા અસરોના એકબીજા સાથે વણાઈ ગયેલા સમૂહને ઉત્પન્ન કરે છે; દરેક અસર બીજા સાથે એટલા બધા ગાઢ સંપર્કવાળી છે કે અંતિમ પરિણામમાં દરેકે કાંઈક ફાળો આપ્યો છે—જે સમગ્ર પ્રયોજન અને પરિણામનો અંશ બને છે. અહીં રજૂ થતું વસ્તુ વાળખી રીતે ગાઢ અને સુશ્લિષ્ટ છે.

લખા : સી. ઉપેન્દ્ર પંડ્યા

અહોહો રંગની રેલંછેલ !
આભમાં રંગની રેલંછેલ !

લખલખ છોળે છલકયો સાયર ફેનિલ મસ્ત છકેલ,
રંગ ભરી ભરી સંધ્યા વરસે લળી લળી હેતની હેલ.
અહોહો ! •

ધોળાં ધોળાં મંદિર સરીખાં વાદળ શાન્ત ઉભેલ,
ટનન ટનન ટન ઘંટી ગુંજે, રવિકર સોનલરેલ,
અહોહો ! •

આમતણે શો રંગીન દરિયો મખલખ રંગ ખચેલ !
ભુરાં ભુરાં ચકચકતાં જળ—આભ જ શું ઉતરેલ !
અહોહો ! •

(તો યે) હભર રંગે રંગ વિનાનું મન કાં મૃગું અકેલ ?
એરે મનડે સુરઝાયેલી કોની મહેંકી ગધ વેલે ?
અહોહો ! •

આપણાં મંદિરોમાં કળા

લેખક : પ્રો. મંગેશરાય પાઠકજી એમ. એ. એલ. એલ. બી.
અ. સૌ. શ્રી વિદ્યા મંગેશરાય પાઠકજી

આપણા દેશમાં ધણાં મંદિરો રચે રચે જોવામાં આવે છે. આ મંદિરોની સાથેસાથ જુદી જુદી સર્વ પ્રકારની કળાઓ સંકળાયેલી રહી છે એટલું જ નહિ પણ પ્રગતિ કરી રહી છે એ ધ્યાન ખેંચનારી વાત છે.

ચિત્રકળા, શિલ્પકળા, સ્થાપત્યકળા, નૃત્યકળા તથા સંગીતકળા એ પાંચ સર્વમાન્ય કળાઓ છે. વધારામાં સાહિત્ય ને તેમાં પણ વિશેષતઃ કાવ્ય પણ કળાઓમાં સ્થાન પામે છે. આ બધા ઉપરાંત કોઈ પણ ઉપર ગણાવેલી ખાસ કળાઓમાં સમાવેશ ન થઈ શકે છતાં જે સર્વ રીતે મુંદર હોય ને સામાન્ય માણસની આંખને ખૂબ પસંદ પડે એવી કોઈ રચના અથવા ગોઠવણીને પણ આપણે 'કળા' એ સામાન્ય નામથી ઓળખીએ છીએ.

પ્રત્યેક મંદિરમાં આ બધી જ કળાઓ સંપૂર્ણરીતે ખીલેલી હોય છે એમ હોતું નથી પરંતુ થોડેવ-તે અંશે એક યા બીજી કળા મંદિરે મંદિરમાં વિકસેલી દેખાય છે. અપવાદ રૂપે આમાં નાનાં નાનાં આશ્રમોમાં મંદિરો ગણાતી છતાં અરણ્ય એમાં થોડેભાગે કોઈ પણ જાતની કળાને તદ્દન અભાવ હોય છે.

પરંતુ જરાક મોટાં સ્થળોમાં મંદિરો તરફ દષ્ટિપાત કરવા માંડીએ કે તરત જ કોઈક સ્વરૂપે કળા બહાર તરી આવે છે.

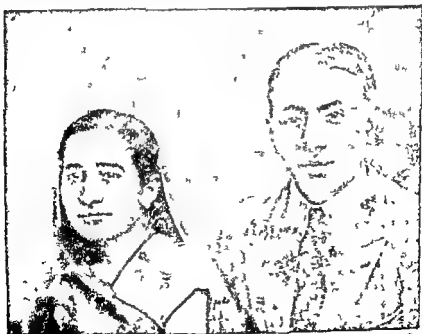
અનેક મંદિરો સમક્ષ ઉમાં રહેતાં સહુથી પ્રથમ એનું સ્થાપત્ય-મંદિરનું મૂળ બાંધકામ-આપણી નજરે ચડે છે. દરેક મંદિર પ્રત્યેક વ્યક્તિએ ન જોયું હોય તો પણ પુસ્તકોમાંના તે તે મંદિરોના ફોટાનું અવલોકન કરીએ તો અનેક મંદિરોના બાહ્ય સ્થાપત્યની સુરેખ, સુકોળ, સપ્રમાણ, સુંદર રચના આપણું નજર ધ્યાન ખેંચશે. મધ્ય હિંદમાંનું 'ખજુરાહોનું' શિવમંદિર, નર્મદા પરતું 'માળવાના પ્રખ્યાત ભોજે બંધાવેલું' સિદ્ધનાથ શિવનું મંદિર, રેવા રાજ્યનું 'પ્રભોધ શિવ મંદિર, બુવનેશ્વરનું' સિંગરાજ મંદિર, પ્રભાસનું જીનું સોમનાથ મંદિર, આણું પરનાં જૈન મંદિરો

તથા પશ્ચિમ હિંદમાં ઘણી જગ્યાએ દેખાતાં સ્વામીનારાયણનાં મંદિરો તેમજ દક્ષિણ હિંદમાંનાં મંદિરો પોતપોતાની બાંધણીથી પોતાનું નિરાણુ વ્યક્તિત્વ રજૂ કરી હિંદુ સ્થાપત્યના અનેક ઉત્તમ નમૂનાઓ પ્રકાશમાં આણે છે.

મંદિરોમાં પ્રવેશતાં તેમાંની મૂર્તિઓ દ્વારા રજૂ થતી શિલ્પકળા પણ આહ્વાદ પમાડે એવી હોય છે. ઘગભગ પ્રત્યેક હિંદુ મંદિરમાં મુખ્યદારની અંદર એક માથુ મથુપતિ ને બીજી બાજુ હનુમાનની મૂર્તિ જોવામાં આવે છે. જુનાગઢના ઉપરકોટમાં તેમજ કેટલાંક સ્વામીનારાયણ મંદિરોમાં મોટી જખરી આ બે મૂર્તિઓ નજરે પડે છે, ને તેનું શિલ્પકામ આકર્ષક હોય છે. વળી શંકરના મંદિરોમાં મોટે ભાગે સામાન્ય પ્રકારની ગોળ કે લંબગોળ કાળા પથ્થરની લિંગ મૂર્તિ હોય છે. પરંતુ કેટલાક શિવમંદિરોમાં લિંગસ્વરૂપે ઘણું સુંદર હોય છે. દાખલા તરીકે પ્રભાસપાટણના નવા સોમનાથનું તેજ મારતું અનુપમ લિંગ નારીતક માણસના હૃદયને પણ ધરીભર વિસ્મય પમાડી દે. મહાદેવનાં કેટલાંક મંદિરોમાં છેક સોમનાથ જેટલું નહિ પરંતુ બકિતભાવ ઉત્પન્ન થાય એટલું આકર્ષક મોટું લીંગ હોય છે. જેમકે અસલ વલ્લ-બીપુર જેને હવે વળા કહે છે ત્યાં તેમજ સુરતમાં કાશીવિશ્વનાથ અને સુરત પાસે અશ્વિની કુમારમાં વૈદનાથ, ને જુનાગઢમાં જૂતનાથ વગેરે દેવાલયોમાં.

વળી અનેક શિવમંદિરોમાં લિંગસ્વરૂપ આકર્ષક ન હોય તો અંદરની પાર્વતીની મૂર્તિ અત્યંત ઉંચી કક્ષાનું શિલ્પ રજૂ કરતી હોય છે.

તેમજ વિષ્ણુના કે દેવીનાં મંદિરોમાં અનેક રથો ચિત્રને પ્રસન્ન કરે ને મૂર્તિની

શ્રી. વિદ્યાભાઈ પાઠકજી, પ્રો. મંગેશરાય પાઠકજી

આકૃતિ તથા સ્વરૂપ જોઈ બકિતમાં લીન થઈ જાય એવી શિલ્પકળા દૃષ્ટિગોચર થાય છે. મુળાંધના મુવિખ્યાત માધવબાગ મંદિરમાં તેમજ પ્રભાસપાટણમાં પચાસ વર્ષ થયાં થઈ રહેલા ને હમણાં થોડા મહિના થયાં ખુલેલાં લક્ષ્મીનારાયણ મંદિરમાં સ્વામી તથા નારાયણની મૂર્તિઓ દર્શનાર્થીને મંત્રમુગ્ધ કરી નાંખે એવી અજન્મ કારીગીરીથી ઘડાયેલી છે. તેમજ સુરતમાં ખીરાજતાં પ્રખ્યાત અંબાજી માતાનું દૈવી તેજસ્વી સ્વરૂપ આંખ આગળથી ખમે નહિ એવું છે.

ઉપરાંત ઘણાં મંદિરોમાં અમર્યાં શોભા માટે મૂકવામાં આવેલાં કેટલાંક પુતળાં અથવા દેવદેવીઓની બાજુના ભાગમાં ગોડવેલી ઉપલક્ષ મૂર્તિઓ પણ સાદું શિલ્પકામ રજુ કરે છે. કેટલાંક જૈન મંદિરોમાં આવાં કળામય પુતળાં વધુ પ્રમાણમાં નજરે પડે છે.

મેટા ભાગના આપણા મંદિરોમાં ચિત્રકળા પણ સારો ભાગ ભજવે છે. શિવની માતાનાં કે જૈન મંદિરોમાં ધુમ્મટોમાં તેમજ બીજાં પર ઘણી વખત બહુ મનોહર ચિત્રો ચિતરાયલાં આપણી નજરે પડે છે. કેટલીકવાર બહુ સામાન્ય બાંધણીનાં મંદિરોમાં બીજાં પર અડધાં પડધાં જાંખાં થઈ ગયાં હોય, કોષક કોષક જગાએથી ઉખડી ગયાં હોય તો પણ એક વખત મૂળરૂપમાં ઘણાં સરસ ચિત્રો હશે એમ માન્ય પડી આવે છે. કેટલાંક પુષ્ટિમાર્ગી મંદિરોમાં કોઠારજની આજુબાજુમાં પુરાણી છતાં સુરેખ ને સપ્રમાણ કળા દર્શાવતાં ચિત્રો આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. સુરતનાં અંબાજી મંદિરમાં શ્રી ચંડીપાઠમાંના વર્ણન મુજબ જે ચિત્રો હમણાં થોડાં વર્ષો પર જ દોરવામાં આવ્યાં છે તે અતિ મનોહર છે. એ ચિતરનારે બનાવટી બાહ્યગાથી નહિ પણ પોતાના ભક્ત તરીકેના હૃદયરંગથી જાણે એ ચિત્રો ચિતયાં ન હોય એમ જોનારને લાગે.

આપણાં ગુજરાતનાં મંદિરોમાં હાલ ખાસ નૃત્યકળા જોવામાં આવતી નથી પરંતુ ઇ. સ. ૧૦૦૦ ની આસપાસ ગુજરાતનાં મંદિરોમાં પણ એ કળા ઊંચી કક્ષાએ તેમજ વિશેષ પ્રમાણમાં હશે એમ તે કાળનાં સોમનાથનાં વર્ણનમાં ત્રણસો નર્તકીઓ મંદિરની સેવામાં રહેતી એ ઉલ્લેખ પરથી કલ્પી શકીએ છીએ. તેમજ દક્ષિણ હિંદનાં મંદિરોમાં આજે પણ એ કળા સારા પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. મુસલમાની જમાને આલ્પે ને નાખતારી સ્ત્રીઓ અનીતિમાન થવા લાગી એટલે મંદિરોમાંથી સ્ત્રીઓના અંગમરોડ બતાવતી, નાચવાની પ્રથા કાઢી નાખવામાં આવી હશે એમ જણાય છે. આમ છતાં ગોકુળાષ્ટમી કે એવા મોટા તહેવારના પ્રસંગે મંદિરોમાં રાધાકૃષ્ણના નાચ અથવા નવરાત્રી કે અલ્પજાત વખતે છોકરીઓના નૃત્ય સાથેના મરળા કે ગીતો એ અસલ મંદિરો સાથે અંતર્ગત રહેલી અગાઉની નૃત્યકળાનાં રહાસિયાં અવશેષ રૂપે છે એમ કલ્પી શકાય.

હવે પાણું લોકમાનસ પ્રાચીન નૃત્ય કળાના પુનરુદ્ધાર કરવા પ્રેરાયું છે એમ જુદીજુદી જાહેર પ્રવૃત્તિઓ પરથી જણાય છે. એટલે અમુક વર્ષો બાદ એ કળા મંદિરોમાં ફરી પાણું સ્થાન મેળવશે એમ ધારી શકાય.

નૃત્ય કળાનું અધઃપતન મુસલમાની યુગમાં થયું તેની સાથે સાથે સંગીત કળાનું પણ પતન થયું ને ગાના-બજાના નાચના એ અનીતિમય ગણાતા લાગ્યાં. પરંતુ સંગીતની રિયલિ

છેક નૃત્ય જેટલી ખરાબ ન થઈ. મંદિરોમાંથી નૃત્ય અદ્યત્ત થયું પણ સંગીત ન થયું. એનું કારણ એ લાગે છે કે નૃત્ય મુખ્યત્વે સ્ત્રીઓ મારફત પ્રદર્શિત થતી કળા હોવાથી મુસલમાની જમાનામાં સ્ત્રીઓ પડદામાં ગઈ એટલે એ કળા લુપ્ત થઈ ગઈ. અનીતિમાન સ્ત્રીઓ મંદિર સિવાયની જગ્યાઓમાં નૃત્ય કરવા લાગી ને હિંદુ નર્તિકાઓજ એાછી થઈ ગઈ એટલે મંદિરો સાથે નૃત્યનો સંબંધ પુરો થયો. એ પ્રમાણે મંદિરોમાં અગાઉના જમાનામાં સ્ત્રીઓ પણ ગાતી હશે પરંતુ સ્ત્રીઓની દરેક પ્રવૃત્તિ પર અંકુશ મુકતા કાળમાં દેવસ્થાનોમાં પણ સ્ત્રીઓ ગાતી અટકી ગઈ. પરંતુ સંગીતમાં પુરૂષો પણ સારી રીતે ભાગ લઈ શકે એટલે પુરૂષોનું સંગીત મંદિરોમાં જેમનું તેમ કાયમ રહ્યું. અનેક મંદિરોમાં રાજ સાંજની 'આરતી' વખતે અથવા રાત્રે પુરૂષ વર્ગ તરફથી ભજન કીર્તન ચતાંજ હોય છે.

રાજનાં એવાં ચાલુ ભજન કીર્તન મારફત થોડું ઘણું સામાન્ય દબનું સંગીત મંદિરોમાં સંભળાય છે તે ઉપરાંત મહાશિવરાત્રીએ મહાદેવનાં મંદિરોમાં, દુર્ગાષ્ટમીએ માતાનાં મંદિરોમાં જન્માષ્ટમીએ વૈષ્ણવ મંદિરોમાં, દિવાળી તથા અન્ય તહેવારો દરમ્યાન ઠેકઠેકાણે દેવદેવી સન્મુખ ઉંચા પ્રકારના શાસ્ત્રીય સંગીતની મહેફિલો તથા જલસાઓ અવારનવાર થાય છે. વૈષ્ણવ મંદિરોમાં રાજ દરેક દર્શન ચાલુ રહે ત્યાં સુધી સારામાં સારા શાસ્ત્રીય રાગોનું સુંદર સંગીત સંભળવા મળે છે.

સાહિત્યને કળા સ્વરૂપે જોઈએ તો સોમનાથ મંદિરને અતુલક્ષી કેટલું બધું નવલકથા તથા વાર્તારૂપે શુદ્ધ સાહિત્ય પણ લખાયું છે ? તેમજ નરસિંહ મહેતાના ચોરને કેન્દ્રમાં રાખી કેટલું સાહિત્ય ખેડાયું છે ? ગદ્યસાહિત્યને કળામાં ન ગણીએ ને ફક્ત કાવ્યકળાને જ લક્ષ્ય રાખીએ તો ચાલુ પરનાં આરાસુરી અંબાજી, પાવાગઢ પરનાં મહાકાળી ને સૂરતનાં અંબાજી પર કંઈ ગીતો, ગરબા તથા છંદો લખાયા છે. તેમજ ભક્ત શિવાનંદ શિવજીની આરતીની સુંદર કૃતિ મંદિરની ભાવનાને મૂળભૂત રાખી લખી છે. તેજ પ્રમાણે ડાકોરના રણછોડરાય તથા પ્રત્યેક શહેરમાં આવેલા જુદાં જુદાં વિષ્ણુનાં સ્વરૂપો પરત્વે કંઈક ભજનો કાવ્યકળા દર્શાવતાં લખાયાં છે.

આ બધી વિશિષ્ટ પ્રકારે દેખાતી પ્રત્યેક કળા ઉપરાંત કેાઈ પણ સુંદર રચના કે કારીગરી અથવા ગોઠવણીને આપણે કળા ગણીએ છીએ ને એ રીતે પણ મંદિરોને સર્વ-સામાન્ય અર્થમાં કળા સાથે ઘણો ગાઢ સંબંધ છે. આ પરત્વે દાખલાઓ અનેક આપી શકાય. શિયાળામાં અનેક મંદિરોમાં બનાવવામાં આવતાં ઘીનાં કમળો, ચોમાસામાં પુષ્ટિમાર્ગ સંપ્રદાયના મુખ્ય મંદિરોમાં તેમજ બીજાં અનેક વૈષ્ણવ મંદિરોમાં ચોજવામાં આવતાં ફૂલનાં, ફળનાં, કેવડાનાં વગેરે જાતજાતના હિંડોળાઓ, હોળી, શરદપૂનમ, રથયાત્રા તથા વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના અન્ય તહેવારો વખતે ગોઠવવામાં આવતાં સુંદર કળાત્મક દર્શનો, તેમજ ખેસતે વર્ષે કે એવે કાષ્ઠ ખાસ દિવસે મંદિરમંદિરમાં ધરવામાં આવતા છપ્પનભોગ વગેરેની ગોઠવણી તથા પ્રત્યેક દેવદેવીનાં મંદિરોમાં રાજનાં દર્શનની અનેક પ્રકારની સજ્જતિનિર સુધક ને સુચોગ્ય રચના તથા અવારનવાર પુરવામાં આવતા સાયિયા, રંગોળી, સાંજી વગેરેના અંગે ઉડીને વળગે એવા પ્રકારો તથા મંદિરોની કળાનું વૈવિધ્ય દેખાડે છે. ઉપરાંત સૂરતનાં અંબાજી મંદિરમાં અનેક પ્રકારનાં ગોઠવવામાં આવતાં ફૂલની

વાડી, બંગલા, તોરણો વગેરે દેખાવો ઉપર જુદીજુદી ગણાવેલી ઠામ એક ઠળા નહિ પણ સર્વકળાઓનાં સંમિશ્રણથી ઉભી થયેલી એક સુરેખ, આકર્ષક ને હૃદયગમ કળા આપણી સમક્ષ રજુ કરે છે.

પૃષ્ઠિભાગી વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનાં મંદિરો જેને સાધારણ રીતે 'હવેલી' કહેવામાં આવે છે એને માટે એટલું ચોક્કસ રીતે વખી ચકાવ કે મધ્યયુગીનકાળમાં શિખરબંધી શિવમંદિરોની સર્વ સંસ્કૃતિ મુસ્લીમ આક્રમણકારો તોડી પાડવા એકસરખો પ્રયત્ન કરતા હતા તે જમાનામાં શિખરબંધી મંદિરો છોડી દઈ 'હવેલી' સંગ્રાથી ઓળખાતાં સામાન્ય મકાન ઘાટનાં સ્વરક્ષણ માટે મુખ્યત્વે ગલીકુંચીમાં બંધાવવામાં આવેલાં વિશાળ રથજોમાં એ સંપ્રદાયોએ આપણી કેટલીક કળાઓને સાચવવાનો તથા વધારવાનો સંગીન અને પ્રશસનીય સફળ પ્રયત્ન કર્યો છે. એમાંની મૂર્તિઓ નાની હોય છે ને મંદિરો મકાન ઘાટનાં હોય છે એટલે શિલ્પ કે સ્થાપત્ય સાથે એ મંદિરોને ખાસ લેવાદેવા નથી. પરંતુ ચિત્રકળા, સંગીતકળા ને ઉપર જેને વિધવિધ પ્રકારની સામાન્ય કળા ગણી છે એવી વિશિષ્ટ કળા હવેલીઓમાં બહુ જ પ્રાધાન્ય ભોગવે છે.

આ પ્રમાણે આપણાં મંદિરો એ જમાનાનૂનાં કળાનાં ધામો છે. આ સર્વ કળાઓ મંદિરોમાં હોય છે ત્યારે અધોગતિ પામતી નથી ને એક પ્રકારની નીતિની ઉંચી કક્ષામાં જ રહે છે. મંદિરોમાં નજ શિલ્પાકૃતિઓ, ખીબત્સ ચિત્રો કે અસ્લીલ સંગીત જેવા સાંભળવા

ફોન : ૩૧૭૨૯

નામ : STERINSKOY

ધી સ્ટર્લીંગ જનરલ

ઈન્સ્યુરન્સ કું. લી.,

(હેડ ઓફીસ : ન્યુઝીલેન્ડ)

દરેક પ્રકારના વિમાનું કામકાજ સ્વીકારે છે.
એનન્સીની ઉદાર શરતો માટે લખો યા મળો.

રસિકલાલ એમ. શાહ

મેનેજર

મુંબઈ-વિલાસ,

૭-૧૦, ખોટાવાસા બીલ્ડીંગ,

એલ્ફીન્સ્ટન સર્કલ, કોટ, મુંબઈ, ૧.

નહિ મળે કારણ દરેક યીજ દેવને અર્પણ કરવાના હેતુપુરઃસર હોવાથી તે તે કળાનું શુદ્ધ, નિર્દોષ પવિત્ર તથા આત્માને વિકસાવનારૂં તત્વજ આપવામાં આવે છે. મંદિરોમાંના રાધાકૃષ્ણના રાસ આપણને સીનેમાના નાટ્યથી કેટલા જુદા લાગશે ? વળી સંગીત પણ મંદિરમાં એકલું આરાકમાશુક વચ્ચે નરક બતાવનારૂં હોતું નથી પણ શ્રી કૃષ્ણરાધાને ઉદ્દેશીને જ હોય, તે દૈવી પ્રેમ બતાવે છે.

આ પ્રમાણે કેટલીક કળાનો અતિરેક થઈ જતાં વ્યક્તિ કે સમાજ પતનને માર્ગે જઈ રહ્યાં હોય તેને મંદિરોમાંની કળા સુમાર્ગે વાળે છે ને શુદ્ધ તથા પવિત્ર બનાવવાનું હોય તેને તો મંદિરો સામાન્યતઃ બક્ષિત બાવનામય રાખેજ છે. રોજ મંદિરોમાં દર્શન કરનાર આ બધી કળોપાસના જુએ છે ને અનુભવે છે. ને વિશુદ્ધ બાવે સર્વ કળાની કંદર કરે છે. ધાર્મિક દષ્ટિએ મૂર્તિના આ મુજબ ભક્ત હોય તેને તો આ સર્વ કળાના એકીકરણથી અવર્ણનીય આનંદ થાય છે. પરંતુ જે ભક્ત ન હોય તેમજ મૂર્તિપૂજક ન હોય પણ ફક્ત કળાપૂજક હોય તેણે આપણાં મંદિરોની અવારનવાર મુલાકાત લેવી જોઈએ. એવા કળાકારો તથા કળારસિકો આપણા મંદિરોમાંની સર્વ પ્રકારની કળામય, કળાત્મક રચનાનો બરાબર સંગીન અભ્યાસ કરી આપણાં મંદિરોમાં હાથ જે રીતની કળા દષ્ટિગોચર થાય છે તેને આથી પણ વધુ બીચી સુદૃઢ તથા સંગીન કક્ષાએ બિવિધમાં લઈ જાય એવી ઇચ્છા મંદિરોના દરેક ભક્ત અથવા હિંદુના દરેક કળાકાર તથા કળારસિક પોતે સહૃદય રાખે ને એ કળાઓ મંદિરોને કેન્દ્રમાં રાખી બને તેટલી વધુ પ્રગજીવનને રૂપશી શકે એવી રીતે પ્રસરી પ્રગતિ કરતી જાય એવું કાણુ નહિ ઇચ્છે ? અમુક કળાઓના સેનમાં પતન રહેલું છે પણ તે મંદિરને મધ્યગિંદુ રાખી આયોજવામાં આવે તો ઇશ્વર પ્રત્યેનાં આસ્થા, માન તથા બાવનાથી એ કળાઓ મંદિરોમાં અધોગતિ પામતી નથી પણ અમુક જિંદગા પ્રકારનું નિર્ભેજ, નિર્દોષ, દોષમુક્ત, પવિત્ર વાતાવરણ ચાલુ રાખી શકે છે. આ કારણથીજ અનેક સદીઓની શુભામી છતાં હિંદુઓ પોતાના અમુક ઉચ્ચ શૃંગો તથા સંસ્કૃતિ નીતિમય એકંદરે રાખી ને ટકાવી શક્યા છે.

સિંહાસનની વાર્તા

લેખક: શ્રી મયૂર

સોજરાજની ધારાનગરી ને એ નગરીમાં એક વિપ્ર અને એક સોનારો વસે. એ બે વચ્ચે પાણી ભાગ્યધી અને બેય એક બીજાથી જુદા ન પડે.

ધંધાધાપો કાંઈ ચાલતો નથી ને બેય મિત્રો મેળા મેસી વિચાર કરવા બેઠા છે કે સોજરાજની નગરીમાં કોઈ શૂન્ય નહિ, કોઈ કુઞ્ચ નહિ ને આપણા ધરમાં આપણા

નગરનું દારિદ્ર્ય ભેળું થયું છે. આ નગરીમાં રહે આપણો કાંઈ શુકવાર નહિ વળે. હાલોને મિત્રો! આપણે દેશપરદેશ રળવા જઈએ. નમીય પાધર હશે ક્યાંક મારગ સુજી રહેશે ને નહિતર પગની પનોતી ઉતરશે.

મનસુખો કરીને બેય મિત્રો ધારાનગરીથી આશી નીકળ્યા છે. ચાલતા ચાલતાં એક મોટા ગહેરમાં આવ્યા છે. ભગવાનને 'કરવું' છે ને નસીંગમાં સરગળું છે તે બેયનાં બાગ્ય ઉલક્યાં છે. સોનાની એના ધધામાં સંપત સાંપડી છે. આગળ રાજદરબારે રાજકુમારને ભણાવવા બેઠો છે ને એવું તો રાજદરબારે માન વધ્યું છે. બેય મિત્રો વિચાર કરે છે કે ભગવાનની ચે કેવી અજબ ગતિ છે! નહોતું ત્યારે હાથમાં રામપાતર નહોતું ને ગામમાં

શ્રી મયૂર

કેમ ગણતું નહિ. ને આજે આવી મળ્યું છે ત્યારે ખળાનાં ઢળાં થઇ ગયાં છે ને ઉપડ્યાં ઉપડતાં નથી. કહે છે કે ભૂમિનો મહિમા ખોટો છે તે આનુંજ નામ હશે ને !

વરસે એ વરસે સોનારો તો રળ રળાને ઘેર બવા સામદો થયો છે ને બ્રાહ્મણને રાજ કહે કે ‘ તમે જાણો તો દેવ, રાજકુમારના બણતરતું શું ચાશે ? ઘેર ખરચી જોગા સોનૈયા ગોકાશવો, સારા સમાચાર કહેવારો; રાજકુમારનું બણતર પૂરું થયા પછી સુખેથી સિધાવલો. ’

બ્રાહ્મણને રાજ્યએ ચાર રત્ન આપ્યાં છે. સવા સવા લાખનું એક એક રત્ન છે. બ્રાહ્મણે રત્ન સોનારાને હાથ દીધાં છે. ‘ તારી બાબીને ખરચી માટે આપજો, બાબને કહેજો કે મારી ચિંતા ન કરે. ’

સોની તો બ્રાહ્મણનાં રત્ન અને પોતાની રળ લઈ કરીને પંથે પળ્યો છે ને ચાકતો ચાકતો ધારાનગરી આવ્યો છે.

સવા સવા લાખનું એક એક રત્ન છે. સોનીની દાનત બગડી છે. માગણીની જેની જાત એવી ગોરાણીને વળી રત્નની પરખ શી ! એને તો મીઠું ને પરસાદ મળ્યા એટલે હાંકિ સ્વર્ગ મળ્યું. રત્ન તો આપણી જેવા રત્નપારખને ત્યાંજ સમાય. મોનીએ ચાર લંગોટિયા બેળા કર્યાં છે. ચારેને થોડીઝાઝી દક્ષિણા આપીને વિશ્વાસમાં લીધા છે. ચારેને પંચ કરીને સોની બ્રાહ્મણને ઘેર ગયો છે. બ્રાહ્મણના હાથમાં ચાર સોનૈયા આપ્યા છે, બ્રાહ્મણના સારા સમાચાર આપ્યા છે અને પંચને કહ્યું છે : ‘ બ્રાહ્મણનું સંપેતર મેં ગોરાણીને આપ્યું. તમે દીકું ને શેઠિયા ! ’

તો કે ‘ નજરોનજર દીકું. ’

ને ગોરાણીને ‘ જોઇતું કારવતું મંગાવી લેશો. જુદારો રાખશો માં ’ કહીને સોની પોતાને ઘેર ગયો છે.

સોનૈયા કદિ બાળ્યા નથી ને આજે હાથમાં સોનૈયા આવતાં ગોરાણી ગાંડીઘેથી થઇ ગઇ છે, એણે તો સોનૈયા વટાવીને રૂપૈયા કર્યાં છે. દાણાદુણી ને લગડાંકત્તાં ખરીવાં છે ને એની તો જાણે શી વાત !

રાજકુમારનું બણતર પૂરું થયું છે ને બ્રાહ્મણે રાજ પાસે શીખ માગી છે. રાજજીએ કહ્યું છે : ‘ સુખેથી પધારો દેવ ! પરિયાના પરિયા ખાપ તો ય ન ખુટે એટલું ધન આગળથી મોકલી રાખ્યું છે. ખીજું જોઇએ તેટલું ગાંડે બાંધીને લઇ જાઓ. ’

તો કે ‘ મહારાજની મહેર છે. સાથે જોખમ વેદારીને હું તે શીદને સુખનો જીવ દુઃખમાં નાખ્યું ? ’

રાજની વિદાય લઇ કરીને ગોરદેવતા વતનને મારગ ચાલી નીકળ્યા છે અને કમે કરીને ધારાનગરી પહોંચ્યા છે.

ઘેર પહોંચીને બ્રાહ્મણ જુએ તો ઘરના એના એ હાથ છે; ગાડા મોટે જૂખ ભરી છે ને ડોકરાંના પંડ ઉપર પૂરાં વસ્તર નથી. બ્રાહ્મણ તો બ્રાહ્મણી સાથે વડવાડ માંડી બેઠો છે :

‘ અરેરે લોભણી નાર ! રાજદરબારે ન હોય એટલી સંપત્ત મોકલી ને તો ૫ તારી આ દયા રહી ? પણ એ તો કહ્યું છે ને કે અકરમીનો પડિયો કાણો. એને તો ખાતાં યે ન આવડે ને ઢોળી નાખતાં યે ન આવડે. ’

ને બ્રાહ્મણીએ કહ્યું છે : ‘ મોકલી મોકલીને ચાર મૈનૈયા મોકલ્યા ને એ તો જાણે આખો બવ બેસી રહેશે ! ’

તો કે ‘ તું’ તે શી વાત કરે છે, બ્રાહ્મણી ? સવા સવા લાખનું એક રતન, એવાં ચાર રતન સોનારા સાથે મોકલ્યાં હતાં. ’

તો કે ‘ તમે મોકલ્યું હોય એની વાત તમે જાણો ને તમારો મિત્ર સોનારો જાણે. મને તો જે મળ્યું એ મેં વાતવું. ને ધન ખૂટી ગયું ત્યારથી અપવાસ કરીએ છીએ. ’

બ્રાહ્મણને થયું કે સોનારો સાચો મિત્ર, એને થયું હશે કે સ્ત્રીજાતિના હાથમાં આવડી માયા તે ક્યાં સમાશે ? એ તો ક્યાં ખોટા જાણીને ફેંકી દેશે ને ક્યાં પાણીને મૂલે વેચી નાખશે. જરૂર સોનારાએ રતન સાચવીને રાખી મૂક્યાં હશે.

બ્રાહ્મણ સોનારાને ઘેર ગયો છે. ઝાઝા દિવસે બન્ને મિત્ર હલ્યામલ્યા છે. સુખદુઃખની વાતો કરી છે ને પછી બ્રાહ્મણે કહ્યું છે : ‘ સાહે થયું મિત્ર ! તમે રત્ન સાચવી રાખ્યાં. સ્ત્રીને હાય પડ્યાં હોત તો એ તો લાખના બાર હજાર કરત ને વળી ફટકીયા જાણીને ફગાવી દેત. હવે મારાં રત્ન મને આપી દો મિત્ર ! ’

તો કે ‘ રત્ન તો બ્રાહ્મણબાઇ, આવીને તરત જ ગોરાણીને હાથેહાથ દીધાં છે. ધારાનગરી પહોંચીને પહેલું કામ એ કયું છે. માથે ઝણ્ણ સાઈ નહિ એમાં આ તો અઠગજી. ’

બ્રાહ્મણ કહે : ‘ મસ્કરી શીદને કરે છે ! બાઇ, તારી બાબીને તેં ચાર સૌનૈયા આપ્યા ને રતન તો એને મળ્યાં નથી. ’

તો કે ‘ સ્ત્રી જાતિ સાથે કામ પડ્યું ને જોયું ને વાતની વાતમાં સ્ત્રી ફરી બેઠી. પણ બગવાને મને સમત સુજાડી ને મેં તો એ વાતના સાક્ષી રાખ્યા છે. ’

બ્રાહ્મણ સો સો વાતે વીનવે છે. પણ સોનીની તો સો વાતની એક વાત. બ્રાહ્મણ લાંધવા બેઠો છે. થણ મરશે તો બ્રાહ્મણ મરશે. એમાં સોનીને સ્થાન સ્વતંત્ર કાંઈ નહિ. થાઈને બ્રાહ્મણ રાજદરબારે રાવે ગયો છે.

બોજરાગએ બ્રાહ્મણની ફરિયાદ સાંભળી છે. મોનારાની વાત સાંભળી છે. પંચનું પ્રમાણ પૂછ્યું છે ને પછી જીમતેથી ન્યાય તોળ્યો છે. આ બ્રાહ્મણ જીડો છે ને સારા માણસને ગળે પડે છે. એવા જીડા કાળે ચારા રાજ્યમાં સ્થાન નહિ. એને નગરમાંથી તગડી મેલો. ’

મોર બ્રાહ્મણ ને વાંસે લોહોની ટીંબર. ફરતો ચોક્કીદારોનો પહેરો. મરઘસ ધારાનગરીની બજારેથી નીકળ્યું છે ને શેરીઓમાં ફરતું ફરતું ગામને ગોંદરે પહોંચ્યું છે.

ગોંદરે ગોવાળના બાળ રાજરમત રમે. એક રાગ બની બેઠો છે. ખીન્ન સામંત સરદાર બન્યા છે. રાગ ન્યાય કરે છે ને સામંત સરદારો રાગનો જ્યજ્યકાર બોલાવે છે.

બ્રાહ્મણનું સરઘસ ગોંદરે આવ્યું છે ને ગોપબાળોએ મારગ રોક્યો છે. નમરીના

રાજ્યએ આહ્વાણને ન્યાય તોળ્યો ને હવે અમારા રાજ્યને ન્યાય સાંભળતા જાઓ.

આહ્વાણે કહ્યું છે: 'ભોજરાજ જેવા ન્યાયના કરનારાએ ન્યાય કર્યો. હું બધો જાણે પડિત મૂરખ ઠયો ને હવે તમારો રાજ્ય તે શું ન્યાય કરશે ?'

તો કે 'ગોંદરે અમારું રાજ્ય ને અહીં અમારો હુકમ ચાલે. સીધેથી કચેરીમાં હાજર નહિ થાય તો વાંસામાં ગેડિયા પડશે.'

ગોપખાળોએ બાનકું પકડીને આહ્વાણને ગોપરાજની સામે ખડો કર્યો છે.

આહ્વાણની દરિયાદ સાંભળીને ગોપરાજએ હુકમ કર્યો છે. સોનારાને પકડી લાવો ને ઓટલા પંચને પણ લઇ આવો.'

ગેડિયા ફેરવતા ગોપ ખાળો વણટયા છે ને સોનારાને અને પંચને લઇ આવ્યા છે.

સોનારાની તો સો વાતની એક વાત. એની વાત ગોપરાજએ સાંભળી છે ને પંચની વાત પ્રમાણી છે.

ગોપરાજએ કહ્યું છે: 'તમે બધા દાનસ્તા માણસ ને તમારી વાત તો સાચ સાચી છે. પણ હવે જેવાં નજરે દોહાં તો એવાં ચારે ચાર રતન ધડી લાવો, એટલે વાતનું પ્રમાણ પૂરું થાય.'

ગોપરાજએ એકએક પંચની વાંસે દસદસ ગોપખાળોને મૂક્યા છે. ચારે પંચ સહુસહુને ઘેર ગયા છે. વાત કરવાનું વેળુ રહ્યું નથી અને સહુને જેવી મત સજી એવા સહુએ ઘાટ ધડયા છે. ઘાટ ધડીને ચારે પંચ ગોપરાજની કચેરીમાં આવ્યા છે.

ગોપરાજએ ધડયા ઘાટ દોહા છે ને એ તો ખડખડાટ હસી પડ્યો છે. રાજ્ય હસતાં તો આખી કચેરીમાં હાસ્યની રેલ રેલાણી છે.

ગોપરાજ કહે: 'ભલા રૂઢા ઘાટ ધડયા છે. પંચદેવતા તમારી કારીગરીનો કાંઈ આરો-વારો નહિ. સહુએ સરખા આંખે દોડેલા ને તો ૫ સહુના ઘાટ જુદા જુદા. તમારી દષ્ટિની તો અદ્વૈતિક વાત.'

ને એટલાં વેળુ રાજ્યના મુખમાંથી નીકળતાં તો ગોપખાળોએ ગેડિયા ઉંચા કર્યા છે ને પંચે ધા નાખી છે: 'અમે તમારી ગા, ગોપરાજ, રતન દીધાં જાણ્યા નથી ને ક્યાંથી રતનના ઘાટ પારખાએ ને ધડીએ ? સોનારાએ ગોરાણીને ચાર સોનેયા દીધાં. ચાર દીધાં એટલી વાતના અમે સાક્ષી.'

ઉંચા ધણેલા ગેડિયા સોનારાના વાંસા પર પડ્યા છે. સોનારો પોકારી ઉઠ્યો છે: 'મને માફ કરો ગોપરાજ, આહ્વાણનાં રતન હમણાં મંગાવી દઉં. ચારે રતન ઘરમાં અકબંધ પડ્યાં છે.'

એમ ગોપરાજએ ન્યાય તોળ્યો ને આહ્વાણને એનાં રતન મળ્યાં. ગોપરાજના ન્યાયની વાત ભોજરાજની કચેરીમાં ચર્ચાણી ને કારભારી કહે: 'આ ગોપખાળની બુદ્ધિ નહિ. એ તો જૂમિનોજ પ્રતાપ છે. એ જૂમિમાં કાંઈક દાટયાં મેલ્યાં હશે.'

કચેરી બહારે ગોંદરે આવી છે. ગોંદરે ધરતી ખેદાવી છે. ત્યાં ધરતીના હૈયામાંથી ખનીસ પૂતળાનું સિંહાસન સાંપડ્યું છે.

એ સિંહાસન સતવાદી રાજ્ય વિક્રમનું

ઉજેણી નગરી ને વિક્રમ રાજ.

આપણે 'એ'

લેખક : શ્રી. ભરતરામ ભાનુસુખરામ મહેતા

આ પછા સાહિત્યમાં કેવળ શાળાપયોગી વ્યાકરણગ્રંથો પ્રસિદ્ધ થાય છે, એ દેખીતું છે; અને તેથી પરિક્ષાના કામે ઉપયોગી થઈ પડતી ઉપરછંદી હકીકતથી વધારે જિંડાણવાળા હકીકત પોતાના ગ્રંથમાં, દાખલ કરતાં વ્યાકરણકાર ખંચાય છે. આના પરિણામમાં વ્યાકરણના અંગની અનેકવિધ ઝીણીઝીણી બાજતોની ચર્ચા જેમાં કરવામાં આવી હોય, એવો વ્યાકરણગ્રંથ આપણને ઉપલબ્ધ થતો નથી. એવી અનેક બાજતો પૈકીની 'એ'ના ઉપયોગોની બાજત આ લેખમાં ઉલ્લેખવાની યોજના મેં કરી છે. ભવિષ્યમાં ભાષાશાસ્ત્ર પ્રત્યેના કેવળ શોખથી સંપૂર્ણ વ્યાકરણગ્રંથ લખવાને જે કોઈ લેખક પ્રેરાય તેને આ બાજતમાં માર્ગદર્શન મળે, એ આ લઘુલેખનો મુખ્ય હેતુ છે; અને રાજકીય વાતાવરણથી ધડીભર દૂર રહીને સામાન્ય વાચક ભાષાના વિચારો પણ કરતો થાય તો એને પુષ્કળ રસિક માહિતી મળી શકે તેમ છે અને તે પોતાની ભૂલો સુધારી શકે તેમ છે, એ બતાવવાનો આ લઘુલેખનો ગોણ હેતુ છે.

શ્રી. ભરતરામ ભાનુસુખરામ મહેતા

અત્યારે તો આપણે 'એ' શબ્દને દર્શક સર્વનામ તરીકે તેમ જ નોંછ અને સાતમી વિભક્તિના પ્રત્યય તરીકે તથા અવ્યય તરીકે જાણખીએ છીએ. પરંતુ જરા ઊંડા જિતરતાં એ એકાદરી શબ્દના ઉપયોગો પરત્વે કેવી ઉપયોગી માહિતી આપણને મળી શકે છે, એ હવે આપણે જોઈએ.

(૧) આપણે સંખ્યાવાચક શબ્દને 'એ' લગાડીએ છીએ ત્યારે સમગ્ર સમૂહને આવરી લેવાનો ભાવ વ્યક્ત કરતાં હોય છે છીએ. તે પૈકીનો 'એક' શબ્દ સમૂહવાચક નથી હોતો એટલે એનો સમાવેશ આ કલ્પનમાં થતો નથી. 'એ' શબ્દ સમૂહવાચક છે; પણ તે 'અંકારાંત' નથી તેથી આપણે તેને 'એ' આ ભાવાર્થે લગાડી શકતાં નથી; અને તેના બદલામાં આપણે 'બંને' કે 'બેઉ' શબ્દ વાપરીએ છીએ. એ પૈકીના 'બંને'માં તો 'એ'કાર દેખા દે જ છે, એ જોવા જેવું છે 'છ' શબ્દ સમૂહવાચક છે તેમ 'અંકારાંત' પણ છે છતાં પણ આપણે આ ભાવાર્થે તેને 'એ' લગાડતાં તેમાંના 'અ'નો લોપ કરતાં નથી પણ 'એ'ને છૂટો રાખી 'છએ' શબ્દ સિદ્ધ કરીએ છીએ, કેમ કે આપણે તેમ ન કરીએ તો 'છ' ક્રિયાપદની ને એની સામગ્રી થાય. વળી 'એસી' થી 'સો' સુધીના તેમ જ 'એકસો એસી' થી 'બસો' સુધીના નગેરે સંખ્યાવાચક શબ્દોને 'એ' આપણે લગાડીએ છીએ ત્યારે તેમાંના અંત્યસ્વરનો લોપ કરતાં નથી, એ પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે.

(૨) આપણે સંખ્યાવાચક 'એક' શબ્દને 'એ' લગાડીએ છીએ ત્યારે 'એ'નો અર્થ 'પણ' સિદ્ધ થાય છે. આ અર્થ બતાવનાર અવ્યય 'ય' છે તેમ 'યે' પણ છે. એ પૈકીનો 'યે' અવ્યય 'એક' શબ્દને લગાડી આપણા પૂર્વજોએ 'એકયે' શબ્દ સિદ્ધ કર્યો હશે, અને તેમાંથી 'એકે' (અને કેટલાક ચાંપલા લેખકોના લખાણમાંના 'એકકે') શબ્દ વ્યુત્પન્ન થયો હોવા જોઈએ, એવું અનુમાન સહેલાઈથી થઈ શકે તેમ છે. આપણે 'એકયે' જોવી, એવડા પ્રયત્નની શ્રદ્ધ કરીએ છીએ તે 'એ'કારવાળા શબ્દને 'પણ'ના અર્થવાળો 'ય' લગાડતાં સિદ્ધ થતા શબ્દ (દા. ત. 'તેણેય') સાથેના સામ્યમાંથી ઉદ્ભવે છે, એ લક્ષમાં લેવા જેવું છે.

(૩) સમયસૂચનનો ભાવ દર્શાવવા માટે આપણે 'એ' વાપરીએ છીએ; દા. ત. 'પાંચે' = 'પાંચ વાગ્યે' = 'પાંચ વાગે ત્યારે'.

(૪) આપણે કનાંનો અર્થ દર્શાવવા ત્રીજી વિભક્તિના પ્રત્યય તરીકે 'એ'નો ઉપયોગ કરીએ છીએ ત્યારે શબ્દસિદ્ધિના અંગે વિવિધ ફેરફાર કરીએ છીએ. આપણે કતાવાચક 'અંકારાંત' શબ્દમાંના 'અ'નો લોપ કરીને તેને 'એ' લગાડીએ છીએ અને 'ઓ'કારાંત શબ્દ સિવાયના બાકીના શબ્દોને 'એ' સીવેરીથી લગાડીએ છીએ (જેમ કે, 'મરદે', 'બાળાએ', 'સુમતિએ', 'ગાર્ગીએ', 'બાબુએ', 'નવવધૂએ', 'ફલાંદેએ' વગેરે); પણ મૂળ શબ્દમાં 'ઓ' સિદ્ધ હોય છે તો આપણે તેના રથાને 'આ' સૂકીને પછી તેને 'એ' લગાડીએ છીએ (જેમ કે, 'બોડાએ') અથવા તેનો લોપ કરીને તેને 'એ' લગાડીએ છીએ (જેમ કે, 'બોડે') અને એ રીતે સાતમી વિભક્તિના અર્થવાળી રચના સાથે તેનો ગોટાળો કરવાની શ્રદ્ધ કરીએ છીએ અને શબ્દને બહુવચનવાચક 'ઓ' પ્રત્યય લગાડેલો હોય છે તો તેને એમ ને એમ રહેવા દઈ તેને 'એ' લગાડીએ છીએ (જેમ કે, 'લોકોએ').

(૫) આપણે કરણનો (= સાધનનો) અર્થ દર્શાવવા ત્રીજી વિભક્તિના પ્રત્યય તરીકે 'એ'નો ઉપયોગ કરીએ છીએ ત્યારે પણ ઉપરની ચોથી કલ્પનમાં જણાવેલી રીતે 'એ'નો

ઉપયોગ કરીએ છીએ (જેમ કે, 'બળદે', 'રાંપીએ', 'ચપુએ', 'કાંટાએ', 'કાંદાઓએ' વગેરે). "પારકે પૈસે પરમાનંદ", એ કહેવતમાં આવે જ બાવ રહેલો છે.

(૧) આપણે હેતુનો કે કારણનો અર્થ બતાવવા ત્રીજી વિભક્તિના પ્રત્યય તરીકે 'એ' નો ઉપયોગ કરીએ છીએ ત્યારે પણ ઉપયુક્ત ચોથી ક્લમમાં જણાવેલી રીતે 'એ' વાપરીએ છીએ. એમાં 'ને લીધે', 'ને માટે', 'ના કારણે' વગેરે ભાવાર્થ હોય છે. દા. ત. 'તે ભારે વાંકો વળી ગયો છે', 'આ બાઇ કાણે જાય છે'; 'જટા વધાર્યે કાંઈ જગત્રીય મળે?' વગેરે.

(૭) આપણે અધિકરણનો અર્થ બતાવવા સાતમી વિભક્તિના પ્રત્યય તરીકે 'એ' વાપરીએ છીએ ત્યારે 'અંદર' કે 'ઉપર' સજ્ઞના ભાવાર્થના જેવો શાવાર્થ આપણા લક્ષમાં હોય છે. દા. ત. 'કપાળેકપાળે જુદી મતિ હોય છે'; 'ફકડો ધરના છાપરે ગીડી બેઠો'; 'આ બાઈના કપાળે ચાંદલો નથી' વગેરે.

(૮) છઠી વિભક્તિના પાંચ પ્રત્યયો—'નો', 'ની', 'નું', 'ના' અને 'નાં'—ઉપરાંત છઠી વધારાનો 'ને' પ્રત્યય સ્વીકારવાની હિમાયત કરનારા વ્યાકરણકારોને 'એ'—એ આબાહ સરળતા કરી આપી છે. 'રાજાને માથે', 'નદીને કિંઈ' વગેરે આવ્યા પ્રયોગો છે.

(૯) ગતિદર્શક ક્રિયાપદ જેમાં વપરાયું હોય, એવા વાક્યમાં જેના તરફ ગતિ થતી જણાવી હોય તેની બીજી વિભક્તિ ગણાય છે. બીજી વિભક્તિનો પ્રત્યય હોતો નથી અથવા હોય છે તો 'ને' ગણાય છે. પરંતુ બીજી વિભક્તિનો વધારાનો 'એ' પ્રત્યય પણ આ અર્થે દાખલ કરવા જેવો છે; જેમ કે, 'તે દારૂકે ગયો છે'; 'વડોદરે થઇને તેમ આણંદ અર્ધને પણ ગાંધરે જવાય છે'; 'તે કશો ગયો છે' વગેરે.

(૧૦) સંસ્કૃત ભાષામાંની 'સંતિ મપ્તમી'ની વિશિષ્ટ રચનાને મળતી આવતી રચના કરવામાં 'એ' આપણને કામ લાગે છે; જેમ કે, 'એ ગયે વરે' તવંગર થયો'; 'તેને પહેલે તડાકે મોટી રકમ મળી'; 'તારે ઘાએ બધું થાય' વગેરે.

(૧૧) 'ને લગાડીને', 'એ અર્થે આપણે કર્યું' 'એ' લગાડીએ છીએ તેને બીજી વિભક્તિના પ્રત્યય તરીકે ગણવો કે કેમ, એ વિચારવા જેવું છે, જેમ કે, 'ફણે કાને કુંડળ પહેલો' હતાં'; 'આ છોકરીએ નાકે નયની પહેરી છે' વગેરે.

(૧૨) કર્મર્થે બીજી વિભક્તિનો અર્થ દર્શાવવા આપણે 'એ' વાપરીએ છીએ, એ જેવા જેવું છે; જેમ કે, 'વખાણી ખીચડી હાંતે વળગી'; 'નમાજ પઢતાં મસીદ કેમે વળગી!'; 'પાઠી કોઠીએ કાનો ન ચડે'; 'એણે ભેંકે તરવાર બાંધી લીધી'; 'આ તો લાકડે માકડું વળગાયુ છે' વગેરે.

(૧૩) ત્રીજી વિભક્તિના કરણના (= સાધનના) અર્થની આજી ઝાંખી કરાવતી રહે આપણે 'સાથે મળીને', 'સાથે વાપરીને', 'સાથે લખીને' વગેરે વિશિષ્ટ અર્થે

ગણિતશાસ્ત્રના અર્થે 'એ' વાપરીએ છીએ; જેમ કે, 'એ બગડે બાવીસ'; 'એકડે મીંડે દસ'; 'પાંચડે નવડે આગણસાઠ' વગેરે.

(૧૪) પતિ પોતાની પત્નીને ઉદ્દેશીને ને પત્ની પોતાના પતિને ઉદ્દેશીને 'એ' સર્વનામ વાપરે છે, એ તો જાણીતું છે.

(૧૫) અનેક સ્થળે પતિ પત્નીને સંબોધતાં કે પત્ની પતિને સંબોધતાં 'એ' સર્વનામ વાપરે છે, એ પણ જાણીતું છે.

(૧૬) આપણી ભાષામાં 'જે...તે' નું જોડકું છે તેના સ્થાને કેટલાક લોકો 'જે...એ'—નું જોડકું વાપરી 'એ' સર્વનામનો ઉપયોગ કરે છે; જેમ કે, 'જેને આવતું હોય એ આવે' વગેરે.

(૧૭) કોઈ પણ વિધાન કરી એના અંતમાં અધ્ધવિરામનું ચિહ્ન (,) કે અર્ધવિરામનું ચિહ્ન (:) મૂકીને દર્શક સર્વનામ તરીકે 'એ' વપરાય છે; જેમ કે, 'જુદું બોલતું, એ પાપ છે'; 'આખ, કાન, નાક, જીભ અને આમડી: એ પાંચ ઇન્દ્રિયો છે' વગેરે.

(૧૮) 'હોવા છતાં' નો ભાવાર્થ દર્શાવવા આપણે ક્રિયાપદના વર્તમાનકાળના રૂપને 'એ' લગાડીએ છીએ; જેમ કે, 'એ તો ખાતેખીતે દેવાળિયો છે'; 'એને તો ફરતેફારવતે ઠોક પડે છે'; 'છતે કાને બહેરો થાય, એવાને તે શું કહેવાય?' વગેરે.

(૧) ક્રિયાપદના વર્તમાનકાળના રૂપને 'એ' લગાડી તેને વિશેષણ તરીકે સિદ્ધ કરી તેનો વ્યત્યય વિવિધ અર્થે આપણે કરીએ છીએ, એ પણ વિચારવા જેવું છે; જેમ કે, 'એ જતે દહાડે બીચો થયો'; 'લૂટારો મારતે થોડે પક્ષાધન કરી ગયો'; 'વરસતે વરસાદે બહાર કેમ નીકળાય?' વગેરે.

(૨૦) વિશિષ્ટ વ્યતીત કાળનું સૂચન કરવા ક્રિયાપદના જૂતકાળના રૂપને 'એ' લગાડીને આપણે ખાસ પ્રયોગ કરીએ છીએ; જેમ કે, 'તેને આખ્યે ત્રણ દહાડા થયા'; 'ખેરાક ખાધે મને ત્રણ અઠવાડિયાં થયાં'; 'તે કહ્યું, "ના, હું તો ગાંધરા"' વગેરે.

(૨૧) ચોક્કસ ને બરાબર કાળ સૂચવવા પણ આપણે 'એ' વાપરીએ છીએ; જેમ કે, 'પ્રમુખ છતે ટંકેરે આવી પહોંચ્યા'; 'ગાડી તો દશે જ બિપડી ગઈ' વગેરે.

(૨૨) એ ને એ શબ્દ સાથેસાથ બે વાર વાપરતાં વચ્ચે 'એ' મૂકીને આપણે 'દરેક' શબ્દનો કે 'પૂરેપૂરું' શબ્દનો ભાવાર્થ રજૂ કરીએ છીએ; જેમ કે, 'આ ચોપડીમાંની એકેએક વાર્તા ભાષાંતરરૂપે છે'; 'એને ડગલેડગલે મુસ્કેલીઓ નડે છે'; 'એનું વિધાન સોએસો ટકા ખોટું છે'; 'એ હાડેહાડા જુદો છે' વગેરે.

(૨૩) 'મારફત' નો ભાવાર્થ દર્શાવવા એ ને એ શબ્દના જોડકા વચ્ચે આપણે 'એ' મૂકીએ છીએ અને છેવટે પણ 'એ' વાપરીએ છીએ; જેમ કે, 'એ વાન કાનેકાને આખા ગામમાં ફેલાઈ'; 'પગથિયેપગથિયે આખો પર્વત ચડી જવાય' વગેરે.

(૨૪) અનુસરણનો અથવા 'પાસે થઇને'નો ભાવાર્થ દર્શાવવા પણ ઉપયુક્ત ત્રેવીસમી કથમમાં જણાવેલી રીતે આપણે 'એ' વાપરીએ છીએ; જેમ કે, 'આપણે સાધુ પુરોના પગલેપગલે ચાલવું જોઇએ'; 'તમારી માડી કટોકટી હાંક્યે રાખજો' વગેરે.

(૨૫) સાધનના પુનરાનર્નનથી ખીજ વગેરે વિશિષ્ટ ભાવ દર્શાવવા પણ ઉપયુક્ત ત્રેવીસમી કથમમાં જણાવેલી રીતે આપણે 'એ' વાપરીએ છીએ; જેમ કે, 'એણે ચોરને લાકડીએલાકડીએ માર્યો'; 'સિપાઇએ ગુનેગારને સોટીએસોટીએ ફટકાર્યો' વગેરે.

(૨૬) 'અને' અથવા 'ઉપર' શબ્દ વડે પુષ્કળપણનો ભાવ દર્શાવવા પણ આપણે ઉપયુક્ત ત્રેવીસમી કથમમાં જણાવેલી રીતે 'એ' વાપરીએ છીએ; જેમ કે, 'મેંજો જોવા સોઢાનાં ટાળેટાળાં ઊતરી પડ્યાં'; 'મારીના કાચના કંકડેકકડા થઇ ગયા' વગેરે.

(૨૭) અનેક સાધિન શબ્દોને સ્વતંત્ર અવ્યયો તરીકે સિદ્ધ કરવામાં 'એ' ખૂબ મહત્ત્વનો ભાવ ભજવે છે, એ જોની ખૂબી છે; જેમ કે, 'પાસે', 'પ્રમાણે', 'સાથે', 'છવટે', 'બહલે', 'વખતે', 'કાળે', 'જોડે', 'પડે' વગેરે.

(૨૮) 'ના સમયે', એ અર્થ દર્શાવવા આપણે નામને 'એ' લગાડીએ છીએ; જેમ કે, 'અહીં રાતે ભજનો થશે'; 'ઉનાળામાં ખપોરે લૂ વાપ છે' વગેરે.

(૨૯) ઉપલી અઢાવીસમી કથમમાં ઉદ્દેશ્યેના અર્થથી જુદા પડતા કાળવાચક અર્થે આપણે 'એ' વાપરીએ છીએ, એ પણ વિચારવા જેવું છે; જેમ કે, 'આજે', 'કાલે', 'પરમ દિવસે' વગેરે.

(૩૦) 'પણ' નો અર્થ દર્શાવતા 'યે' ના સ્થાને આપણે 'એ' પણ વાપરીએ છીએ; જેમ કે, 'મેંએ જમી લીધું છે'; 'તમેએ તમારો લેખ લખી મોકલજો'; 'મે' તો કંઈકે લખ્યું છે' વગેરે.

(૩૧) 'તરફ'નો અર્થ દર્શાવવા આપણે 'એ' વાપરીએ છીએ; જેમ કે, 'તેના પાણી મોલે ન ચડે'; 'રાતે દૂધ દીવે દોડે' વગેરે.

(૩૨) 'વાતમાં ને વાતમાં' કે 'વાત કરતાંકરતાં', એ અર્થે આપણે 'એ' નો ઉપયોગ આ કહેવતમાં કરીએ છીએ :- 'વાતે પાપક, વાતે વડી, વાતે વડું ગધેડે ચડી.'

(૩૩) આપણી વર્ણમાળામાં સ્વર તરીકે 'એ' ને સ્થાન મળેલું છે, એ આપણે જરૂર ન જૂલી શકીએ.

(૩૪) 'પછી', 'કેડે', 'બાદ', 'વીણે' વગેરેનો અર્થ દર્શાવવા આપણે 'એ' નો ઉપયોગ કરીએ છીએ; જેમ કે, 'આપણે પાંત્રીસ વરસે ફરીથી મળ્યા'; 'થોડી વારે એને બાન આપ્યું' વગેરે.

(૩૫) 'જ' અવ્યયનો અર્થ 'એ' વડે પણ આપણે દર્શાવીએ છીએ; જેમ કે, 'તે બધું ખાવાનું એકે ફેરે સફાવટ કરી ગયો'; 'શ્રોતાઓએ તેના બાપણને એકે અવાજે વધાવી લીધું' વગેરે.

(૩૬) 'વખતોવખત'નો અર્થ દર્શાવવા આપણે અમુક લખાંશમાં 'એ' વાપરીએ

છીએ; જેમ કે, 'આ સાંકળાની ખીલી વારેવારે ઢીલી પડી જાય છે'; 'મેં તો તમને વારેઘડીએ ટોક્યા હતા' વગેરે.

(૩૭) 'નંગ', 'માપ', 'વળન' વગેરે પરત્વે 'દર' નો કે 'ભાવ' નો ભાવાર્થ દર્શાવવા માટે તેમ જ 'દીઠ' નો અર્થ બતાવવા માટે 'એ' આપણને ખૂબ ઉપયોગી થઈ પડે છે; જેમ કે, 'દોઢ રૂપિયે વાર'; 'એક આને શેર'; 'વીસ રૂપિયે હજાર'; 'દર એકરે બે રૂપિયા' વગેરે.

(૩૮) 'માફક', 'પેટે' વગેરેના અર્થે આપણે 'એ' વાપરીએ છીએ; જેમ કે, 'તે કાગળે ડાળે એની રાહ જુએ છે'; 'પેલી નોટો કાપડે ચીસઝડપે ગુમ કરી' વગેરે.

(૩૯) 'રાખીને', 'કરીને' વગેરે વિશિષ્ટ અર્થ દર્શાવવામાં પણ 'એ' આપણને કામ લાગે છે; જેમ કે, 'એ ફૂતરો ઊભી પૂંછડીએ નાકો'; 'ફૂકડો બંધી ડોકિ 'ફૂકડેફૂક' કરે છે', 'તેજ ઘોડો ટટાર કાને આસે છે' વગેરે.

(૪૦) 'આમળ', 'પાસે', 'સુધી' વગેરે વિશિષ્ટ અર્થ દર્શાવવા પણ આપણે 'એ' નો ઉપયોગ કરીએ છીએ; જેમ કે, 'બારણે બિખારી ઊભો છે'; 'તે ત'બૂએ પહોંચી ઘોડા ઉપરથી ઊતરી પડ્યો' વગેરે.

આપણો 'એ' ફેટલા વિવિધ ઉપયોગો આપણને પૂરા પાડે છે, એ અહીં પૂર્ણાંશે જણાવવાનો કાવો હું કરતો નથી. એમાં હજી પણ અનેક સુધારાવધારા કરવા માટે મામ રહે છે. પરંતુ આ દિશામાં પ્રયત્નશીલ થવાની પ્રેરણા વાચકવર્ગને આપવાનો હવે મત્ત ને અહીં કયો છે; અને તે એ નજરે કેંઈક અંશે પણ સફળ નીવડશે તો હું અવશ્ય ખુશ થઈશ.

મીરાનું વિષયાન

લેખક : શ્રી ભાનુશંકર બા. વ્યાસ એમ. એ. એક્ઝએક્ઝ. બી.

[પૂળતા કામમાં બેઠેલી મીરાં ધૂપ, દીપ વગેરે સામગ્રી તૈયાર કરતી હોય છે. વચ્ચે વચ્ચે ભજનોની એકાદ લીટી ગણુગણે છે : જડે ઘર તાળી લાગી રે મહારા મનની ઉણારથ ભાગી રે. ii પિયાછ મહારે નેણાં આગે રહજ્યો છ. iii હમને સુણી છે અધમ ઉધારણ, અધમ ઉધારણ સખ જગ તારણ... હમને... ..]

ર[ણાછની આજાઓ, માતાછની આજાઓ, વૈધવ્ય, રાજવંશ, કુટુંબશૂન-આ બધા માહો આજે મીરાંને ઘેરીને પડ્યા છે. હજી એ તે બધાથી મુક્ત નથી થવાતું. પણ એ બધાનું બળ મીરાંને સંસારસાગરમાં નહીં ધસડી શકે. એમને દુઃખ થતું હશે ? હશે, પણ હું શું કરું ?

[ભજન પૂરું થતાં મીરાં ધ્યાનમગ્ન સ્થિતિમાં બેસે છે. એટલામાં તેના દિપર રાણો એક અનુચરને સાથે લાઇને આવે છે. અનુચરના હાથમાં ઝેરનો પ્યાલો છે.]

પુરોહિત : જો, આ પ્યાલો આપવામાં જરા પણ મફતથી થાય નહિ. તમે લોકોએ જ ભગતાણાં કરાવીને આ દુઃખ વધાર્યું છે.

અનુચર : અમે શું કરીએ, મહારાજ ? મીરાંઆછ પાસે જતાં અમારાથી જીવું બોલાતું નથી. ગમે તેટલું નક્કી કરીને ગયા હોઇએ તો પણ અન્તે સાચુંજ બોલાઇ જાય છે.

પુરોહિત : એ બધાં તમારાં બહાનાં છે. પણ આ વખતે તો હું જોઉં છું કેમ બચે છે એ ? અને રાજમહેલમાં આવેલા એક સાધુએ આપેલી પ્રસાદી છે એમજ કહેવાતું છે હો.

અનુચર : મહારાજ, આપની આજ્ઞા પાળતા બધો જ પ્રયત્ન કરીશ. રાજમાતાછએ પણ એમ જ કહેવાતું હતું છે કે ભગવાનની મૂર્તિને નહવડાવીને સાધુએ આપેલું આ ચરણા-મૃત છે. અને મારાથી એમ જણતી બોલાય તે માટે તો એ કેટલી એ વાર મનમાં ગોખી ગયો છું.

પુરોહિત : જો ત્યારે. મીરાં ધ્યાનમાંથી જાગ્રત થાય કે તરત આપજો. હું થોડીવારમાં જ પાછો આવું છું. એવું ત્રિષ છે કે હું પાછો આવું ત્યાં સુધીમાં તો એ ભગતડી મરી જ ગઇ હશે. અને જો તેમ ન બન્યું તો તને જ સજા થશે.

(જય છે. મીરાં બજનની પંક્તિઓ ગમે તેમ ગણુગણતી બિણી થાય છે.)

અનુચર : શી વિષમ પરિસ્થિતિ ! રાજપુરોહિતને રાજ્ય ધર્મની પડી છે, રાજમાતાને રાજ્યની કીર્તિની પડી છે. બંને બુડા છે. અને બંનેથી વધારે બુડા હું છું. રાજસેવક ! રાજસેવક-હું જ એ વિષ પી ગઈ તો...ના, ના, પણ આ ઠીક પ્રસંગ છે. મીરાંમાની કસોટીનો આ યોગ્ય અવસર છે. જોઈએ તો ખરા, એથી શું થાય છે. [અનુચર ગભ્રુ કરતો હોય તેમ ધીમે ધીમે સમીપ જાય છે.]

અનુચર : બાઈ સાહેબ, બાઈ સાહેબ.

મીરાં : કેમ બાઈ ! વળી માતાજીએ કાંઈ આજ્ઞાઓ મોકલાવી છે કે શું ? એ ય શા માટે હજી મીરાં જીવતી છે એમ માનતાં હશે ?

અનુચર : (ગભરાતો હોય તેમ) બાઈ સાહેબ... માતાજી...

મીરાં : શું છે બાઈ ? અને આ તારા હાથમાં શું લાવ્યો છે ?

અનુચર : (જાણે ગોખેયું બોલતો હોય તેમ) રાજમહેલમાં એક સાધુ આંધ્યા હતા. તેમણે ભગવાનની પૂજા કરેલી તેનું આ ચરણામૃત છે. માતાજીએ મોકલાવ્યું છે.

મીરાં : રાજ્યમહેલમાંથી ચરણામૃત ! ધન્યભાગ્ય મીરાંનાં, બાઈ કે ‘રાજ્યમહેલમાં પણ મારા બહાદુરો ચરણો પધાર્યાં’. અને માતાજીના હૃદયમાં પણ ભગવાન જગ્યા કે શું ? હશે. મહારો બહાનો ક્યાં નથી વસતો ? લાવ બાઈ લાવ, એ ચરણામૃત તો મહેને અમૃત કરતાં પણ વધારે બહાનું લાગશે. લાવો પી લઈએ. આજ મીરાં ધન્ય બની, નાથ તમારી કૃપા થાય ત્યાં કોણ ફર્જ ને કોણ સજનન ! તહે જે દામીને તમારી કરીને રથાપો એને જગત ક્યાં સુધી અવગણે ? અને તમારાં ચરણો રાજમહેલમાં પ્રવેશ કરે પછી એ રાજ્યમહેલ પણ પવિત્ર મંદિર જ બની જાય ને ? અને તેમાં વસનારા પણ સંતજન કેમ ન બને ?

અનુચર : (ગૂંચળાતો હોય તેમ) બા...ઈ...બાઈ...માતાજી.

મીરાં : શું છે બાઈ ? કેમ આમ બય પામેલા જેવો દેખાય છે ? લે તું પણ આમાંથી થોડું ચરણામૃત પી એટલે જીવને પરમ શાન્તિ મળશે. પરમાત્માના ચરણામૃતમાં પરમાત્માનો જ વાસ છે. લે. (અનુચરને આપવા જાય છે. અનુચર હાથ ધરતો નથી. અને મૂંગો બિભો રહે છે) કેમ, તને પણ રાજ્યસત્તાનો કેદ ચડે છે ? લે બસા માથુંસ પ્રભુની પ્રસાદીની અવગણના ન કરીએ.

અનુચર : (લગભગ રહમસ થઈને) માતા... માતા... આ ચરણામૃત નથી. પણ ચરણામૃતને નામે મોકલાયેલું હજાહજા ઝેર છે. મેં પાપીએ એ આપને આપ્યું. તમારું કાસળ કાઢવાનું આ કાવતરું છે, માતાજી; આ પાપી પેટ મારા પાસે પાપ કરાવે છે.

મીરાં : ઝેર ! રાજમહેલમાંથી ?

અનુચર : હા, માતાજી તમારી ભક્તિ જોઈને, તમે તે જવડી પી જાઓ માટે ચરણામૃતનું નામ આપ્યું. તમે એ ન પીશો. મારું ગમે તે થાય. અરે ભગવાન !

મીરાં : બાઈ હું શું કરે ? અને હા સારને માટે મીરાં ઝેર પીવાને લાયક જ બની છે.

પણ આ તો ચરણામૃત. જેને એકવાર ભગવાનનું ચરણામૃત માન્યુ તેને ઝેર કેમ ગણાય ? ઝેર ગળી એને કેમ ફેંકી દેવાય ? અને ચરણામૃત—ચરણનું અમૃત તે તે વળી ઝેર હોય કે ? નાથ, આપના ચરણના અમૃતનો ત્યાગ હું કેમ કરું ? (આટલુ બોલી પાવો મોઢે માડતા તૈયાર થાય છે)

અનુચર માતા માતાશ... આપ... (આડો હાથ દેવા જાય ડ. એટનામા પુરોહિત પ્રવેશ કરે છે અને મીરાને ઝેર પી જતી જુએ છે.)

મીરા (અનુચરને) લે ભાઈ, આ પાવો, ગણાશને ઠકેજે કે મીરા ચરણામૃત પી ગઈ છે.

અનુચર (ગભરાતા) બાઈ સાહેબ, હવે શું થશે ? એમા તો હળાહળ ઝેર હતું

મીરા હળાહળ ઝેર પ્રજુના ચરણના નામ માત્રથી અમૃત મળી જાય છે, ભાઈ. અને એ ઝેરથી મીરાનો દેહ પડી જાય તો પણ શું ખોટું ? પણ મેં તો જાણે માયાનું અમૃત જ પીધું હોય એવો સ્વાદ એ ચરણામૃતમા હતો.

અનુચર શું મીરામાઈ ઝેર પી ગયા ? અને હજી તો છવે છે. મારી પોતાની જ આખે મેં આ શું જોયું ? આ તે સત્ય છે કે કાષ્ટ જાદુ વિદ્યા ? થાય જમને માતાશને ખમર આપું.

મીરા (અનુચરને) જા ભાઈ મીરાનો તો રામ જેવો રખવાળ છે. [અનુચર જાય છે]

રાણી (પ્રવેશ) મીરા, મીરા, ગભરાશો નહીં. સાચું જ કહ્યું તમે; મને એ રામે જ મારી મતિ સુઝાડી

મીરા શું છે રાણાશ ? શું કહો છો તમે ?

રાણી મીરા ! તમે પીધો તે પ્રજુપ્રસાદનો પાવો. જળહળ ઝેરનો પાવો તો આ રહ્યો. રાજમાતાની આજ્ઞાને અનુસરી એ પાપકર્મ કરવાને તૈયાર થએના આ રાજ્યધર્મના સ્તંભરૂપ, કુળની કીર્તિનું અભિમાન રાખનાર આ રાજપુરોહિત.

મીરા રાજપુરોહિત !

રાણી એમની પોતાની ગ્રેરણાનું આ પરિણામ છે પોતાના મમતને વળગી રહેનાના એમના પ્રયત્નને આભારી છે મેં રાજમાતાને ખૂબ ખાત્રી કરી દીધી છે ગજપુરોહિતના આ કારસ્તાનનો મને ઝંકેમ હતો, અને એ સાચો પડ્યો છે

મીરા પણ રાણાશ ! મેં તો વિધનો પાવો પી લીધો છે

રાણી એ વિધ-ઢોલુ, એ તો ગિરધરલાલનું ચરણામૃત હતું વિધનો પાવો તો આ રહ્યો મારી માન્યેતીથી એની અદનામદલી કરવામા હું સફળ નીવડ્યો છું

મીરા આ પ્રજુ !

રાણી અને રાજરાણી ગિરધર ગોપાળની લકિતધેવી મીરાના દેખતા આ જ વિધનો પાવો પુરોહિતને પીવાની મારી આજ્ઞા છે રાજપુરોહિત ! વિવશ ન કરો જેને તમે ચરણામૃત ગણી પ્રજુ પ્રમાદી મનાવી મીરાને પીવડાવવા માગતા હતા, તે હવે આપ જાતે જ પીને પાવન થાઓ

મીરા મહારાજ ! આ તો અનર્થ થાય છે. હોય એમને એવી મતિ સુઝી—પાવો નાવો એ વિધ તો હું જ પીશ

રાણો : મીરાં ! તમારા આચરણની વચ્ચે બન્યું છે ત્યાં સુધી તો હું નથી આવ્યો. પણ આજે મારી આજ્ઞાનું અક્ષરસઃ પાલન થશે જ.

મીરાં : મહારાજ ! બ્રહ્મહત્યા જેવું મહા પાપ ! હશે. આ દુષ્ટ ક્રોધને આપના હૃદયમાંથી દૂર કરો.

રાણો : મીરાં, એક રાજવી તરીકેનો મારો ધર્મ પણ એ પુરોહિતને સજ્જ કરવાની મને ફરજ પાડે છે. રાજપુરોહિત ! આમ આવો, અને મીરાં જેવી સાધ્વીનો જીવ લેવાનું કાવતરું કરવાની સજ્જ ભોગવો. તમારે હાથે જ ભરેલો આ વિષનો ખાલો તમે જ પીઓ.

પુરોહિત : મહારાજ...ક્ષમા.....

રાણો : ક્ષમા ? ક્ષમા માગવાનો તો તમને અધિકાર જ નથી રહ્યો, પોતાનો જીવ આટલો વહાલો લાગે છે તો બીજાના જીવને હણવા શાને તૈયાર થયાં તા ?

મીરાં : મહારાજ, જવાદો, જવાદો,

રાણો : પુરોહિત ! જલદી કરો, નહિતર બળાતકારે પણ એ વિષ તમારા કંઠમાં રેડાવીશ.

(પુરોહિત—ઓ.....ઓ.....કરી પી જાય છે)

રાણો : હાશ, હવે નિર્ભય છો તમે મીરાં. આવાં પાપીજનો વહેણાં મરે તેમાં જગતને જ સાજ છે.

મીરાં : મહારાજ ! આપ આ શું બોલો છો ? અત્યારે કેવે આપનું મહણુ કયું છે. અને એક વાર ચરણામૃત રૂપે નક્કી કરેલું વિષ કદી પણ વિષ રહી શકે નહિં. મહારાજ, ભગવાનની ઇચ્છાથી ત્રિષ પણ અમૃત થઈ જાય એ આપ નથી જાણતા ? અને એમની બક્ષિતને નામે થતી આ હિંસા મારો નાથ કેમ સહી શકે. મહારાજ ! પુરોહિત જીવશે, જગતનો રાખણહાર એને જીવાડશે.

(પુરોહિત આળસ ભરડી બેઠે છે.)

પુરોહિત : (બેબાકો હોય તેમ) માતા મીરાંબાઈ, રાણાજી—મારાં બધાં પાપની આજે મને ક્ષમા આપો. ભગવાનને નહિં ઓળખનાર આ પુરોહિતને આજે સાચો બ્રાહ્મણ આપે બનાવ્યો. આપને ચરણે જ હવે તો મને રાખો.

રાણો : ધન્ય, ધન્ય મીરાંબાઈ ! ક્રોધના આવેશમાં મને સત્ય નહોતું દેખાતું.

મીરાં : રાજપુરોહિત ! આપ તો પૂજ્ય છો અમારા. મીરાં જ જ્યાં ગિરધરસાસને ચરણે ઢળી છે ત્યાં એને ચરણે ઢળવાનું શું હોય ? મીરાં કે પ્રભુને હૃદયમાં રાખો ને એનાં જ શુભગાન કરો તો જગત જીતવું અઘરું નથી.

મૈં ગોવિંદકા ગુણ ગાના

રે મૈં ગોવિંદકા ગુણ ગાના

રાણા બેળ્યા ઝહરપીયાલ

ધમિરત કરી પી જના...રે મૈં

રાજ રૂઠે નગરી રૂઠે

હરિ રૂઠ્યા કહાં જના ?

મીરાં તો અળ પ્રેમદીવાની

સાંવરિયા વર પાના...રે મૈં

માતૃત્વને સજા

લેખક : શ્રી. વલ્લભલાલસ અદ્દલ

મુંબઈના રવિવારને પણ શાંતિ નથી હોતી. નગર-ઉપનગરનો જનસમાજ દરીદરી સહેલખાઈ અને મળી ટહેલી સારાય અહવાશિનો થાક ઉતારી નાખવામાં તે-દિવસે તન્મય હોય છે. વીજળી ગાડી, ટ્રામ ને મોટરબસ માનવમાગરને છોડાછડા ભરે છે ને ફાલવે છે. રોજ જીવતા લટકતા માનવોને લઇને દોડતી વીજળી ગાડી આજે પણ મોરબીકારને ખાળી શકતી નહોતી.

નિરંતર નીચલા વર્ગની બીડની બીંસમાં છુંદાઇ-કચડાઇ, જતો-આવતો કમળ આજે ઉપલા વર્ગની ગાડીમાં વીજળીના પંખા નીચે શાંતિ અનુભવતો હતો. સાત વર્ષની રશ્મિ સાડા આજે એણે એ શાંતિ મેળવી હતી. બારીની પેસે પાર ક્ષિતિજ પર નજર નાખી રહેલી રશ્મિના કુમળા વાળ એણે સમાધાન કે રશ્મિ બોલી: “કાકા, વરસાદ આવે છે. નહિ ?”

“હાં બેટા, કેવો સરસ છે !” કમળના ઉત્તરથી પ્રેતસાહિત થતી રશ્મિએ હાથ બારી બહાર ધર્મો ને પાછો ખેંચી બતાવતાં કહ્યું: “કાકા, જુઓને, કેવી ઝીણી ઝીણી ઊંટી આવે છે !”

“હાં બેટા, એ ઝરમર ઝરમર કહેવાય.”

“ઝીણી ઝરમર, કેમ કાકા ?”

કમળને કવિતા સાંભરી:

“ઝીણા ઝરમર વરસે મેહ,
બીજે મારી સુંદરડી.”

એને યુ. હું રશ્મિને કવિતા સંભળાવું, પણ રશ્મિના અંગ પરનું પશ્ચિમી ફેશનનું ફરાક એની મુરાદને અરસથ કરી રહ્યું: આજે તો સુંદરી પહેરવા જેવી કન્યાઓ પણ ફરાક લટકાવે છે !

ખીજ ન પળે પંદરેક વર્ષ પરની સ્મૃતિઓ એના દિલને ડેરી રહી. ત્યારે રસ્મિની મા ઉપા ટહેનતી ટહેલતી આ ગીત ગાતી હતી ને કમળને કહેતી હતી:

“ચુંદડી પહેરીશ ત્યારે હું તમને ગમીશ ને ?”

તે પછી કમળ કોલેજમાં ગયો, ભણ્યો, પરણ્યો ને નોકરીએ લાગ્યો. સાત વર્ષની રસ્મિ મગફ કમળનું આ જીવન ગુજર્યું તે તો હજુ આજની વાત હતી, :પણ જે કાળે ઉપા એક આર્થિક્ત્યા રૂપે કમળ આગળ ખીલી નીકળી હતી એ ગઈગુજરીનાં ચિત્રો તો કેવળ કમળે જ નીરખ્યા હતાં. ક્યાં એ નિદોષ, શરમાળ, ઠાવડી ને કલાગરી ઉપા ને ક્યાં આજની ઉદ્દડ, ઉધમાતી, ઉડાઉ ને રાધ જેવી બાળતી પ્રકૃતિની ઉપા !

કમળ તુલનામાં વ્યસ્ત હતો ત્યાં રસ્મિએ પૂછ્યું: “કાકા, આપણે ક્યાં જઈએ છીએ ?”

“આપણે કાંઈ કાંઈ જોવા જઈએ છીએ. પહાડની ઉંડી ઉંડી ગુફા, દરિયાનું પાણી, પથરની મોટી મોટી મૂર્તિ! તને ગમશે ને ?” કમળે સંમતિ માગી.

“કાકા, મને તો બહુ ગમે પણ ઉપાબહેનને એ બધું ન ગમે ? ઉપાબહેન તો આવી જ નહિ !” કેટલીક વાર નિદોષ બાળકની મમતા ને જિજ્ઞાસા બળ્યે-અળ્યે સંસારના પહેવારને ખારા કરી ચૂકે છે.

રસ્મિના પ્રત્ને કમળના દિલ પર એક ચોટ મારી પણ હૃદય કંકળ કરી એ પ્રશ્ન એ ગળી ગયો.

(૨)

ગાડી ઉભી, બાપ-દીકરી ઉતર્યા ને મોટરમાં બેસી અરબીસબુદને કઠિ આવી બોટમાં બેઠાં. શ્રીષ્ઠ ઊતરતી હતી ને વર્ષો બેસતી હતી. વાદળના પટમાં અરણ્યદય થતો હતો ને સોનેરી-રૂપેરી રસ્મિરાશિ વાદળના દિલ્હારને દેદિપ્તમાન કરતો કરતો તેના પ્રવાહી આકારને શણગારતો હતો.

આ જોવામાં રસ્મિને મોજ આવતી. નીચે સાગરવારિમાં, ધરી ધરી રૂપરંગ બદલાતા આમ-અબનનાં પ્રતિબિંબ પડતાં. એ જોઈ કમળને જીવનના તત્ત્વજ્ઞાનની આવી હાથ આવતી લાગતી. જીવન સુખ-દુઃખના દંદ જેવું હોવાનું એણે સાંભળ્યું હતું. સફળ હો કે નિષ્ફળ, સુખી હો કે દુઃખી, જીવન એક રસપ્રદ અનુભવ છે, એવું બનીડ રોનું કથન એણે વાંચ્યું હતું. એણે પેટ ભરીને પતિપત્નીનાં ધર્મણુ જોયાં હતાં. ધર્મણુ વિનાના જીવનમાં પ્રેમ, પુરપાયા ને ફનાગીરી જેવાં ખીલી બેઠે છે તેવાં બીજે નથી ખીલતાં એ સત્ય એને સ્વીકાર્યું હતું.

એને લાગતું : આ બહુશી, બહુ રંગધારી વાદળનાં પ્રતિબિંબ જોઈશ ક્ષણિક તેટલું જ જીવન પણ ક્ષણિક છે; પણ એ ક્ષણિક ધર્મણુમાં ધસાઈ જતી બાળકની નિદોશીનું શું ? હજુ હમણાં જ રસ્મિએ, ઉપાને સાથે લેવાનો પ્રશ્ન નહોતો પૂછ્યો ?

હોડી જેમ જેમ જળવમળ કાપતી જતી હતી તેમ તેમ કમળના દિલનાં વમળ ગૂંચવાતાં જતાં હતાં. ઉપાને આજે એજે જે માટે આજીજી કરી હતી, જે જોવા ને માણવા એજે રશ્મિને સાથે લીધી હતી, એ બધાની ગહન સમસ્યામાંથી દસ—દસ વર્ષનાં વિષમ વિષ નીકળી કમળને અકળાવી રહ્યાં.

(૩)

મુળાઈના સાગરમાં આજોટેલા ટાપુને કાંઠે આવી આગજોટ અટકી ત્યારે કમળની વિચારસૂચિ બદલાઈ. લોકોનાં ટોળેટોળાં આજે સહેલગાડે નીકળ્યાં હતાં. ત્યાં ત્યાં ખાણી-પીણી ને વરણાગીની ઉમળા યવાની હતી. બુલકાંના કિલ્લોલ, સ્વચ્છંદી કન્યાઓનાં કામણ ને સંસ્કારીઓના સંવાદી-વિસંવાદી સૂર વચ્ચે કમળ ને રશ્મિ કાંઈક અગમ્ય એકલતા અનુભવતાં હતાં કોઈક કોઈક રશ્મિને પૂછી પણ નાખતું : “ તારી આ નથી આવી ? ” ને રશ્મિ કોઈકને કહેતી કે : “ ઉપા બહેનને તો નિશાળની બહેનપણીઓ સાથે જ જવાનું ગમે છે ”, તો કોઈકને વળી શરમાંથી પહેલી મુક મુખાકૃતિથી જ જવાય આપી દેતી. રશ્મિના દિલનું કુખ કમળનું કુખ કિચ્છિત કરતું.

એલિફંટાની શુદ્ધાની શિષ્યાકૃતિઓ જોઈ રશ્મિ રાજી-રાજી થઈ ગઈ. શંકર, પાર્વતી, વિષ્ણુ, નટરાજ, બધાની સરળ ભાષામાં યથાવત્ કથા કરવામાં કમળ ઉપા તરફની ઉપેક્ષા વીસરી ગયો. નારતો કર્યા પછી બાપ-દીકરીએ અમૃત જેવું ઠંડું પાણી પીધું ને કંદોરા આકારે શુદ્ધાને વીંટળાયેલી શિલાપદસરણીને એક ખૂણે શેતરંજી પાથરી સૂત્ર ગયાં.

વર્ષોરંભની બપોર પણ શીતળ ને સોહામણી હોય છે. મદમંદ વાયુલહરીએ રશ્મિની નાની આંખનાં પોપચાં ખીંચ્યાં, પણ કમળને તે વિચારમાં ઘસડી ગઈ. પાસે સૂનેલી નિર્મળ, નિર્દોષ, બટકબોલી રશ્મિ ન્યારે ઉપાની ઉદાગીનતાથી હીજરાની ત્યારે પિતાનાં ગોદ ને વિનોદ તેને માતાથી થે મીઠાં લાગતાં.

માના મંત્રવત્, પરલક્ષી ને બહિર્મુખી જીવનમાં કમળને જ નહિ, રશ્મિને સુદ્ધો સ્થાન નહોતું.

“ ઉપાબહેનને આ બધું જોવાનું ન ગમે ? ” રશ્મિનો મૃદુ કમળના મનચક્ષુ સમક્ષ, જાહેરખબરની વીજળીના લાલ અક્ષર જેમ, બોલો રહેતો ને વિપાદની પરંપરા જગવતો.

કમળા: ઉપાનું જીવન ભટકેલ ચલું. ઉપાને સ્વચ્છંદના વ્યસનમાં સંડોવતા સંજોગોનું બળ વધતું ચાલ્યું. ડોલેજની પશ્ચિમી સંસ્કૃતિના પાશમાં પાંગરતી યુવતીઓની સોજતમાં ઉપા ન્યારે કૃત્રિમ ફેશન, ઉડાઉપણું ને સ્વૈરવિહારથી જગજગીસીએ ચઢી ત્યાં સુધી કમળને લાગતું કે આ બધું પરપોટા જીવન ઓસરી જશે ને કાળાંતરે, ઉપા એક સુશીલ, સંસ્કારી ને સારી શૃદ્ધિથી થશે.

(૪)

પણ આશા-અભિલાષા ને વિષમ અનુભવ વચ્ચે ઉત્તર-દક્ષિણ જેટલું અંતર રહે છે. પરિશુભ જીવનના દસ વર્ષમાં કમળની લાખ વાત ઉપાએ ટાળી હશે.

દાંપત્ય જીવનનાં ત્રણ વર્ષ દરમિયાન ઉપરનું પ્રત્યક્ષ ને પરોક્ષ દમનરાજ કમળે બરદાસ્ત કરી લીધું. ઉંમર વધતાં ને જવાબદારી માથે પડતાં એ સુધરશે એવી અધ્યાત્મી એ નીભાવ્યા કરતો. પરંતુ રશ્મિના જન્મ પછી પણ ન્યારે બાળકને નોકચાકરને આશ્રયે સોંપી ઉપા ભટક્યા કરતી, સિનેમા, જલસા ને વિલાસમાં બાલજીવનનો હાસ કરતી, ત્યારે કમળ તેને પ્રસંગોપાત સમજાવતો. આદર્શ, તર્ક, કર્તવ્યપાલન, બધી જે કળા અજમાવવામાં એણે ન રાખી સહાયતાની મણા કે ન જોઈ પરિશ્રમની પરિસીમા.

પણ ઉપાને દારીમદારી, હાથમાં પર્સ લઈ 'સોસાપટી' જીવનના અમર્યાદ કીચડમાં કીટ જીવન ગુન્નરવું હતું; એ ખાતર શાળામાં શિક્ષિકાપદ સ્વીકારી વખતની બરબાદી કરવી હતી, અને માતૃત્વના ધર્મપાલન અર્થે સમય નથી એવો નાટક ભજવવો હતો. કમળ ન્યારે એને કહેતો કે " તારા ગૌરાંગને પાવડરના લપેડાની જરૂર નથી " ત્યારે ઉત્તરમાં એ ધૂરકી ઉઠતી; સવારમાં ને સવારમાં અખતાર ન વાંચતાં, રશ્મિને બજન ગવડાવવાનું સૂચવતો ત્યારે ઉપા કમળને વ્યુનવાણી, બજૂલક ને છુધુ લેખતી; અને ઉપાના 'લીપસ્ટીક' વાળા લાલ લાલ અધરને જોઈ ન્યારે કમળના દિલમાં લાલ લાગતી ત્યારે એનાથી બોલી દેવાતું : " લાલ રંગનો જ શોખ હોય તો પાન ખાઓને, કે લોહી પણ સુધરે " આ વચનને ન્યારે એકવાર ઉપાએ પડકાર્યું કે, " પાન ખાનાર શોખીન જોઈતી તો મને શું કામ પરણ્યા ? " ત્યારે પણ ઉચ્છ્રાંખલતાની એ પરાકાષ્ટાને કમળ ગળી ગયો.

(૫)

પણ ધર્મશુભા સાતત્યમાં રશ્મિનું બાપિ જીવન જે રીતે બીંસાતું હતું તેનો અજખે કમળને જલકમલવત ન રાખી શક્યો. એનાં દિલ ને દિમાગ આદર્શ ને સંસ્કારથી બરાબાં હતાં. એલિફન્ટાની ગુફા જેવા આવવાતું કમળે ન્યારે મર્ષ રાતે સૂચવ્યું ત્યારે ઉપાએ ગરજ ગરજને એનું અપમાન કયું હતું : 'હું તો એક વાર જોઈ આવી છું. એમાં મારે શું જોવાનું છે ? તમે ને રશ્મિ જોજો. એ તો મારાં ફેન્ડ સાથે 'તાજ' માં ડેન્સ જોવાનું ગોલ્ડ્યું છે.'

ક્રમશઃ ઉપાનું જીવન બદલેલ થયું. ઉપાને સ્વચ્છંદના વ્યસનમાં સડાવતા સંબોગોનું બળ વધતું ચાલ્યું. કોલેજની પશ્ચિમી સંસ્કૃતિના પાશમાં પાંચરતી યુવતીઓની સોખતમાં ઉપા ન્યારે કૃત્રિમ ફેશન, ઉડાઉપણું ને સ્વૈરવિહારથી જગજગીરીએ ચઢી ત્યાં સુધી ક્રમજને લાગતું કે આ બધું પરપોટા જીવન ઝોસરી જશે ને કાળાંતરે, ઉપા એક સુશીલ, સંસ્કારી ને સારી શૃદ્ધિથી થશે.

(૪)

પણ આશા-અભિલાષા ને ત્રિષમ અનુભવ વચ્ચે ઉત્તર-દક્ષિણ જોટલું અંતર રહે છે. પરિણીત જીવનના દસ વર્ષમાં ક્રમજની લાખ વાત ઉપાએ ટાળી હશે.

દાંપત્ય જીવનનાં ત્રણ વર્ષ દરમિયાન ઉપરનું પ્રત્યક્ષ ને પરોક્ષ દમનરાજ કરાળે બરહસ્ત કરી લીધું. ઉમર વધતાં ને જવાબદારી માથે પડતાં એ સુધરશે એવી શ્રદ્ધાથી એ નીભાવ્યા કરતો. પરંતુ રશ્મિના જન્મ પછી પણ ન્યારે બાળકને નોકચાકરને આશ્રયે સોંપી ઉપા બટક્યા કરતી, સિનેમા, જલસા ને વિજ્ઞાસમાં બાલજીવનનો ઝાંસ કરતી, ત્યારે ક્રમજ તેને પ્રસંગોપાત સમજાવતો. આદર્શ, તર્ક, કર્તવ્યપાલન, બધી જે કળા અજમાવવામાં એણે ન રાખી સહાયતાની મથા કે ન જોઈ પરિશ્રમની પરિસીમા.

હોડી જેમ જેમ જળવમળ કાપતી જતી હતી તેમ તેમ કમળના દિલનાં વમળ ગૂંચવાતાં જતાં હતાં. ઉપાને આજે એણે જે મારે આજીજી કરી હતી, જે જોવા ને માણવા એણે રશ્મિને સાથે લીધી હતી, એ બધાની ગહન સમસ્યામાંથી દસ—દસ વર્ષનાં વિપમ વિપ નીકળી કમળને અકળાવી રહ્યાં.

(૩)

મુખમળના સાગરમાં આળોટલા ટાપુને કઠિ આવી આગમોટ અટકી ત્યારે કમળની વિચારસુષ્ટિ બદલાય. સોડોનાં ટોળેટોળાં આજે સડેલગાડે નીકળ્યાં હતાં. જ્યાં ત્યાં ખાણી-પાણી ને વરણાગીની ઉભણી ચવાની હતી. જીવકાંના કિલ્લોલ, સ્વચ્છંદી કન્યાઓનાં કામણુ ને સંસ્કારીઓના સંવાદી-વિસંવાદી સૂર વચ્ચે કમળ ને રશ્મિ કાંઈક અગમ્ય એકલતા અનુભવતાં હતાં કોઈક કોઈક રશ્મિને પૂછી પછુ નાખતું : " તારી બા નથી આવી ? " ને રશ્મિ કોઈકને કહેતી કે : " ઉપા બહેનને તો નિરાણની બહેનપણીઓ સાથે જ જવાનું ગમે છે ", તો કોઈકને વળી શરમીંદી પડેલી મૂક મુખાકૃતિથી જ જવાબ આપી દેતી. રશ્મિના દિલનું કુખ કમળનું કુખ દિગુચિત કરતું.

એલિફંટાની ગુફાની શિલ્પાકૃતિઓ જોઈ રશ્મિ રાજી-રાજી થઈ ગઈ. શંકર, પાર્વતી, વિષ્ણુ, નટરાજ, બધાની સરળ ભાષામાં થયાવત કથા કરવામાં કમળ ઉપા તરફની ઉપેક્ષા વીસરી ગયો. નારતો ક્યાં પછી બાપ-દીકરીએ અમૃત જેવું ઠંડું પાણી પીધું ને કંદોરા આકારે ગુફાને વીંટળાવેલી શિલાપદસરણીને એક ખૂણે ચોતરું પાથરો સૂઈ ગયાં.

વર્ષોંબની બપોર પછુ શીતળ ને સોહામણી હોય છે. મંદમંદ વાયુલહરીએ રશ્મિની નાની આંખનાં પોપચાં બીડ્યાં, પછુ કમળને તે વિચારમાં ઘસડી ગઈ. પાસે સૂતેલી નિર્મળ, નિર્દોષ, બટકઓલી રશ્મિ બ્યારે ઉપાની ઉદાસીનતાથી હીજરાની ત્યારે પિતાનાં ગોદ ને વિનોદ તેને માતાયાં થે મીઠાં લાગતાં.

માના મંત્રવત, પરલક્ષી ને બહિર્મુખી જીવનમાં કમળને જ નહિ, રશ્મિને સુઢાં સ્થાન નહોતું.

" ઉપાબહેનને આ બધું જોવાનું ન ગમે ? " રશ્મિનો પ્રશ્ન કમળના મનચક્ષુ સમક્ષ, જાહેરખબરની વીજળીના લાલ અક્ષર જેમ, બિભો રહેતો ને વિપાદની પરંપરા જગવતો.

આગલી જ રાતે એણે ઉપાને ફેટલી સમજાવી હતી ? એ ચિત્તોદ્વેગ અત્યારે રશ્મિના બાવિ જીવનપથને આંખતો કમળને મૂંઝવી રહ્યો. સાત-સાત વર્ષથી હતારા થયા વિના એ ઉપાનો હૃદયપક્ષો કરવા મથતો હતો. કાલ્પનિક ચિત્રપટનાં દસ્તો સમાં જીવનનાં વારતવિક ચિત્રોની નિરાશ જાંખીથી કમળનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું.

બાર વર્ષની ઉપા બ્યારે જીવાન વયે થયેલી વિધવા માતાને પનારે પડી ત્યારે જુદી હતી. તે પછી માતાની જીવાનીના જીવાળે મર્ણદ તોડી માતાને ત્યાં અવરજવર વધારી ત્યારથી

ક્રમશઃ ઉપાનું જીવન બટકેલ ચયું. ઉપાને સ્વચ્છંદના વ્યસનમાં સંડોવતા સંનેગોનું બળ વધતું ચાલ્યું. કેલેજની પશ્ચિમી સંસ્કૃતિના પાશમાં પાંગરતી યુવતીઓની સોખમતામાં ઉપા ન્યારે કૃત્રિમ દેશન, ઉડાઉપણું ને સ્વૈરવિહારથી જગત્પત્રીસીએ ચઢી ત્યાં સુધી કમળને લાગતું કે આ બધું પરપોટા જીવન ઓસરી જશે ને કાળાંતરે, ઉપા એક સુશીલ, સંસ્કારી ને સારી ગૃહિણી થશે.

(૪)

પણ આશા-અભિલાષા ને વિષમ અનુભવ વચ્ચે ઉત્તર-દક્ષિણ જેટલું અંતર રહે છે. પરિણીત જીવનના દસ વર્ષમાં કમળની લાખ વાત ઉપાએ ટાળી હશે.

દાંપત્ય જીવનનાં ત્રણ વર્ષ દરમિયાન ઉપરનું પ્રત્યક્ષ ને પરોક્ષ દમનરાજ કમળે બરહસ્ત કરી લીધું. ઉંમર વધતાં ને જવાબદારી માથે પડતાં એ સુધરશે એવી શ્રદ્ધાથી એ નીભાવ્યા કરતો. પરંતુ રશ્મિના જન્મ પછી પણ ન્યારે બાળકને નોકચાકરને આશ્રયે સોંપી ઉપા બટક્યા કરતી, સિનેમા, જલસા ને વિલાસમાં બાલજીવનનો હાસ કરતી, ત્યારે કમળ તેને પ્રસંગોપાત સમજાવતો. આદર્શ, તર્ક, કર્તવ્યપાલન, બધી યે કળા અજમાવવામાં એણે ન રાખી સહજતાની મથા કે ન જોઈ પરિશ્રમની પરિસીમા.

પણ ઉપાને દારીમદારી, હાથમાં પર્સ લઈ ' સોસાયટી '—જીવનના અમયોદ કીચકમાં કીટ જીવન ગુન્નરવું હતું; એ ખાતર શાળામાં શિક્ષિકાપદ સ્વીકારી વખતની બરબાદી કરવી હતી, અને માતૃત્વના ધર્મપાલન અર્થે સમય નથી એવો નાટક ભજવવો હતો. કમળ ન્યારે એને કહેતો કે " તારા ઔરંગને પાવડરના લપેડાની જરૂર નથી " ત્યારે ઉત્તરમાં એ ધૂરકી હિટતી; સવારમાં ને સવરસમાં અખખાર ન વાંચતાં, રશ્મિને બજન ગવડાવવાનું સૂચવતો ત્યારે ઉપા કમળને જીનવાણી, બબૂચક ને છુધ્ધુ લેખતી; અને ઉપાના ' લીપસ્ટીક ' વાળા લાલ લાલ અધરને જોઈ ન્યારે કમળના દિલમાં લાલ લાગની ત્યારે એનાથી બોલી દેવાતું : " લાલ રંગનો જ શોખ હોય તો પાન ખાઓને, કે લોહી પણ સુધરે " આ વચનને ન્યારે એકવાર ઉપાએ પડકાર્યું કે, " પાન ખાનાર શોખીન જોઈતાં તો મને શું કામ ચરણા ? " ત્યારે પણ ઉચ્છ્રંખલતાની એ પરાકાષ્ટાને કમળ ગળી ગયો.

(૫)

પણ ધર્મજીના સાતત્યમાં રશ્મિનું ભાવિ જીવન જે રીતે બીસાતું હતું તેનો અજંપો કમળને જલકમલવત ન રાખી શક્યો. એનાં દિલ ને દિમાગ આદર્શ ને સંસ્કારથી ભરાયાં હતાં. એસિફન્ટાની ગુફા જેવા આવવાનું કમળે ન્યારે ગર્ધ રાતે સૂચવ્યું ત્યારે ઉપાએ ગરજ ગરજને એનું અપમાન કર્યું હતું : ' હું તો એક વાર જોઈં આવી છું. એમાં મારે શું જોવાનું છે ? તમે ને રશ્મિ જજો. મેં તો મારાં ક્રેન્ડલ સાથે ' તાજ ' માં કેન્સ જોવાનું જોઈવ્યું છે. "

આ છેલ્લો કડવો ઘૂંટડો કમળથી ગળાતો નહોતો. એ જૂલતો હતો ત્યાં તો રસ્મિ એને એ અનાયાસ સંભારી આપતી હતી ને માતાપિતાના રાહ ન્યારા છે એનો અસ્પષ્ટ ઇશારો કરતી હતી. એ ઇશારાના ગર્ભમાં “ મને બાળકને શું ? ” એવો પ્રશ્નાર્થ હતો.

પડખામાં સૂતેલી રસ્મિના મુખ પર કમળની નજર પડી. કાલે એ મોટી થશે તો એ પણ શું ઉપા જેવી થઈ કોઈ પુરૂષના જીવનમાં ઝેર રેડશે ? સમાજના એક જીવને એ પણ હણી નાખશે ? આ કદપના એક કારમી કુખરી કરી કરી ગઈ ને એ પોશ પોશ આંસુએ રડી પડ્યો.

આજીવ્યાજીવ આરામ કરતા પરિવારો પોતાની વાત બાણી જશે એ બપથી એ સાવધાન થવા પ્રયત્ન કરતો હતો, પણ દશ દશ વર્ષના કુઃખનો ઉભરો ઘોડાપૂરે ઉછળી ઉછળી એને પરેશાન કરતો હતો. રસ્મિ જાગશે તો પોતે શો જવાબ આપશે ? એ જેમતેમ સ્વસ્થ થયો. રસ્મિને સૂતી મૂકી કુંડ પાસે ગયો ને મોં ઘોઘ પાણી પી પાછો ફર્યો. ડગલે ડગલે એણે સોહસ ને શાણપણનો સંચાર કર્યો ને કોઈ સંકલ્પ પર આવી જવા ઉકેલ શોધવા લાગ્યો.

પાંગરતી સંધ્યાએ કમળને ખ્યાલ કરાવ્યો કે ઉપાના જીવને પોતાના જીવનમાં ભર મધ્યાહને સંધ્યા ઉગાડી હતી ! ખીજી પળે થયું : રસ્મિના જીવનની ઉપા તો હજી તાઝગી ભરી ઉખામરી કોડીલી ને નિર્મળ હતી. એનું જીવનમધ્યાહ્ન સંસ્કારી ને સોહામણું નીવડે એવો કમળને ઉમળકો હતો. એ ઉમળકાએ કમળના સરળ દિલમાં પ્રેરણાની એક ચિનગારી પ્રકટાવી ને કમળ રાત્રી રહ્યો.

(૬)

એલિફન્ટાની શુદ્ધ જોઈ કમળ ને રસ્મિ રાત્રે ઘેર પાછાં ફર્યાં ત્યારે ઉપા ઘેર આવી નેહોતી. થાક્યા-પાક્યા શરીરે એણે ખીચડી ને સાક બનાવ્યાં ને રસ્મિને જમાડી. રસ્મિ સૂઈ ગઈ ત્યારે કમળે નાનો સરખો ગિરતરો તૈયાર કર્યો ને ચામડાની બેગમાં પોતાનાં ને રસ્મિનાં ચાર-ચાર કપડાં સીધ્યાં.

અગિયારે થયા, બાર થયા; ન ઉપા આવી, ન ઉપા વિશે કોઈ સંદેશો આવ્યો. કમળનો સંકલ્પ બળવત્તર થતો ગયો. ઝટ કરતાં એણે એક ચિઠ્ઠી લખી નાખી:

“ સૌ. ઉપા,

તારી ઉદાસીનતા સૂચવે છે કે એકની એક ઝોકરીની પણ તને કાંઈ પડી નથી ! એની તું જે હડહડતી ને અક્ષમ્ય ઉપેક્ષા કરે છે તે ન કરતી હોત તો ચે હું મારું કુઃખ જૂલી ગયો હોત. ખેર !

“ તારા કુસંસ્કારના શાપમાંથી રસ્મિને સુરક્ષિત રાખવાનો પિતૃધર્મ હું પીસરી શકતો નથી. રસ્મિ ઉપા જેવી નહીં પણ કમળ જેવી થવી જોઈએ એવા મારા માનવસહજ અભિમાન પર આજે બલે ને તારા નાકનું ટેરવું ચઢે ! પણ બવિધ્યમાં કોષ્ટક દિવસે ન્યારે તારું અભિમાન ગળશે ત્યારે તારો પશ્ચતાપ તને સંતાપ્યા જ કરશે.

આપણા રાહ ન્યારા છે. શા સારૂ રસ્મિ એમાં સિગ્નલા કરે ? આજે રાત્રે બાર વાગ્યે હું મારા સંકલ્પનો અમલ કરું છું ને અમે બંને તારી રજા લાઇએ છીએ.

તને સુખ લાગે તેમ રહેજે, હું ને રસ્મિ, પ્રભુ રાખશે તેમ, દુનિયાને ઠાંધ ખૂણે જ્યાં માતૃત્વ ને પત્નીત્વના ભાવના વિહોણા જીવનનો પડછાયો પણ ન પડતો હશે ત્યાં, શાંતિથી રહીશું.

લગ્નનો કાલ તેં મને ન પાળવા દીધો તેનો, બેશક, મને અફમોસ રહેશે, પણ તેનો બદલો હું રસ્મિને ઉછેરીને વાળીશ.

જીવનની ઠાંધક ઘડીએ રસ્મિ સાંભરે તો એની એક તરવીર આ સાથે મૂકી જ છું તે જોઇને આશ્વાસન મેળવજે. રડતી તો નહિ જ. એટલો અધિકાર પણ તેં ખોદ નાખ્યો છે.

છેલ્લી વાત, રૂપ ને સંસ્કારની વિકૃતિ એ તારી પ્રકૃતિ થઇ પડી છે. તને એ પ્રકૃતિમાંથી મૂકિત મળે ને એને સદ્યજીવના પારસમણિનો રૂપથી થાય એ સાફ, સ્પષ્ટ તારા માતૃત્વને સન્ન કરવા મને નિમિત્ત કયો છે તે બદલ ક્ષમા ચાહું છું.

સિં
કમળ "

(૭)

એ રવિવારની મધરાતે એક બાહુતી મોટરમાં બેસી કમળ ને રસ્મિ બંન્ને ધરતી વિદાય લઇ રહ્યાં હતાં ત્યારે બીજી તરફથી હિયા, એ સડક પરથી પસાર થઇ ગયેલી મોટરનો પાછલો ભાગ જોતી-જોતી ઘરમાં દાખલ થઇ.

“ સાહિત્ય ”

લેખક : શ્રી. પરાગ

વિશ્વ-કવિ શ્રી રવીન્દ્રનાથ ટાગોર સાહિત્યને લગતા વિચારો પ્રકટ કરતાં એક લેખમાં જણાવે છે કે:—

શુદ્ધ ભાવથી માત્ર પોતાના આનંદને માટે લખાતા લેખને સાહિત્ય કહેવામાં નથી આવતું. કેટલાકોનું કથન છે કે જેમ પંખીઓ પોતાના ઉલ્લાસ માટે ગાન કરે છે તેમ લેખકની રચના હોય છે. જાણે પાંદડા તેને શુષ્કશુષ્ક સાંભળતા ન હોય.

પંખીના ગાનમાં પંખી સમાજ તરફ કશું પણ લક્ષ્ય ન હોય, એમ આપણે ભારપૂર્વક ન કહી શકીએ. બલે તેમ હો, પણ લેખકની રચનાનો પ્રધાન વિષય—લક્ષ્ય વાચકસમૂહ હોય છે.

આ કારણથી લેખકની રચના કૃત્રિમ થઈ જાય છે, એમ આપણે ન કહી શકીએ. માતાનું દૂધ કેવળ સન્તાન માટે જ હોય છે. તેથી તે સ્વતઃ સ્ફૂર્ત થતું રહે છે. એમ કહેવામાં કશો વાંધો નથી.

નીરવ કવિત્વ અને આત્મગત ભાવોદ્દીપ્તિ સાહિત્યમાં આ બે નિરર્થક વાતો કયાંક, કયાંક પ્રચલિત છે. જે વ્યક્તિ આકાશને જોઈ આકાશની પેઠે નીરવ થઈ જાય, તેને કવિનું નામ આપવું, લોકોને અગ્નિ કહેવા પરાગર છે. પ્રકાશ જ સાહિત્ય છે. મનની અંદર શું છે અને શું નથી એની આલોચના કરવામાં જહારના મનુષ્યોને કરો હાનિ-લાભ નથી. કહેવામાં આવ્યું છે કે મિષ્ટાન્નમિતરેજનાઃ બંડારમાં શું જમા છે, તેનું અનુમાન કરી હિસામની જથ્થાત્રી કરવામાં જહારના લોકોને કરો હાનિ-લાભ નથી એમને તો માત્ર તરત મિષ્ટાન્નનું ભોજન મળવું જોઈએ.

સાહિત્યમાં આત્મગત-ભાવોદ્દીપ્તિની પણ તેવીજ વાંત છે. રચના, સ્વયં રચયિતાના માટે નથી, એમ માનીનેજ અન્ને વિચાર કરવાનો છે.

આપણા માનસિક ભાવોની એક એવી સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ હોય છે કે જે અનેકાના હૃદયમાં પોતાને અનુભવ કરાવવા ઇચ્છે છે. આપણે પ્રકૃતિમાં શું જોઈએ છીએ ? પ્રાણીમાત્રમાં વ્યાપ્ત થઈ જવા, ત્યાં રિથર થઈ રહેવા નિરંતર પ્રયત્ન થતો રહે છે. જે જીવ, સન્તાનો દ્વારા પોતાને જેટલો બહુશુષ્કિત કરી જેટલું વધુ સ્થાન મેળવી શકે છે, તેના જીવનનો અધિકાર પણ તેટલોજ વધુ બની જાય છે.

મનુષ્યના માનસિક ભાવોમાં પણ તેના જેવી જ ચેષ્ટા ગતિમાન હોય છે. ભેદ માત્ર એટલોજ કે, પ્રાણીનો અધિકાર દેશ એને કાળ પર હોય છે, જ્યારે માનસિક ભાવોનો અધિકાર મન અને કાળ પર હોય છે. માનસિક ભાવોની ચેષ્ટા, લાંબા સમય સુધી અનેક હૃદયને પોતાને વશ કરી રાખે છે.

કેવળ આજ આકાંક્ષાની પૂરવણીમાં કેટલાયે સંકેતોમાં, કેટલી બાપાઓમાં, કેટલીયે લીપિઓમાં, કેટલાયે પત્રોના કોતરકામમાં, કેટલાયે ધાતુઓના ઢાળામાં, કેટલાયે ચામડાઓની ખાંધણીમાં કેટલીયે વૃક્ષોની છાસોમાં, પાંદડાઓમાં, કાગળોમાં, કેટલીયે તુલિકાઓથી, કેટલીયે છેલ્લીઓથી, કથમોથી કેટલું બધું ચિત્રણ અને અને પ્રયત્ન, પ્રાચીન કાળમાં થયેલો છે ? જમણી બાજુથી ડાબી બાજુ અને ડાબી બાજુથી જમણી બાજુ, ઉપરથી નીચે, એક પંક્તિમાં બીજી પંક્તિમાં શું લેખન નથી થયું ? એ જે કે વિચાર કયો છે, મને જે કે અનુભવ થયેલ છે, તે ચિરંજીવજ રહેશે. તે, એક મનથી બીજા મનમાં, એક કાલથી કાલાન્તરમાં ચિત્રિત થતો અનુભૂત થતો પ્રસાદિત થતો જ રહેશે. આપણું ધર, આપણો સામાન પ્રભૃતિ, આપણું શરીર, મન, આપણી સુખદુઃખની સામગ્રી બધું વિનિષ્ટ થઈ જશે. એક માત્ર આપણે જે વિચાર કરેલ છે, જે કંઈ અનુભવ કરેલ છે, તે અનંતકાલ પર્વન્ત મનુષ્યની બાવના તથા મનુષ્યની છુદિનો આશ્રય લઈ સજીવ સંસારમાં શ્વિત રહેવાનો.

મધ્ય એશિયાના ‘ગોવી’ મરૂશૂમિની રેતીનાં સ્તૂપોમાંથી જ્યારે વિલુપ્ત માનવ-સમાજની વિરૂપ્ત પ્રાચીનકાળની કોઈ એક કાંટેલી જુની ચોપડી મળી આવે છે, ત્યારે તે અગ્રાત બાપાના અપરિચિત અક્ષરો વચ્ચે કઈ એક વેદના પ્રકંડી ઉઠે છે ? કયા સમયની ? કયા સજીવ ચિત્તની ચેષ્ટા આજે આપણા હૃદયમાં પ્રવેશ કરવા તકથી રહી છે ? જેણે લખ્યું હતું તે નથી. જે શહેરમાં લખાયું હતું તે ચે નથી. પણ મનુષ્યના ભાવ માત્ર, મનુષ્યના સુખ-દુઃખમાં ઉછરેલ હોઈ એક યુગથી બીજા યુગમાં આવી સ્વતઃ પરિચય આપવાની અશક્તિને લઈ પોતાની બંને જુગ્મઓ પહોળી કરી વદન નિહાળી રહે છે.

સંસારના સર્વશ્રેષ્ઠ સમ્રાટ અશોક પોતાની જે વાતોને ચિરંજીવ રાખવા ચાહતા હતા તે સર્વને તેમણે પર્વતોની વિશાળ શિલાઓ પર કોતરાવી દીધી હતી. તેમણે વિચારેલું કે પર્વતો કદિ નહિ મરે-કદિ નહિ હટે. અનંતકાળના પથના છેડે અચળરૂપે ઉભા રહી નવયુગના પથિકોને એક વાત આપત્તિ કરી સંભળાવતા રહેશે. સમ્રાટ, પોતાની વાત યુગયુગને કહેતા રહેવાનું કાર્ય ગિરિ-માળાને સોંપ્યું હતું.

પર્વતો, સમ્રાટની બાપાને સમય-અસમયનું જ્ઞાન રાખ્યા વીના, વહન કરતા આવ્યા છે. ક્યાં અશોક, ક્યાં પાટલીપુત્ર, ક્યાં તે ધર્મ-જન્યત ભારતવર્ષનો ગૌરવદિન ! પણ, પર્વતો તે દિવસોની તે વાતોનો વિસ્મૃત અક્ષરોમાં, અપ્રચલિત ભાષામાં આજે, પણ ગોલી રહ્યા છે. કેટલાય દિવસો તેજે અરણ્યરૂઢન ક્યું, અશોકની એ મહાવાણીએ કેટલીયે શતાબ્દીઓ પર્વન્ત માનવ-હૃદયને મુંઝાની પેઠે બોલાવતી રહી. માર્ગથી રાજપતો ગયા, પડાણો ગયા, મોગલ ગયા, *જર્મીની તલવારો વીજળીની જેમ શીઘ્ર વેગથી દિગ્દિગ્ગન્તમાં પ્રલય-નૃત્ય કરતી જતી રહી; ક્રોધએ તે પર લક્ષ્ય ન આપ્યું. સમુદ્રપારના જે કુદ્ર દ્રીપની અશોકે કંઈપના પણ નહોતી કરી, ત્યાંના એક વિદેશીએ આવી અશોકે પાપણ-દ્વલકો પર મોઢાવેલ આગાઓ ભારે જે દ્રીપના અરણ્યચારી 'ફુલ' લોકો પોતાના આવેગને બાપાહીન પ્રસ્તરના રત્નોપમાં સ્તબ્ધિત કરના રહેતા હતા, ઘણાએ વર્ષો પછી કાશ્મીરના એ મૂક ઇર્જિત-પાશમાંથી તેની બાપાનો ઉદ્ધાર આખરે કરી નાખ્યો. આ પ્રકારે રાજચક્રવર્તી અશોકની ઇચ્છા આટલી શતાબ્દીઓ બાદ એક વિદેશીની સહાયતાથી સાર્થક નીવડી. અશોક મને તેટલા મોટા સમ્રાટ હોય પ...ણ તેઓ શું ચાહે છે અને શું નથી ચાહતા, તેમને કંઈ વસ્તુ સારી લાગે છે અને કંઈ નહિ. એ બધું તેમને એક રસ્તે જતા માણસને પણ બતાવવું પડશે. એમના હૃદયનો ભાવ, યુગયુગથી બધા મનુષ્યોના મનનો આશ્રય જોતો. માર્ગના એક ખુણે પડેલો છે. અશોકની એ અભિલાષા પ્રતિ કેટલાય પશિકો જુએ છે અને કેટલાકો નહિ.

આ બધાથી ક્રોધએ એમ ન માની લેવું કે હું અશોકની આજ્ઞાને સાહિત્ય 'કહું છું'. આનાથી તો માત્ર એટલુંજ જાણી શકાય છે કે માનવહૃદયની સૌથી વધુ શી અભિલાષા છે ? આપણે જે સૂત્ર ધરીએ, ચિત્ર ચિતરીએ, કાવ્ય રચિએ, પત્રરના મંદિર નિર્માણ કરીએ અને આવી દેશ વિદેશમાં જે ચેષ્ટા ચાલી રહી જોવાય છે, તે સર્વ અન્ય કશું નથી માત્ર માનવ-હૃદય, માનવ-હૃદયથી અમરતવની પ્રાર્થના કરતું હોય છે.

જે ચિરકાલીન વસ્તુ માનવ-હૃદયમાં અમર થવાની ચેષ્ટા કરે છે, સાધારણતાથી તે આપણા ક્ષણકાલીન પ્રયોજન અને ચેષ્ટાથી અનેક રીતે પૃથક્તાનું અવલમ્બન કરે છે. આપણે આપણી ધાર્મિક આવશ્યકતાઓ માટેજ ચોખ્ખા જવ અને ધર્મ વગેરે અનાજ વાવીએ છીએ, પણ આપણે જો જંગલોની પ્રતિષ્ઠા કરવા પ્રયત્નએ તો આપણને વનરપતિ-ઓના અંકુરોનો સંગ્રહ કરવો પડે.

સાહિત્યમાં આજ ચિરસ્થાઈ થવાની ચેષ્ટા જ મનુષ્યની પ્રિય ચેષ્ટા છે. તેથી દેશ-હિતેષી સમાલોચક એમ કહી બસે કેટલાયે ઉત્તેજિત કાં ન રહે કે આપણે ત્યાં નક્કર સાહિત્યનો અભાવ થઈ રહ્યો છે. માત્ર નાટક, ઉપન્યાસ અને કાવ્યોથી આપણે દેશ છવાતો જાય છે. તો જે લેખકોને તેનું કશું ભાન નથી. કેમકે નક્કર સાહિત્યથી તાત્કાલિક આવશ્યકતા પુરી થઈ જાય છે, પણ અપ્રયોજનીય સાહિત્યમાં રચાઈ રહેવાની અધિક સમભાવના છે.

* જર્મી:—મરાઠાઓની આક્રમણકારી યોદ્ધાઓની સેના.

જે જ્ઞાનની વાત છે, તેનો પ્રચાર થઈ જતાં ઉદ્દેશ સફળ થઈ સમાપ્ત થઈ જાય છે. મનુષ્યોના જ્ઞાનમાં નવા આવિષ્કારો દ્વારા પ્રાચીન આવિષ્કારો ઢંકાતા ચાલ્યા જાય છે. કાલે જે વસ્તુ પડિતો માટે અગમ્ય હતી તે આજે નાના બાળકો માટે પણ નવી નથી રહી. કિન્તુ હૃદયના ભાવોની વાત પ્રચારથી જુની નથી થઈ શકતી. જ્ઞાનની વાતને એક વાર જાણી લીધા પછી ફરી જાણવાની ઇચ્છા નથી રહેતી. અગ્નિ ગરમ છે, સૂર્ય ગોળ છે, જલ પ્રવાહી છે, આ બધું એક વાર જાણી લીધા બાદ પૂછી શકાય છે. બીજી વાર આ સર્વ આપણને કોઈ શિક્ષાના રૂપમાં કહેવા બેસે તો આપણી ધીરજ ખૂરી જાય છે. આપણે તેને સાબળી નથી શકતા. પણ ભાવોના વિષયને વારંવાર અનુભવ કરવા છતાં એ પરિતોષ નથી થતો. સૂર્ય પૂર્વ દિશામાં ઉગે છે, આ વાત આપણા હૃદયને વધુ નથી આકર્ષતી, પણ સૂર્યોદયમાં જે સૌન્દર્ય અને આનંદ છે તેને જીવનસૃષ્ટિથી લઈ અઘાવધિ અમ્હાન છે. નિરંતર આકર્ષણનો વિષય બની રહે છે. અનુભવ, જેટલા પ્રાચીનકાળથી જેટલી લોકપરંપરાઓથી પ્રવાહિત થતો આવે છે તેટલો જ તે આપણને સહજમાં આવિષ્ટ કરી શકે છે.

એટલે માણસ જે પોતાની કોઈ એક વસ્તુને ચિરકાલ પર્યન્ત માનવો પાસે ઉજાગવળ અને નવીન ભાવોમાં અમર કરી રાખવા ચાહે છે તો તેને ભાવોના જ આશ્રય લેવો પડે છે. અત્યેવ સાહિત્યનું પ્રધાન અવલમ્બન જ્ઞાનનો વિષય નથી, પણ ભાવોનો વિષય છે.

જે જ્ઞાનની વસ્તુ છે તેને એક ભાષાથી બીજી ભાષાઓમાં ફેરવી દેવાથી કામ પતી જાય છે. મૂલ રચના બીજી રચનામાં નિવિષ્ટ કરવાથી કેટલીક વાર તેની ઉજાગવળતાની પણ વૃદ્ધિ થઈ જાય છે. તેના વિષયને લઈ અનેક પ્રકારના લોકોમાં અનેક ભાષાઓ દ્વારા અનેક પ્રકારથી પ્રચારિત કરી શકાય છે. આ રીતે તેનો ઉદ્દેશ્ય યથાર્થ રૂપથી સફળ થતો રહે છે.

પ...ણ ભાવોના વિષયમાં આ વાત નથી. કેમકે તેઓ જે મૂર્તિનો આશ્રય લે છે તેથી કદી જુદા નથી પડતા.

જ્ઞાનની વાતને પ્રમાણિત કરવી પડે છે અને ભાવોની વાતને સંચારિત કરવી પડે છે. કારણ કે તેના માટે નાના પ્રકારના આભાસ-અંશિતોની અને અનેક પ્રકારના ચાતુર્યની આવશ્યકતા પડે છે. બ્યારે ભાવોને માત્ર સમજાવી દેવાથી કામ પૂર્ણ નથી થતું, પણ તેઓની સૃષ્ટિ સર્જવી પડે છે.

આ કલા-કૌશલ પુર્ણ રચના ભાવોના દેહ સમાન છે. એ દેહની વચ્ચે ભાવોની પ્રતિષ્ઠાના લેખકનો પરિચય મળે છે. આ શરીરની પ્રકૃતિ અને ઘાટ અનુમાર જ તેનો આશ્રિત ભાવ માનવ પાસે આદર મેળવે છે. તેની શક્તિ પ્રમાણે જ તે હૃદય અને સમયમાં વ્યક્તિ-લાભ કરી શકે છે.

પ્રાણ માત્ર શરીર ઉપરજ રહે છે. જલની પેઠે તેને એક પાત્રથી બીજા પાત્રમાં રેડી નથી શકાતો. દેહ અને પ્રાણ આપસમાં એક બીજાને ગૌરવાન્વિત કરી એકતમક થઈ રહે છે.

ભાવ, વિષય અને તત્વ સાધારણ મનુષ્યના લોપ છે. તે બે એક મનુષ્ય બદાર નથી કરી

શકતો, તો કાલક્રમથી કોઈ બીજો કરશે. કિન્તુ રચના લેખકની સંમ્યુર્ણ રૂપે પોતાનીજ હોય છે. રચના એક મનુષ્યની જેવી હશે, તેવી બીજાની નહિ થાય એટલે રચનામાંજ ખરી રીતે લેખક છુપતો રહે છે. ભાવો અને વિષયમાં નહિ

બે દે રચના કહેવાથી ભાવ અને ભાવ પ્રકટ કરવાના પ્રકાર એ બન્ને વાતોનું સમ્મિ-લિતરૂપે બોધ થાય છે, પણ એ લખવાનો પ્રકાર જ વિશેષ રૂપે લેખકનો હોય છે.

તળાવ કહેવાથી પાણી અને ખેદાએક આધાર એ બન્ને વાતનો એક સાથે બોધ થાય છે. પણ તેમાં યશ કેને છે ? જલ મનુષ્યની સૃષ્ટિ નથી એ તો ચિરંત જ છે. તેજ જતને વિશેષ રૂપથી સર્વ સાધારણના ઉપયોગ માટે સુદીર્ઘ કાળ પર્યંત રક્ષા કરવાનો જે પ્રકાર છે, તેજ પ્રખ્યાત, કીર્તિમાન મનુષ્યનો પોતાનો હોય છે. તેજ રીતે ભાવ પણ મનુષ્ય માવનો છે. પરંતુ તેને વિશેષ મૂર્તિમાં બધા માનવો માટે વિશેષ આનંદની સામગ્રી બનાવવાનો ઉપાય રચના જ લેખકનો યશ છે.

અતઃ : ભાવને પોતાનો કરી બધાનો કરી દેવો, એ જ સાહિત્ય છે. એજ લલિત કળા છે. અગ્નિ, જલમાં રથલમાં વાયુમાં અને નાના પદાર્થોમાં સાધારણ તથા બધાનો છે. વૃક્ષ-નતા આદિ તેને નિયુક્ત શક્તિના બળે પ્રયમત. વિશેષ આકારમાં પોતાનો બનાવી લે છે અને તે ઉપાયથી તે સુદીર્ઘકાળને વારતે સર્વ સાધારણની ઉપયોગી વસ્તુ બની જાય છે. તેનો ઉપયોગ માત્ર બોજન અને ઉત્તાપ માટેજ નથી થતો, પણ તે દારા સૌન્દર્ય, છાયા અને સ્વાસ્થ્ય પણ વિકીર્ણિત થતુ રહે છે.